

ПОЛІТИЧНИЙ МЕНЕДЖМЕНТ
Український науковий журнал
Видається з серпня 2003 р.

Вища атестаційна комісія України
визнала журнал фаховим виданням з
політичних і соціологічних наук
(Постанова Президії ВАК України №
1 – 05/10 від 10. 12. 2003)

Свідоцтво про реєстрацію: KB №5619 від 15.11.01

Засновники: **Український центр політичного менеджменту**

**Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
Національної академії наук України**

Видавець: **Український центр політичного менеджменту;**

Шеф-редактор – **Анатолій Толстоухов**

Головний редактор – **Юрій Шайгородський**

Адреса: вул. Волоська, 3, Київ, 04070 Тел. 238-65-49

E-mail: 010@politik.org.ua

• політологія • соціологія • психологія • конфліктологія

• Політичний менеджмент •

№1 (10)
2005

Редакційна колегія

Віктор Андрущенко, доктор філософських наук,
академік Академії педагогічних наук України,
ректор Національного педагогічного університету
ім. М. Драгоманова

Михайло Багмет, доктор історичних наук,
член-кореспондент Української академії політичних наук,
декан факультету політичних наук Миколаївського
державного гуманітарного університету ім. П. Могили

Віль Бакіров, доктор соціологічних наук, ректор
Харківського національного університету ім. В. Каразіна

Євген Бородин, кандидат історичних наук, начальник
управління освіти і науки Дніпропетровської обласної
державної адміністрації

Микола Василенко, доктор фізико-математичних наук,
професор Одеського регіонального інституту державного
управління Національної академії державного управління при
Президентові України

Світлана Василенко, доктор політичних наук, професор
Одеської національної морської академії

Микола Головатий, доктор політичних наук, академік
Міжнародної кадрової академії, перший віце-президент –
ректор Міжрегіональної академії управління персоналом

Марія Кармазіна, доктор політичних наук, головний
науковий співробітник Інституту політичних і
етнонаціональних досліджень Національної академії наук
України

Олексій Картунов, доктор політичних наук, академік
Української академії політичних наук, завідуючий кафедрою
гуманітарних дисциплін Університету економіки та права
„КРОК“

Сергій Кисельов, кандидат філософських наук, завідуючий
кафедрою політології Національного університету
„Києво-Могилянська академія“

Ірина Кресіна, доктор політичних наук, завідувача відділом
Інституту держави і права Національної академії наук України

Іван Курас, доктор історичних наук, академік Національної
академії наук України, народний депутат України, директор
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
Національної академії наук України

Ольга Куценко, доктор соціологічних наук, заступник
декана соціологічного факультету Харківського
національного університету ім. В. Каразіна

Сергій Макеев, доктор соціологічних наук, завідуючий
відділом Інституту соціології Національної академії наук
України

Микола Михальченко, доктор філософських наук,
член-кореспондент Національної академії наук України,
президент Української академії політичних наук

Володимир Полторак, доктор філософських наук,
директор Центру соціологічних і політичних досліджень
„Соціополіс“

Анатолій Романенко, заступник головного редактора
журналу

Фелікс Рудич, доктор філософських наук, академік
Української академії політичних наук, завідуючий відділом
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
Національної академії наук України

Анатолій Толстоухов, доктор філософських наук, в.о.
Міністра Кабінету Міністрів України, шеф-редактор журналу

Микола Чурилов, доктор соціологічних наук, генеральний
директор ТОВ „TNS –Україна“

Юрій Шайгородський, кандидат психологічних наук,
президент Українського центру політичного менеджменту,
головний редактор журналу

Валентин Якушик, доктор політичних наук, професор
кафедри політології Національного університету
„Києво-Могилянська академія“

З М І С Т

ТЕОРІЯ	
Володимир Горбатенко. Постмодерн і трансформація ціннісної основи людського буття	3
ЕТНОПОЛІТОЛОГІЯ	
Антон Кіссе. Новітні концепції етнічного конфлікту: сутність і типологія	14
Наталія Пашина. Етномовний чинник політичної ідентичності в Донбасі	24
ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ	
Федір Медвідь. Українська національна ідея як детермінанта державотворчих процесів	35
Людмила Пашко. Мотиваційна криза держслужбовців: причини і наслідки	44
ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ	
Олег Хорошилов. Український варіант демократизації	52
Віктор Андрущенко, Ірина Табачек. Формування особистості вчителя в сучасних умовах	58
Ігор Рейтерович. Політичний вимір діяльності ФПГ у державах перехідного типу	70
СОЦІОЛОГІЯ	
Ольга Куценко. Структурування інтересів економіко-політичних еліт у процесі ринкових перетворень в Україні	78
Олена Лісеєнко. Динаміка політичного капіталу в Україні	90
ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ	
Юлія Комарова. Деякі аспекти аналізу структурної самоорганізації політичної системи	97
ПАРТОЛОГІЯ	
В'ячеслав Сергєєв. Стратегічне управління політичними партіями	113
ДЕРЖАВА І ЦЕРКВА	
Олена Романова. Релігія в державних школах США: протистояння чи взаємодія?	122
СВІТОВІ ПРОЦЕСИ	
Олег Маруховський. Переваги та вади інформаційного суспільства	127
АСПЕКТИ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ	
Василь Сакович. Антиглобалізм: стан і перспективи	137
Євгенія Тихомирова. Лобізм як складова міжнародного PR	143
Камілі Дріс, Василь Чигринов. Засади демократизації політичного режиму Марокко	152
МІЖНАРОДНИЙ ТЕРОРИЗМ	
Сергій Телешун. Сучасний тероризм – українські реалії	163
АКТУАЛЬНІ ВИДАННЯ	
КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ	

*За достовірність інформації, що міститься в опублікованих матеріалах,
відповідальність несуть автори. Передрук можливий у разі посилання на автора і видання.*

Підписано до друку 26.01.2005 р. Формат 70 x 100/16.

Офсетний друк. Ум.-друк. арк. 11. Облік.-вид. арк. 9,23. Зам. № 10. Наклад 1000 примірників

Надруковано з готових фотоформ у видавництві "Дексі прінт"

36007, м.Полтава, вул. Маршала Бірюзова, 85

© Український центр політичного менеджменту, 2005

Постмодерн і трансформація ціннісної основи людського буття

Володимир Горбатенко,
доктор політичних наук,
провідний науковий співробітник
Інституту держави і права
ім. В. Корецького НАН України

Поняття „постмодерн” (або „постмодернізм”), що позначає сучасний цивілізаційний злам, „не стільки виявляється новою історичною епохою, скільки часом інтенсивного прояву суспільних та природних проблем нової якості” [1]. Стосовно цього феномена упродовж кількох останніх десятиліть у науковому світі точаться постійні дискусії.

Уперше поняття „постмодерн” вжив 1917 року Р. Панвіц у книзі „Криза європейської культури”. У ній йшлося про нову людину, покликану подолати занепад. Хоча цей образ і перегукується з поширеним сьогодні поняттям „постмодерна людина”, російський філософ А. Гулига висловив думку, що це був „лише парафраз ніцшеанської ідеї „надлюдини” [2], а німецький дослідник постмодернізму В. Вельш вважає його тодішнє вживання „передчасним”, бо тоді ще не існувало адекватного цьому феномену соціального прояву.

Наближеного до сучасного розуміння термін набув у А. Тойнбі, який 1946 року визначив постмодернізм як якісно новий етап розвитку західноєвропейської культури. Цей період, що розпочався наприкінці XIX століття, ознаменувався, на думку вченого, „переходом від політики, що ґрунтується на мисленні в категоріях національних держав, до політики, що враховує глобальний характер міжнародних відносин” [3]. Дещо пізніше, в 1960-і роки, коли висловлена А. Тойнбі думка матеріалізувалась у суспільно-політичній реальності і виникли нові явища, які раніше передбачити було просто неможливо, поняття „постмодерн” набуло в дослідженнях американських соціологів і критиків значення більш-менш адекватного якісним характеристикам соціально-культурного часу. Відтоді з’явилась значна література з проблем постмодернізму, а разом з нею і стійкі характеристики цього явища.

Виходячи з досвіду осмислення постмодерну в новітній літературі, можна запропонувати його узагальнене визначення. Під постмодерном сьогодні розуміють:

1) нову тенденцію в культурному самоусвідомленні розвинених західних суспільств, яку сучасний французький філософ Ж.-Ф. Ліотар характеризує як „недовіру стосовно метаоповідей”, вихід з обігу „метанаративного механізму легітимації” попередньої епохи, котрий тримався на зверненні у майбутнє „великих завдань” людства — ідеях прогресу, послідовного розвитку свободи, емансипації особистості, великої мети і великого героя, універсальності знань, індустріально-технічного розвитку, звільнення людства від тягара буденної праці [4];

2) глобальний стан цивілізації трьох останніх десятиліть ХХ століття, в умовах якого не тільки зникає визначеність, але й з'являється „безкінечна кількість невизначеностей”, які змушують зрозуміти, що „маємо справу не з „новим світовим порядком”, а з неспокійною, надломленою планетою” [5];

3) новий напрям у соціальній теорії, який ставить за мету пояснити вищезазначені явища і процеси, „стимулює розробку багатомірних уявлень про пріоритети, цілі й завдання людства, ініціює виникнення поліваріантних способів, засобів, стратегій їх здійснення” [6].

Зазначене поняття, поряд з іншим, застосовується з кінця 1960-х років для характеристики новацій у соціально-політичній сфері, основою яких постає так звана „ситуація постмодерну”. За цієї ситуації, з одного боку, виникають умови, в яких предмет повстає проти людського впливу, відповідаючи на нього протидією, а порядок речей прагне „помститися” за спроби його перетворення, прирікаючи, таким чином, на поразку будь-які глобальні модернізаторські проекти [7]. І, з іншого боку, теорія постмодернізму постає „логічним продовженням класичної концепції модернізації в умовах технологічної революції і переходу до технотронного (інформаційного) суспільства на Заході” [8].

Ситуація постмодерну орієнтує на подолання етики антропоцентризму з його ставленням до навколишнього світу як до засобу самоутвердження в ньому людини-хазяїна, абсолютного володаря та повелителя. За нових обставин, як вважає сучасний російський філософ Л. Карасьов, стає зрозуміло, що загадка людини полягає не в тому, в який бік вона змінюється, а в тому, що вона взагалі не змінюється. І саме внаслідок цієї незмінності загальний стан світу постійно погіршується. Водночас постмодернізм, на думку вченого, дає сучасній людині шанс облишити Універсум і, нарешті, знайти спокій для себе, інтуїтивно орієнтуючись у подальшому на „ієрархію допустимого” як на найменше зло: „На що піде зрубане дерево: на будівництво храму чи на побудову шибениці? Ієрархія допустимого пояснить різницю миттєво, хоча загубленого дерева буде жаль в обох випадках” [9]. Саме в цьому полягає морально-духовний вимір

постмодерної ситуації і постмодерного світосприйняття.

Осмислення поняття „постмодерн” перебуває у стані постійного розвитку. Концепцій, які намагаються його пояснити, на сьогодні в країнах Заходу існує майже стільки, скільки там є університетів і професорів-гуманітаріїв. Причому відмова від цінностей модерну з’являється, на думку М. Хайдеггера, одного з теоретиків постмодернізму, не від бажання сліпої руйнації і не від суєтного прагнення до оновлення, а від необхідності надати світові такого смислу, який не принижує його до ролі прохідного двору в певну потойбічність [10].

Характер різниці між епохами модерну і постмодерну сьогодні вже недостатньо розглядати на рівні нюансів, котрі цікавлять лише вузьке коло фахівців з езотеричних знань. На думку О. Панаріна, ці зміни є такими, що „декотрі з попередніх форм соціального і політичного життя стають просто неможливими”, а люди, які вивчають ці процеси (постмодерністи) — „це люди рубежу культурних формацій, яким дано порівняти попередній і новий дух” [11].

На думку У. Еко, постмодернізм – не фіксоване хронологічно явище, а певний духовний стан, властивий представникам різних епох: „У кожній епохи є власний постмодернізм”. Однак, за словами Д. Затонського, „попередні „постмодернізми” ще жодного разу не відвойовували собі тієї рідкісної глобальності, яка відрізняє сьогоднішній, – можна б сказати, „істинний” постмодернізм, і, отже, не володіли його ледве не „хімічною” чистотою”. Остання якраз і дозволила розпізнати феномен, який існує здавна, завжди, але „у вигляді неявного, а тому від уваги спостерігача щораз вислизаючому” [12].

Як зазначає Г. Померанц, відвертаючись від пафосу модернізму, людина в умовах постмодернізму потрапляє в лабеті апатії, ослаблення волі. Апатія кілька разів вела цивілізацію до межі загибелі, сьогодні ж вона загрожує смертю. Модерністське і постмодерністське, вважає Д. Затонський, „це, в принципі, системи антагоністичні і водночас взаємодіючі, навіть певною мірою взаємозалежні”. Жодну з них не можна визнати кращою, досконалішою, оскільки „обидві вони недосконалі з причини всезагальної недосконалості як самого буття, так і наших про нього уявлень”. Відтак ледве не кожному з нас на якомусь етапі хочеться „поставити на „модернізм”, тому що „постмодернізм” є ж бо щось „декадентське”: він безпосередньо пов’язаний з крахом надій, з болісною втратою ґрунту під ногами, з втратою орієнтирів і видимих цілей”. Отже, сенс постмодернізму, на думку Д. Затонського, полягає в забезпеченні „ідеологічного відкату історії”: „Саме постмодерністський „стан передишки”, треба думати, десятки, а, може, й сотні раз уберігав і, сподіваюсь, ще вберігатиме людство від самознищення, яке неодмінно вже б сталося, якби люди завжди перебували у стані засліпленої модерністської активності” [13].

В сучасних умовах постмодерністської реальності стає практично неможливим для втілення прагнення представників влади створити цілісну уніфіковану систему управління суспільними процесами, оскільки влада поступово втрачає попередню соціокультурну базу — людей, готових іти на будь-які жертви заради втілення волі, що виходить з єдиного центру. В епоху постмодернізму неможливими стають стандартизація, масовізація суспільства (на зразок описаного Х. Ортегою-і-Гассетом). Суспільство нової доби стає поліваріантним, у ньому панують не догми, а дискурс, на зміну очікуванню й надії людини поступово приходять прагматичний розрахунок і віра.

Вважати постмодерністську реальність порівняно з модерністською більш прогресивною, однозначно позитивною було б великою помилкою. Вона просто інша. Разом з позитивними явищами їй притаманні і негативні, що, в основному, пов'язано з відставанням значної частини суспільства від заданої цією епохою динаміки. Постмодерністська суспільно-політична реальність разом з негативними відкидає й такі, притаманні попереднім часам, феномени, як усталена ціннісна орієнтація (політичного лідера, еліти, влади), прагнення досягти кінцевої мети політики.

Політичній діяльності постмодерністського типу властиві фрагментарність, гра в гуманізм, активність чи лояльність. За цих умов політика перетворюється на різновид підприємництва, де провокуються події, конфлікти, створюються штучні іміджі лідерів, набуває самодостатнього характеру політична реклама. Розглядаючи постмодерн з різних кутів зору, варто погодитися з В. Пантіним, що чим далі світ рухатиметься до постмодерну, „тим необхіднішим для виживання людства буде подолання антагонізму між полярними, але однаково необхідними тенденціями соціального розвитку — між лібералізмом і соціалізмом, західництвом і ґрунтовництвом, сучасністю і традиційністю, соціальним прогресом і збереженням культури, збереженням природи” [14].

В умовах домінування постмодерну значних трансформацій зазнає і правова реальність, яка справляє сутнісний вплив на політичну сферу. Остання продукує в сучасних умовах такі явища, як динамізм, мінливість, брак рівноваги, залежність від суб'єктивного сприйняття. Можливість адекватно уявити сучасну правову реальність дають новітні течії, що реалізують себе у філософії права — феноменологія, герменевтика, антропологія і синергетика. Отже, „ознаки держави-нації і права як міри свободи формально рівних індивідів, що впливають з конститутивних основ епохи модерну, пов'язаних переважно з обмінним типом суспільних зв'язків, невідворотно змінюються в ситуації постмодерну, як змінюється і тип праворозуміння” [15].

З феноменологічного погляду, право в умовах постмодерну починає розглядатися як притаманне кожному індивідові почуття справедливості, як рівнозначне втілення об'єктивної і суб'єктивної реальності. В

герменевтиці право інтерпретується, зокрема, як визнання і повага особистості іншого, визнання за кожним формальної рівності. Сучасна антропологія виходить із соціокультурної обумовленості природи людини (правового статусу особистості) і, відповідно, визнання багатоманітності культур і правових систем сучасності. Синергетика, як інтегративна доктрина, включає у свою проблематику питання нормативного регулювання поведінки людей і справляє вплив на онтологію та методологію юриспруденції. Щодо останнього російський правознавець І. Честнов зазначає: „Очевидно, що така методологія надзвичайно перспективна для аналізу правової реальності, зокрема, у виявленні механізмів еволюції права, його службової ролі по відношенню до суспільства тощо. Однак ці плідні ідеї потребують не тільки конкретизації емпіричним юридичним матеріалом, а й формування теорії „середнього рівня”, що забезпечує їх адаптацію відповідно до специфіки правової реальності” [16].

Виходячи з вищезазначеного і спираючись на досягнення сучасної політичної теорії, можна припустити, що за умов зміни епох, ціннісної основи цивілізаційного розвитку об'єктивні підстави має поєднання процесу модернізації суспільства з процесом постмодернізації. Заслуга постмодерністів полягає в тому, що вони „сконструювали такий політичний барометр, який дозволяє нам, хто не помічає свого заглиблення у нове середовище, зафіксувати суттєву зміну „атмосферного” тиску” [17]. Така фіксація може серйозно вплинути на запобігання різних дисонансів, забезпечить адекватні дії і реакції усіх суб'єктів політики.

Перш ніж розглянути ознаки спонтанного чи запропоновати елементи цілеспрямованого переходу до постмодернізації, необхідно дати основні характеристики власне науковій категорії „постмодернізація”, яка поступово викристалізовується із сукупності різних ідей дискурсивного осмислення „постмодерну” і характеризує процесуальний бік розвитку постмодерного суспільства.

„Постмодернізація” у політологічному плані може бути визначена як сучасна, досконаліша форма модернізації, що передбачає перехід від традиційного чи сучасного суспільства до постсучасного — спроможного забезпечити собі стабільність, життєздатність і розвиток на основі багатоаспектних підходів з максимальним використанням властивостей окремих індивідуумів, інституційно-інформаційного та соціального потенціалу, оптимального поєднання традиційних і сучасних цінностей, збереження особливостей і неповторності буття певного соціуму. Різниця між постмодернізацією і модернізацією полягає в переорієнтації її завдань з огляду на зміну суспільно-політичної ситуації в сучасному світі. Потребу в такій переорієнтації зумовлюють такі чинники:

- зростання ролі симуляцій дійсності у засобах масової інформації, дематеріалізація науки і техніки;

- загострення екологічної проблеми і виникнення кризи ідеології економічного зростання, ідеї прогресу, утопічних сподівань на необмежене панування людини над природою;
- домінування тотального плюралізму, утвердження нігілізму й міфологізації дійсності в суспільно-політичній практиці;
- поява пост-утопічної антипрогресивної свідомості, здатної впливати на відновлення історичної природи людини та суспільства у своїх правах;
- зміщення акценту з економічних досягнень як найвищого пріоритету у бік утвердження якості життя, розвитку можливостей індивідуального самоствердження людини;
- зниження ступеня довіри суспільства до ієрархічних інститутів, бюрократизації й централізації;
- зниження значимості політичної, економічної влади й наукового авторитету;
- виникнення груп населення (переважно молоді) з новими формами поведінки, які означають відхилення від усталених традиційних норм;
- відхід значної частини населення від інструментальної раціональності і зростання прихильності до вищих цілей, духовних запитів;
- синтез наукових і релігійних знань у прагненні зберегти почуття єдності, порядку і гармонії людського буття;
- пошук нетрадиційних шляхів осмислення ролі економічних явищ у житті суспільства; тлумачення суспільного виробництва не лише як виробництва матеріальних благ, а й як комплексу можливостей самореалізації індивіда, що передбачає залучення до цього процесу фактично усіх сторін людського життя.

Таким чином, постмодернізація в теоретичному і практично-політичному сенсі тяжіє до культурно-духовного синтезу, який передбачає універсалізм іншого порядку, ніж попередній, часів становлення модернізаційної теорії. Цей універсалізм ґрунтується на прагненні до глибокого взаємопорозуміння сторін, пошуках нових суспільних цінностей, умінні досягати компромісу з принципових політичних питань тощо. І хоч важко не погодитися з Г. Померанцем, який вважає, що „легше вказати рухи, які розривають світ на частини, ніж те, що веде до духовного синтезу” [18], та все ж спробуємо розкрити глибинні позитивно-твірні ознаки цього поняття.

П. Козловськи, аналізуючи явище постмодерну, зокрема, відзначає, що постмодерн дозволяє „звільнитися від сталевих лещат філософії історії з її трьохступеневим членуванням: античність — середньовіччя — Новий час”. І якщо проблему Нового часу (Модерну — В. Г.) з його нетерпимістю до альтернатив „становило примирення того, що вже відбулося з майбутнім”, то постмодерну „необхідно набути нового синтезу по той бік протистояння раціоналізму та ірраціоналізму” [19].

Свідченням усвідомлення останнього представниками

постмодернізаційних теорій є поступове визнання того, що для соціального розвитку сучасного світу будь-яка прямолінійність прозахідного спрямування є не просто неприйнятною, а навіть стає небезпечною. „Завдяки поширенню масової культури, – зазначає український дослідник А. Мартинов, – поступово порушується соціальний механізм взаєморозуміння між різними поколіннями всередині певних країн, які належать до окремих соціально-культурних типів. Наприклад, молодь, як свідчить іранський досвід, найбільш активно вестернізується. За цих обставин конфлікт поколінь як рушій соціально-історичного процесу має шанс стати внутрішнім конфліктом різних цивілізаційних цінностей” [20].

Така загроза поступово стає зрозумілою вітчизняним вченим і реформаторам, які, в свою чергу, поступово починають усвідомлювати не тільки безперспективність сліпого копіювання вчорашнього західництва з його тенденцією до руйнування традиційних цінностей, а й недалекоглядність вимог національної замкненості, що веде до автаркії. Однак вищезазначене — лиш наслідок переходу від модернізації до постмодернізації. Що ж постало причиною?

Причину поступової втрати потягу до глобальних модернізаційних стратегій, як вважає О. Панарін, слід шукати у політичній системі, котра є не лише сукупністю інститутів, а й полем певних очікувань, установок, ідентифікацій, які „забезпечують готовність до керівництва і підпорядкування”. На певному етапі суспільного розвитку політичне поле перестало випромінювати напругу, внаслідок чого виник перебіг у розвитку політичної системи, який і став „початком переходу від модернізаційної парадигми до постмодерністської” [21].

Погоджуючись в основному з думкою О. Панаріна, слід зазначити, що характерною особливістю трактування сутності постмодерного суспільства є втрата дослідниками відчуття його наперед визначеної цілісності, а так само і вживання щодо поняття „постмодернізація” терміна „парадигма” є, на нашу думку, не зовсім коректним з огляду на його семантичний зміст. Цей термін похідний від грецького *paradeigma* і перекладається як приклад, зразок. Подібне смислове наповнення є органічно чужим для процесу постмодернізації. Дослідження, здійснювані в аспекті виявлення парадигми, згладжують суперечності, тоді як консенсус — „це горизонт; він завжди недосяжний”. Окрім того, завжди з’являється хтось, щоб розладнати „розумний” порядок [22]. Тож постмодернізація, як явище до певної міри протилежне модернізації, тяжіє у семантичному відношенні до опозиційного парадигмі семантично-смислового терміна „синтагма”, похідного від грецького *syntagma* (буквально — разом вибудоване, поєднане).

У цьому випадку вдаємося до семантичного позначення феномена постмодернізації, аби усвідомити це явище таким, що в теоретичному плані характеризується багатоаспектністю підходів, а в практично-

соціальному — співіснуванням різнорідних елементів. Якщо парадигматика символізує собою одномірність, нетерпимість і абсолютизацію протилежностей, то синтагматика навпаки — дає змогу поєднати у свідомості множинність контрастних елементів і, відповідно, тлумачити постмодернізацію як безперервний процес творення нового світу, як цілісну мозаїку, в якій кожна частка (одиниця будь-якої складності, тьмяності чи яскравості, утвердження форми чи змісту) має самодостатнє і самоцінне значення. Висловлене підтверджує відомий знавець політичного характеру постмодернізму З. Бауман, який визначає останній як кінець безальтернативного „Суперпроекту”, що не визнає множинності і приписує рецепти того, як влаштувати людські справи раз і назавжди [23].

Утвердження постмодернізації пов’язане зі змінами, які відбувалися у світі в останній чверті XX століття, насамперед у передових західних країнах. Ці зміни пов’язані з переходом від суспільства індустріального типу з домінуючою в ньому цінністю інструментальної раціональності до постіндустріального, де домінуючими стають цінності постмодерну, котрі несуть із собою „низку різних соцієтальних змін, від рівноправності жінок до демократичних політичних інститутів і занепаду державно-соціалістичних режимів” [24]. При цьому варто зазначити, що змінам піддається не саме суспільство як основа людського буття. Воно якраз залишається незмінним упродовж усього розвитку людської цивілізації. Зміни цивілізаційних періодів і циклів вирішальним чином впливають на основні характеристики людського життя. Завдання їхньої фіксації спрощується тим, що значна частина перехідного етапу суспільної трансформації від індустріального (модерного) до постіндустріального (постмодерного) суспільства вже прожита людством у високорозвинених західних країнах, які й подають приклади і стандарти людського співжиття в нових умовах.

Сучасне суспільство, трансформуючись, поступово перестає бути антиподом суспільства традиційного типу, прагне віднайти можливості для співіснування з останнім. З цим відходить у минуле стереотип: бути сучасним — отже бути Заходом. Існування універсальної моделі цивілізаційного розвитку заперечує, зокрема, відомий французький соціолог А. Турен, який зазначає, що нині не знайти доказів існування єдиної універсальної моделі людської цивілізації, втілення якої прагнули б усі країни, рухаючись до сучасного світу [25]. Що ж стосується стійкості зазначеного стереотипу на пострадянському соціально-політичному просторі, то він, швидше за все, тимчасово спровокований несподівано-масштабною вестернізацією, ейфорія щодо позитивних наслідків якої поступово минає.

Постмодерна реальність, яка розвинулась в якості домінанти у західному світі до певної міри поступово, в пострадянській реальності на

рівні індивідуальної свідомості набула ознак соціально-політичної невизначеності і навіть катастрофічності. Характеризуючи перспективи російської культури, Й. Бродський 1994 року зауважував, що Росія у найближчому майбутньому „вже не буде на передньому краї соціальних і культурних змін”, оскільки був втрачений унікальний шанс реалізації іманентного їй масового суспільства. Що ж стосується повернення до капіталізму, то останній – „це атомізація суспільства, особливо культурна атомізація”, а, отже, повернення слід розглядати як втрачену можливість поступального самобутнього розвитку. Розвиваючи свою думку, поет зазначає, що „ідея організації масового суспільства, соціалістична ідея, незважаючи на все наше презирство до цього слова, ніколи не помре”. Масове суспільство, до якого апелює Й. Бродський і яке є вірогідною перспективою людства, в майбутньому повинне було б характеризуватися „збереженням егалітарного відчуття, відчуття рівності”, а також браком „сьогоднішнього шкурницького себелюбства, в яке всі заглиблені”, неприпустимістю „грядущого Хама”, Звіра в людській подобі [26].

Подолання кризи ідентичності пострадянської людини, яка не тільки в Росії, а й в Україні все ще намагається знайти прихисток у віртуальному, неможливому для відтворення світі ідеалізованого масового суспільства, на думку українського філософа В. Горського, є надзвичайно складним, але не неможливим завданням, яке полягає в тому, щоб „прилучаючись до глобалізованого „ми” зберегти відчуття ідентичності власного „Я”. Отже, зауважує філософ, нам слід діяти, пам’ятаючи: „Не прагнути „злитися” з Європою, сховатися під затишною європейською парасолькою, а стверджувати власну європейськість, зберігаючи опозицію своєї неповторності, – ось те складне завдання, яке повинна вирішити українська культура на нинішньому етапі своєї трансформації” [27].

Перехід суспільства і, в широкому розумінні, людської цивілізації від цінностей модерну до постмодерну це, на думку російського вченого Ю. Яковця, „найважчий період в історії людства за останнє тисячоліття, оскільки він відображає всезагальну кризу, агонію індустріального суспільства і „пологові корчі” постіндустріального, яке, вийшовши з чрева цивілізації, що минає, є ще надто слабким, щоб справляти визначальний вплив на долю людства” [28]. За цих умов неминучі кризові ситуації і потрясіння в окремих країнах, цілих регіонах і в загальносвітовому масштабі. Вчені навіть не виключають можливості самознищення людської цивілізації. Усе залежить від того, чи зможе постіндустріальна цивілізація, не розпорошивши своїх зусиль, „залучити до сучасних процесів суспільного виробництва і відтворення, нагромадження багатства і розподілу його весь світ”, що стане основою для більш активного духовного життя людей, відкриє можливості для формування нових систем загальнолюдських цінностей і гуманізму [29]. Тим більше, що людству, як і всьому живому на планеті, властиве прагнення до виживання, яке й

полишає надію на подальше існування.

Література:

1. **Мартинов А. Ю.** Футурологічні сценарії глобальної перспективи // Нова парадигма: Альманах наукових праць.—Вип. 28.—Запоріжжя, 2002. — С. 152.
2. Див.: **Гулыга А. В.** Что такое постсовременность? // Вопросы философии. — 1988.- № 12. — С. 153.
3. Див.: **Философия культуры. Становление и развитие.** — Пб.: Лань, 1988. — С. 352.
4. **Лиотар Ж.-Ф.** Состояние постмодерна / Пер. с фр. Н. А. Шматко.— М.: Институт экспериментальной социологии; СПб.: Алетейя, 1988. — С. 10; **Философия культуры...** - С. 356.
5. **Кеннеди П.** Вступая в XXI век: Пер. с англ. / Предисл. В. Согрина.— М.: „Весь мир”, 1997. — С. 407.
6. **Соболь О. М.** Постмодерн і майбутнє філософії. — К.: Наукова думка, 1997. — С. 65.
7. Див.: **Современная западная философия: Словарь** / Сост.: Малахов В. С., Филатов В. П.—М.: Политиздат, 1991.—С. 238.
8. **Милецкий В. П.** Российская модернизация: Предпосылки и перспективы эволюции социального государства. — СПб.: Издательство С.-Петербургского университета, 1997. — С. 8.
9. Див.: **Постмодернизм и культура: Материалы „круглого стола”** // Вопросы философии.—1993. - № 3. — С. 16.
10. **Философия культуры...** - С. 353.
11. **Панарин А. С.** Политология. Учебник. — М.: Проспект, 1997. — С. 93.
12. **Затонский Д. В.** Модернизм и постмодернизм: Мысли об извечном коловращении изящных и неизящных искусств. — Харьков: Фолио; М.: ООО „Издательство АСТ”, 2000. — С. 136.
13. Там само. — С. 154 — 155.
14. **Пантин В. И.** Ритмы общественного развития и переход к постмодерну // Вопросы философии.—1998. - № 7. — С. 12.
15. **Честнов И. Л.** Правопонимание в эпоху постмодерна // Правоведение. — 2002. - № 2. — С. 6.
16. Там само. — С. 13 — 14.
17. **Панарин А. С.** Политология... - С. 93.
18. **Померанц Г.** Долгая дорога истории // Знамя.—1991. - № 11. — С. 183.
19. **Козловски П.** Культура постмодерна: общественно-культурные последствия техн. развития: Пер. с нем.—М.: Республика, 1997. — С. 34 — 36.
20. **Мартинов А. Ю.** Цит. праця. — С. 151.

21. **Панарин А. С.** Политология... — С. 102.
22. Див.: **Лиотар Ж.-Ф.** Цит. праця. — С. 146.
23. Див.: **Бауман З.** Спор о постмодернизме // Социологический журнал — 1994. - № 4. — С. 69 — 81.
24. **Инглхарт Р.** Постмодерн: Меняющиеся ценности и изменяющиеся общества // Политические исследования. — 1997. - № 4. — С. 9.
25. **Tauraine A.** Modernity and Cultural Specificities // Modernity and Identity/International Social Science Journal / November. 1988. P. 444.
26. „Зеркало недели”. — 17 декабря 1994 г.
27. **Горський В. С.** Україна на порозі планетарної цивілізації // Практична філософія. — 2001. - № 2. — С. 220.
28. **Яковец Ю. В.** История цивилизаций: Учеб. пособие для студентов вузов гуманитар. профиля. 2-е изд., перераб и доп.—М.: Гуманит. Изд. Центр ВЛАДОС, 1997. — С. 261.
29. Див.: **Антонович И. И.** После современности: Очерк цивилизации модернизма и постмодернизма. — Мн.: Беларуская навука, 1997. — С. 322.

Новітні концепції етнічного конфлікту: сутність і типологія

Антон Кіссе,
народний депутат України,
докторант Інституту держави і права
ім. В. Корецького НАН України

В зарубіжних етноконфліктологічних дослідженнях 1990-х років відбулася відчутна зміна наукової парадигми. Це пов'язано, насамперед, із змінами в етнологічній, а не конфліктологічній площині. Крім того, численні дослідження конкретних конфліктів, як і теоретичне дискутування проблеми, найчастіше зорієнтовані на сприйняття етнічних конфліктів як деструкцій. У будь-якому дослідженні для обґрунтування актуальності проблеми наводиться стандартний перелік страждань і загибелі людей в етнічних конфліктах, перелік трагічних етнічних конфліктів кінця XX століття.

Як відомо, одним з основних постулатів конфліктології є теза про функціональний і навіть конструктивний характер конфліктів. Саме з цього, власне, й починається конфліктологія як самостійна галузь суспільствознавства. Однак більшість дослідників не бере до уваги конструктивного характеру етнічних конфліктів навіть потенційно. Відповідними є і висновки про успішне завершення таких конфліктів та продуктивність втручання в них третьої сторони. „Дуже важко визначити, чи закінчуються етнічні конфлікти коли-небудь узагалі”, – відзначає етнополітолог М. Маршалл [1].

У більшості наукових праць успішним вважається таке завершення відкритих конфліктних дій, як припинення насилля, а ефективність посередницьких операцій – як запобігання насиллю та ескалації конфлікту. „Розуміння нашого завдання як управління конфліктом, а не як розв'язання конфлікту – це зміна парадигми”, – відзначає один з класиків світової конфліктології Р. Фішер.

У загальній теорії конфлікту домінують настановлення на його розв'язання як мету і вивчення, і практичного впливу на нього. Саме в цьому руслі будуються моделі найвідоміших конфліктологів – Дж. Бертон

(„розв’язання конфліктів на основі принципового розв’язку проблем”), Й. Галтунга („трансцендентний метод” розв’язання конфліктів). Однак такі підходи загальної конфліктології залишаються ніби „непоміченими” в етнічній конфліктології 1990-х років.

Водночас в етноконфліктологічних дослідженнях цього періоду чітко простежується вплив боротьби етнологічних напрямів. Особливо яскраво це виявляється в тому, в який спосіб домінуючий напрям в етнології стає домінуючим методом дослідження в етнічній конфліктології. Загалом для 1990-х років характерне істотне зростання інтересу до проблеми міжетнічних відносин, що цілком зрозуміло з огляду на лавиноподібне наростання етнічної конфліктності в посткомуністичному світі, а також у деяких інших частинах світу. Крім цього, відвернення загрози світової ядерної війни, яка привертала до себе суспільну думку і науковий інтерес протягом кількох попередніх десятиліть, дало додатковий імпульс дослідженням менш помітних глобальних подій і процесів, що відіграють, однак, надзвичайно важливу роль у житті сотень мільйонів людей.

І хоча нічого принципово нового в галузі теоретичної етнології запропоновано не було, сам факт активної дискусії з проблем етнічності свідчить, що не можна вважати ту чи іншу точку зору, навіть якщо сьогодні вона визнається більшістю дослідників, остаточною. Отже, дослідження етнічних конфліктів у сучасній зарубіжній літературі здійснюється не стільки на основі певного вибору конфліктологічних концепцій, скільки на основі вибору тієї чи іншої концепції етнічності, що виявляється вирішальним у всіх подальших наукових побудовах. Більше того, нерідко фахівці навіть поєднують концепції етнічності й етнічного конфлікту. Типовою в цьому сенсі є точка зору Д. Лейка і Д. Ротшильда: „Існують три загальні підходи до вивчення етнічності й етнічних конфліктів” [2] (маються на увазі примордіалізм, інструменталізм і конструктивізм).

Спрямованість сучасних дискусій щодо феномена етнічності певною мірою відрізняється від попередніх наукових спроб зрозуміти це явище. Головний акцент в обговоренні проблеми етнічності в 1990-і роки зводився до пошуку відповіді на запитання: чи є етнічність джерелом конфліктів, чи породжує етнічність як така конфлікти, чи вона лише залучається, використовується або навіть конструюється для інших форм боротьби і досягнення інших цілей?

До 1990-х років основні дискусії з проблем етнічності у світовій етнологічній літературі зводилися до проблеми: яку природу має етнічність – об’єктивну чи суб’єктивну? Термін етнічність (ethnicity) увійшов у науковий обіг з середини 1960-х років. За свідченням деяких дослідників, його вперше використав 1965 року соціальний антрополог Л. Мейр [3], і це поняття швидко посіло чільне місце у категоріальному апараті етнологічних дисциплін. Проте сама структура терміна (використання суфікса -ість в українській мові та -ity в англійській)

**Новітні концепції етнічного конфлікту:
сутність і типологія**

Антон Кіссе

перетворює його на винятково абстрактне поняття, і тому воно майже не піддається чіткому визначенню.

Поняття „етнос” практично не використовується в англomовній літературі з проблем етнічних відносин, що становить основну частку публікацій у цій галузі у світовій науковій продукції. Для позначення людського колективу, який має спільні етнічні ознаки, широко використовується словосполучення „етнічна група”, що, з одного боку, є досить вдалим, оскільки дає змогу позначити етнічні спільноти різного таксономічного рівня (етнічні меншини, етнографічні групи тощо). З іншого боку, це словосполучення не дає можливості виокремити базове поняття, у даному випадку „етнос”, для позначення самого феномена. Термін „етнічність” і виник як своєрідний заміник поняття „етнос” в англomовній літературі, переводячи визначення цієї справді непростой для визначення соціальної спільноти на рівень високої абстракції. Не випадково пізніше, у 1970-і роки, в англomовній науковій лексиці почала відчуватися недостатність наявної термінології, відтак було запропоновано більш загальне поняття – „ethnie” („етні”).

Різні автори використовують різні методи класифікації концепцій етнічності. Так, Р. Ліпшуц називає п'ять загальних „теорій” (лапки Р. Ліпшуца) етнічності: біологічна, примордіалістська, уявної спільноти, захисна, інструментальна [4]. Д. Лейк і Д. Ротшильд, як уже відзначалося, зводять їх до трьох груп: примордіалізм, конструктивізм, інструменталізм. Дж. Рекс обмежується виокремленням двох концепцій: примордіалістської і ситуаційної, або інструменталізму [5].

В цілому, щоб відобразити сучасний стан етнополітології, усі різноманітні концепції етнічності можна віднести до двох великих груп: „традиційні”, в яких етнічні групи розглядалися як реально існуючі (незалежно від способу їх виникнення та ознак) і „нетрадиційні”, або, коректніше, „постмодерністські”. За структурою така класифікація майже збігається із запропонованою Дж. Рексом, але змістовно навч істотна різниця: було б неправильно позначити всі традиційні концепції як примордіалістські, а нетрадиційні, або постмодерністські, – як інструменталізм, хоча, безперечно, інструменталізм є найяскравішим проявом постмодернізму в етнополітології.

У багатьох розвідках, присвячених вивченню етнічних проблем і конфліктів, як правило, робиться огляд основних концепцій етнічного конфлікту. При цьому автори по-різному класифікують ці концепції, дають їм власні найменування (хоча мається на увазі кілька загальновизнаних найменувань основних етноконфліктологічних концепцій), іноді групують і аналізують їх без визначених класифікаційних основ. У результаті майже кожна праця, що містить теоретичний розділ, пропонує власну картину сучасної етноконфліктології, і перелік основних концепцій може змінюватися від двох-трьох до десяти і більше.

Спроби класифікувати концепції етнічного конфлікту робилися протягом кількох останніх десятиліть. Ще на початку 1970-х років Р. Левайн і Д. Кемпбелл у своїй праці з проблем етноцентризму й етнічного конфлікту, яку за індексом цитування можна вважати класичною, розглянули дев'ять популярних на той час теоретичних моделей досліджуваного феномена і запропонували об'єднати їх у дві групи концепцій: соціетальні, що пояснюють етнічні конфлікти на рівні соціальної взаємодії, і соціально-психологічні, які роблять наголос на аналізі поведінкових реакцій людини [6]. Пізніше один з авторів, Д. Кемпбелл, разом з М. Россом проаналізував ще кілька концепцій етнічного конфлікту [7]. Продовжуючи цю роботу, М. Росс і Дж. Ротман все ж зупинилися на двох групах концепцій з невеликим доповненням. Вони виокремили **структурні** концепції етнічних конфліктів, що спираються на концепцію конфлікту інтересів, і **психокультурні** концепції, що спираються на два важливі фактори: індивідуальний рівень включення людини в групові дії і культурний процес визначення групових інтересів, ворогів, страхів і загроз. На думку авторів, структурні концепції не відповідають на чимало важливих запитань. Наприклад, чому люди настільки легко ототожнюють особисті інтереси з груповими в ході етнічних конфліктів, чому ці інтереси не є настільки очевидними як для самих учасників, так і для зовнішніх спостерігачів, чому інтенсивність афектів набагато перевершує очікування, пов'язані з інтересами тощо.

Далі М. Росс і Дж. Ротман розглядають можливість включення до цієї наукової парадигми теорії міжкультурної комунікації, яка отримала велику наукову популярність у 1990-і роки, і доходять висновку, що ця теорія не є альтернативним концептуальним поглядом двом основним течіям в етнічній конфліктології, а пропонує певні передумови для успішного управління етнічними конфліктами, що полягає в усуненні перешкод для встановлення міжгрупового контакту. Автори вважають, що, за всієї значущості й актуальності проблем міжкультурної комунікації, культурні розбіжності, як і провали в міжкультурній комунікації, не можуть бути причинами етнічних конфліктів.

Запропонована типологія, на думку авторів, має істотне значення, оскільки в кожному з цих типів концепцій пропонуються принципово різні шляхи виходу з конфлікту. Більше того, багато прогнозів у рамках цих двох підходів несумісні. Структурні концепції етнічного конфлікту зосереджуються на результатах переговорного процесу, втратах і виграшах сторін, формуванні спільних інтересів і цілей. Психокультурні концепції орієнтують як учасників конфлікту, так і посередників на сам процес пошуку виходу з конфлікту, в ході якого змінюється сприйняття учасниками один одного, зникають страхи і ненависть, коректуються ідентичності. Це процесуально орієнтовані концепції; у рамках цього підходу сам переговорний процес має таке ж важливе значення, як і його

результати. Офіційні переговори в такому випадку повинні доповнюватися цілою системою міжгрупової комунікації на різних рівнях задля усунення негативного сприйняття членами конфліктуючих етнічних груп одне одного.

Ця типологія концепцій етнічного конфлікту є однією з найбільш вдалих і працюючих; в неї, тією чи іншою мірою, вкладається більшість сучасних концепцій етнічного конфлікту. Проте, як і будь-яка типологія, вона не є єдиною можливою чи „найправильнішою”. Тому розглянемо деякі інші варіанти типологій концепцій етнічного конфлікту.

Вище згадувалася типологія, запропонована Д. Лейком і Д. Ротшильдом, які об'єднали в одну теоретичну конструкцію концепції етнічності й концепції етнічного конфлікту. Кожний з трьох основних виокремлених ними концепцій етнічності (примордіалізм, інструменталізм і конструктивізм) відповідає однойменна концепція етнічного конфлікту. Такий підхід також цілком виправданий, хоча всі сучасні концепції етнічності й, відповідно, концепції етнічного конфлікту навряд чи можуть бути об'єднані тільки в ці три групи.

Інші автори пропонують типологію концепцій, виходячи з власних дослідницьких завдань. Наприклад, Д. Дейвіс, К. Джеггерс і В. Мур, аналізуючи міжнародний вимір етнічного конфлікту, класифікували всю літературу з проблеми в дві групи: по-перше, це дослідження, в яких робиться наголос на аналізі впливу етнічних конфліктів на позицію інших держав (праці А. Сурке і Л. Ноубл, Ф. Шилза, Н. Чейзан, М. Мідларські, Д. Кармента та ін.); по-друге, це дослідження, в яких етнічний конфлікт вивчається як зіткнення між етнічною групою і нацією-державою (праці Д. Горовиця, Т. Гурра, Б. Позена, К. Янга та ін.). У цих дослідженнях, на думку Д. Дейвіса, К. Джеггерса і В. Мура, немає прямих спроб пов'язати конфлікт з діями інших держав у системі міжнародних відносин, хоча такі залежності часто визнаються. Автори відзначають, що багато аналітичних розробок щодо конкретних ситуацій (case studies) не показують виразного взаємозв'язку між етнічними конфліктами і системою міжнародних відносин, хоча, звичайно, згадують про дії однієї-двох держав, що надавали підтримку тій чи іншій стороні конфлікту [8]. Додамо, що така оцінка співпадає і з нашим враженням від роботи з численними підбірками case studies у зарубіжній науковій літературі.

Визнаючи право авторів самостійно обирати можливі варіанти типології і класифікації етноконфліктологічних концепцій, відзначимо, що в принципі їх можна об'єднати в дві основні групи: загальні етноконфліктологічні концепції, що прагнуть виявити суть феномена як такого, і часткові (особливі), які пропонують теоретичні моделі одного з типів етнічного конфлікту (в сучасній літературі, як правило, – етнополітичного). В деяких випадках автори відзначають обмежений характер свого завдання, в інших же трактують цей тип етнічного

конфлікту як сам конфлікт. Г. Форбс, наприклад, на основі аналізу основних концепцій етнічного конфлікту пропонує власну концепцію, яку позначає як лінгвістичну модель етнічного конфлікту, побудовану на аналогії між мовою і культурою, хоча більшість дослідників розглядають лінгвістичний конфлікт як один з підтипів етнічного конфлікту [9].

З точки зору аналізу сутності етнічного конфлікту, виокремимо такі **групи концепцій** цього феномена: **атрибутивні** концепції (до них належать переважно пояснювальні моделі, які в світовій науковій літературі прийнято називати – можливо, не цілком коректно – примордіалістськими); **постмодерністські** концепції, що в той чи інший спосіб заперечують етнічний характер конфлікту, який прийнято називати етнічним, і **змішані** концепції, що виникають найчастіше на основі аналізу окремих типів етнічного конфлікту, внаслідок чого автори, не вдаючись до дослідження феномена як такого, використовують методи дослідження, властиві як одному, так і іншому підходу.

До атрибутивних концепцій етнічного конфлікту віднесемо ті, що трактують етнічні конфлікти як невід'ємну частину історичного процесу, як явище, сутнісно властиве людському суспільству. За своїм походженням це можуть бути як соціетальні (структуралістські), так і соціопсихологічні (психокультурні) концепції. Варіанти і відтінки цих поглядів вельми багатоманітні, тому їх об'єднання в єдину групу має сенс як антитеза постмодерністським концепціям етнічних конфліктів. У цьому випадку не так важливо, якою є природа етнічних відносин і етнічних конфліктів; значущим є те, що етнічні конфлікти розглядаються не як інтелектуальний конструкт або як механізм для досягнення позаетнічних цілей, а як реальність, що корениться в самій суті людини й соціуму. Серед різних варіантів такого пояснення етнічних конфліктів можна назвати такі.

Історична школа в етнічній конфліктології, що розглядає етнічні конфлікти як найважливіший і невід'ємний компонент людської історії (так зване „етнічне пояснення історії” на противагу, наприклад, класовому).

Еволюціоністська традиція в етноконфліктології, для якої, за різноманітності точок зору, поєднаних під цією назвою, відзначимо головну особливість, що й стала підставою для виокремлення цього підходу. Її прихильники вважають, що причини етнічних конфліктів закорінені в мінливій етнічній стратифікації суспільства. До цієї традиції можна віднести численних прихильників статусних концепцій етнічного конфлікту. Статус етнічної групи може бути конфліктогенним фактором, як правило, лише за умови зміни в етнічній ієрархії суспільства, коли виникають найкращі умови для міжгрупового порівняння, етнічної мобілізації, формування масових емоційних станів.

Соціально-психологічна традиція в етноконфліктології, в основі якої лежить переважно методологія фрейдизму і неофрейдизму. Її

**Новітні концепції етнічного конфлікту:
сутність і типологія**

Антон Кіссе

прихильники стверджують, що джерело етнічних конфліктів – у психічній сфері, індивідуальному і колективному несвідомому. В концепціях „трансферу” досліджуються механізми розширення поведінкових схильностей від індивідуальних і мікросоціальних до макросоціального. У межах відомої і дуже популярної в 1960 – 1970-і роки концепції „фрустрації – агресивності” запропонований варіант такого розширення об’єкта агресії до цілої групи або етнічної спільноти.

В **антропологічній традиції** в етноконфліктології можна назвати дві основні течії: культурно-антропологічну і соціобіологічну. Прихильники першої виходять з того, що глибинні джерела конфліктів пов’язані з культурними особливостями народів, їхніми ціннісними системами, а, отже, конфлікт у випадку контактів двох або більше етносів тим імовірніший, чим суттєвіші культурні розбіжності між ними. У соціобіологічному напрямку багато компонентів поведінки людей в етнічних конфліктах розглядаються як нормативні, детерміновані природою людини, і виявляють схожі риси з поведінкою тих видів і популяцій тварин, які мають складну соціальну організацію.

До **постмодерністських концепцій** етнічного конфлікту необхідно віднести насамперед велику групу теорій, автори яких нерідко називають себе реалістами. Реалізм цих численних концепцій полягає в тому, що рушійними мотивами участі людей в етнічних конфліктах визнаються дві основні цілі – влада і матеріальні ресурси, що найчастіше є тотожними цінностями. Методологічною основою „реалістичних” концепцій є підхід, який можна назвати „методологічним індивідуалізмом” – прийом, що не являє собою в принципі нічого нового і широко використовувався в різних соціологічних школах ХХ століття. В галузі етнології реалістичні концепції етнічних конфліктів засновані на ідеях так званої реалістичної, або постмодерністської, традиції, яка трактує етнічність як зручний інструмент для досягнення намічених цілей. Оскільки влада і багатство можуть бути надбанням відносно невеликої групи людей (еліти), що самостійно найчастіше неспроможна витримати виснажливу боротьбу за свої інтереси, еліта мобілізує „неелітні” маси для боротьби за ці інтереси. Зручним інструментом такої мобілізації, на думку прихильників цих поглядів, є етнічність, що дає змогу подати справу таким чином, що маси борються за честь і гідність свого народу, за землі й пам’ять предків тощо, а не за корисливі, а нерідко й гедоністичні інтереси еліти.

Ключовим терміном, що найвлучніше розкриває сутність „реалістичних концепцій”, стало словосполучення „етнічний” (або „політичний”) „антрепренер”, тобто людина, яка оперує, маніпулює етнічністю. В руслі реалістичної школи виконано більшість case study. Найчастіше це дослідження в галузі новітньої історії, що нерідко пропонують читачеві досить великий і цікавий емпіричний матеріал. Головним стрижнем сучасних case study є опис і аналіз діяльності

політиків, які прагнуть зберегти або, навпаки, здобути владу в зруйнованих державах 1980-х – 1990-х років. Автори досить детально і послідовно розкривають механізми звернення політичних діячів до націоналістичних аргументів як інструменту мобілізації мас для підтримки владних домагань.

Як теоретичні варіації у межах постмодерністської школи в етноконфліктології можна розглядати такі напрями, як конструктивізм та інструменталізм. **Конструктивістські та інструменталістські концепції** етнічного конфлікту, які спираються на однойменні етнологічні концепції, розрізняються насамперед ступенем визнання об'єктивності й етнічного характеру проблем, що лежать в основі цих конфліктів. Згідно з конструктивістською точкою зору, в основі конфліктів, які прийнято називати етнічними, можуть бути реальні, хоча й не обов'язково етнічні за своєю природою, проблеми. Етнічний конфлікт є наслідком і ознакою соціальної патології, дисфункції соціальних систем, результатом реальних суспільних суперечностей і катаклізмів, що найчастіше перебувають поза контролем людей або соціальних груп. Конструктивізм розрізняє конфлікти, детерміновані груповими мотивами (там, де людина не переслідує особистих інтересів) і засновані переважно на особистих мотивах (як правило, матеріального характеру). Схоже, що конструктивістська концепція етнічності не заперечує об'єктивного характеру ознак, які зазвичай визначаються як етнічні, а розглядає підсумовування цих ознак у феномен етнічності як можливу, але не обов'язкову ідентифікацію людини. Відповідно, етнічний конфлікт трактується як певна конструкція, що складається з різних ліній суспільного розколу, які не обов'язково повинні були б скластися саме в етнічний конфлікт, а могли б вилитися і в інші типи соціального конфлікту. При цьому в розвитку такого конфлікту, в його ескалації значна роль відводиться цілеспрямованій діяльності „антрепренерів” щодо формування („конструювання”) цього конфлікту.

Інструменталістська концепція етнічного конфлікту жорсткіше наполягає на цілеспрямованому етнічному антрепренерстві, свідомому впровадженні етнічного елемента в конфлікт для приховування його справжньої природи, мотивів і цілей його безпосередніх учасників, розширення соціальної бази конфлікту.

При співставленні двох основних типів концепцій етнічного конфлікту – атрибутивної і постмодерністської, доцільно, на нашу думку, не протиставляти їх і не дискутувати, який з цих підходів є найправильнішим або єдино правильним, а використовувати евристичний потенціал кожного з напрямів для глибшого дослідження як самого феномена етнічних конфліктів, так і конкретних випадків їх розгортання. Не можна не погодитися з авторами „реалістичних” концепцій, тим більше, що найчастіше дослідження в межах цієї школи ґрунтуються на добре

**Новітні концепції етнічного конфлікту:
сутність і типологія**

Антон Кіссе

документованому емпіричному матеріалі. Більше того, мало в чому взагалі можна не погодитися з ними. За винятком, мабуть, одного: при аналізі цих досліджень створюється враження, що етнічні конфлікти – явище, характерне лише для кінця XX століття, що серед народів, задіяних у сучасних конфліктах, раніше панували мир і гармонія. Спроби залучення історичного матеріалу для розуміння сучасних конфліктів або спроби проаналізувати сплески етнічних конфліктів у 1990-і роки як елементи тривалої еволюції конфліктів, що поєднували відкриті й латентні фази, розглядаються як вияв етнічного антрепренерства, що, однак, теж нерідко відповідає істині.

Аналіз сучасних етноконфліктологічних концепцій переконує, що більшість з них (хоча далеко не кожна є оригінальною) цілком адекватно відображає певні аспекти етнічних конфліктів у певній частині світу й у певну епоху. Ідеї, що пропагуються сьогодні „реалістичною” школою, були добре відомі в різних відгалуженнях марксистського суспільствознавства, з тією різницею, що в марксизмі ці погляди розвивалися в руслі класової боротьби (в основі якої, як відомо, і лежать матеріальні інтереси). Сучасні ж етноконфліктологічні концепції роблять наголос на особистісному елементі, але на тих же мотивах: матеріальні ресурси, власність і влада як інструменти отримання ресурсів владарювання й панування у суспільстві. Водночас, коли кілька десятиліть тому точилося інтелектуальне суперництво марксизму і немарксистського суспільствознавства, марксистські концепції соціального конфлікту розглядалися в західному суспільствознавстві як спрощені, прямолінійні, що не враховують особливості людської природи, як редуccionістські. Було запропоновано чимало оригінальних, глибоко пророблених, хоча теж найчастіше односторонніх трактувань як соціальних конфліктів у цілому, так і етнічних конфліктів зокрема. Сьогодні багато з цих концепцій, якщо прийняти точку зору постмодерністської етнофілософії, увійшли в історію розвитку етнології і етноконфліктології як „примордіалізм”.

Отже, більшість етноконфліктологічних концепцій, що перебувають в сучасному науковому полі, нехай навіть як об'єкт критики, містять евристичний потенціал і можуть бути продуктивно використані в науковому аналізі етнічних конфліктів, науковій і практичній експертизі, посередницькій діяльності. Нині постала необхідність перейти до таких досліджень етнічних конфліктів, які б розглядали їх як складні явища, що мають різні рівні й способи детермінації, різні форми еволюції, різні типи результатів. Аналіз основних сучасних етноконфліктологічних концепцій переконує, що хоча й не можна кожен з них розглядати як самодостатню, немає необхідності створювати нові. Така думка висловлюється в працях деяких авторів, справедливо незадоволених існуючими концепціями як недостатніми, однак їхні власні концепції також не позбавлені цієї обмеженості.

Література:

1. **Marshall M. G.** Systems at Risk: Violence, Diffusion, and Disintegration in the Middle East // Wars in the Midst of Peace: The International Politics of Ethnic Conflict / Ed. by Carment D., James P. – Pittsburg, PA, 1997. P. 89.
2. The International Spread of Ethnic Conflict / Ed. by D.A.Lake, D.Rothchild. – Princeton, NJ, USA, 1998. P. 5 – 6.
3. **Ausenda G.** Current Issues in the Study of Ethnicity. Ethnic Conflict and Humanitarian Intervention, and Questions for Future Research // War and Ethnicity: Global Connections and Local Violence / Ed. by D.Turton. – San Marino, 1997. P. 219.
4. **Lipshutz R. D.** Seeking a State of One's Own: an Analytical Framework for Assessing Ethnic and Sectarian Conflicts // The Myth of „Ethnic Conflict”: Politics, Economics, and „Cultural” Violence / Ed. by B. Crawford and R. Lipschutz. – Beverly, Cal., 1998. P. 54 – 55.
5. **Rex J.** Ethnicity and Migration // The Ethnicity Reader: Nationalism, Multiculturalism and Migration / Ed. by M. Gubernau and J. Rex. – Malden, MA (USA), 1997. P. 270.
6. **LeVine R., Campbell D.** Ethnocentrism: Theories of Conflict, Ethnic Attitudes and Group Behavior. – New York & London, 1972.
7. **Ross M., Rothman J.** The Conflict, Management Implications of Major Theories of Ethnic Conflict. – Kandi, Sri Lanka, 1996. – P. 1.
8. **Davis D., Jagers K., Moore W.** Ethnicity, Minorities and International Conflict // Wars in the Midst of Peace: The International Politics of Ethnic Conflict. P. 148 – 149.
9. **Forbes H. D.** Ethnic Conflict: Commerce, Culture and the Conflict Hypothesis. – New Haven, Conn., and London, 1997. – P. 169.

Етномовний чинник політичної ідентичності в Донбасі

Наталія Пашина,

кандидат історичних наук,
доцент кафедри політології

Східноукраїнського національного університету
ім. В. Даля

Проблема становлення єдиної національної ідентичності громадян є однією з визначальних для українського суспільства, зокрема для подальшого формування його як повноцінної нації. Політичний контекст проблематики (необхідність збереження цілісності держави та її зміцнення, становлення громадянського суспільства, визначення місця країни в системі культурних і геополітичних координат тощо) зумовлює необхідність виробити адекватну політику щодо кризових явищ, помітних в українській національній ідентичності. Теоретичні та практичні дослідження безпосередньо стосуються проблеми зменшення потенціалу сепаратизму, залучення до державотворчого процесу представників усіх етнічних груп, зміцнення можливостей держави у протистоянні зовнішньому тискові.

Актуальність означеної проблематики підтверджується численними дослідженнями українських авторів – О. Картунова, С. Кисельова, А. Колодія, І. Кресіної, В. Лісового, Л. Нагорної, Г. Палій, О. Майборода, М. Обушного, Ю. Саєнка, Ю. Римаренка, Т. Рудницької, М. Шульги та інших.

Характерною рисою формування національної ідентичності громадян сучасної України є істотна різниця в тому, як відбуваються ці процеси в окремих регіонах, серед різних етнічних, мовних, конфесійних груп тощо. Дослідження з таких ключових аспектів, як мовно-культурний, релігійно-конфесійний, регіональний, державно-політичний, геополітичний, дозволяють виявити найвиразніші розбіжності в ідентичностях громадян, специфіку утворення єдиної української національної ідентичності [1].

Регіоналізм в Україні є об'єктивною реальністю. Нерозв'язані питання соціально-економічного, правового, культурно-етнічного характеру

підсилюють відцентрові тенденції, процеси регіоналізму, перетворюють їх на одну з найскладніших проблем внутрішнього життя країни. Об'єктивно існуючі територіально-регіональні економічні розбіжності підсилюються економічною кризою, що, поряд з іншими факторами (етнічною структурою населення, історичними традиціями, конфесійною приналежністю, техногенними розходженнями тощо), відбиваються на особливостях політичних інтересів. Про це свідчить, зокрема, ситуація, що виникла під час виборів народних депутатів України 2002 року [2] та виборів Президента України 2004 року.

На думку О. Кривицької, сьогодні в Україні можна виокремити, виходячи з пріоритетів у культурній, економічній, зовнішньоекономічній і партійній сферах, два типи ідеологічної орієнтації населення: „український” (галицький тип) і „радянський” (донецький тип) [3]. При цьому автор розглядає східно-південну групу (Донбас) як регіон зі слабо виявленими сепаратистськими настроями, тоді як до регіонів з переважно автономістськими настроями відносить південну групу областей (виділяючи такі мотиви, як проросійські настрої, економічний гегемонізм), західну групу областей (націонал-патріотичний настрій) та Закарпатську область (економічна мотивація).

Процес регіоналізації тісно пов'язаний з формуванням регіональної ідентичності. Вона розглядається як багаторівнева структура, що складається з ідентифікації територіальної, соціальної, етнічної, політичної, релігійної тощо [4]. Разом з гендерною, вона може бути віднесена до числа фундаментальних. Регіональна ідентичність дає можливість кожному індивідові відчути себе частиною спільноти, постає об'єднуючим фактором. Водночас, виступаючи мобілізуючим ресурсом, регіональна ідентичність є основою формування регіоналізму як соціально-політичного руху.

У стабільних суспільствах регіональна ідентичність не домінує над національною. Але в умовах трансформації суспільства, в кризових ситуаціях її роль підвищується, вона стає своєрідною захисною реакцією регіонів та індивіда на економічні труднощі, політику „центру” в економічній, культурній, мовній та іншій сферах.

На формування регіональної ідентичності впливають фактори об'єктивного порядку: історія, особливості економіки і культури, а також суб'єктивні фактори, такі як діяльність регіональної адміністрації, політичних партій, громадських рухів, інститутів освіти, культури, засобів масової інформації. Політична й економічна регіональна еліта можуть використовувати ідею регіональної ідентичності як мобілізуючий ресурс, що особливо чітко проглядається в період виборчих кампаній.

Регіональна ідентичність може поєднуватися з національною. Найчастіше суб'єктивна ідентифікація має кілька рівнів: місце, де народилася людина, місце, де вона проживає в даний момент, регіон,

територія держави. Домінування в суб'єктивній ідентифікації залежить від низки об'єктивних обставин, конкретної ситуації, а також від суб'єктивної характеристики індивіда: етнічної, індивідуально-психологічної тощо [5].

Економіко-територіальна особливість Донбасу полягає в тому, що він оформився як регіон в період формування вугільно-промислового комплексу і протягом півтора сторіччя був зосередженням великих індустріальних центрів із сильними технократичними традиціями. Спад промислового виробництва в 1990-х роках, ліквідація частини підприємств вугільної промисловості через їх нерентабельність особливо гостро позначилися на соціально-економічній і політичній обстановці в регіоні. Ця ситуація, у поєднанні з етнокультурною своєрідністю і так званим мовним питанням, є головними складовими регіональної ідентичності в сучасному Донбасі.

Особливу роль у регіональній ідентичності відіграють етнокультурні розходження. Групову національно-культурну самосвідомість Луганщини і Донецчини не можна пояснити тільки поточними економічними і політичними процесами – вона має глибші корені.

Проблеми регіональності характерні не тільки для України, але й для інших країн світу. Так, багато країн Західної Європи відзначаються розмаїттям культурних регіональних ідентичностей, що склалися історично. Наприклад, у Бельгії межа культурного розходження пролягає між валлонами і фламандцями, у Великобританії – між англійцями, шотландцями і валлійцями тощо [6].

Серед українських регіонів особливою своєрідністю етнокультурних традицій, у порівнянні з іншими регіонами, відзначається Донбас.

„Головним регіоністом” була історія. Саме вона обумовила розходження й особливості в ритмах соціально-економічного і національного життя Сходу, Півдня, Західної України і Наддніпрянщини. Основними факторами „регіональності” Сходу і Заходу є, по-перше, різні темпи і засоби асиміляції, що обумовили деякі особливості цих регіонів, перевага тих чи інших конфесій, тих чи інших сусідських культур, розходження в уявленнях про власність тощо; по-друге, „розчинення” українців ряду областей іноетнічним населенням Росії, що неухильно проводилося імперською владою з кінця XVIII століття до другої половини XIX століття в процесі індустріалізації Донбасу, а також більшовиками в радянський період, особливо після 1939 року.

Аграрну колонізацію території між Дніпром і Дінцем – „Дикого поля” – розпочали на межі XV і XVI століть українські і російські селяни. Услід за стихійним народним потоком йшла військово-урядова колонізація. Д. Багалій писав: „...Хоча це було в диких, незаселених степах, що не були нічиєю власністю, але все-таки на цю землю московський уряд дивився як на свою і хотів її закріпити за собою через заселення переселенцями,

хоча ті землі в дійсності належали прадідам українців” [7].

Уже до середини XIX століття в Донбасі внаслідок особливостей освоєння території, колонізаторської політики царської Росії і створення сприятливих умов для іноземних поселенців сформувалася строката етноструктура. Тут жили українці, росіяни, німці, греки, євреї, татари та представники інших етносів. Однак абсолютну більшість становили українські селяни – вони складали (за 10-ю ревізією 1858 року) 75 %. Великою етнічною групою були представлені росіяни – 13,5 % [8]. Цей регіон стає прикордонною етноконтактною зоною двох східнослов'янських народів: українців і росіян. Тут відбуваються складні міжетнічні процеси, що вплинули на формування особливостей соціально-культурного життя різних груп населення в пізніші періоди.

Однак до середини XIX століття Донбас ще лишався малозаселеним регіоном. Інтенсивний етап освоєння краю розпочався після реформи 1861 року, коли розвиток капіталістичного виробництва спричинив ліквідацію національної замкнутості, внаслідок чого значно зросла рухливість населення. Територія Російської імперії диференціювалася на регіони, інтернаціональні за своїм складом. У цей час розпочинається інтенсивна розробка природних багатств Донецького краю, формування вугільно-промислового комплексу, аграрна колонізація вільних земель.

Виробничо-економічні та соціальні фактори викликали величезні хвилі міграції робочої сили в Донбас. Чисельність населення в цей період тут зростала в п'ять разів швидше, ніж в інших регіонах імперії.

Статистика засвідчує, що саме в післяреформений час, в процесі формування вугільно-промислового комплексу і розвитку капіталістичного сільського господарства, що викликав величезний потік переселенців з інших губерній, було закладено основу сучасної етнічної структури населення Донбасу.

Існував і політичний аспект проблеми залучення робочої сили з регіонів Росії – прагнення імперської влади розчинити „інородців” російським елементом, зросійщити їх і в такий спосіб закріпити за собою національні окраїни.

Відтак на шахтах, рудниках і заводах Донбасу трудився переважно прийшлий робочий люд. В основному це були розорені після реформи 1861 року селяни з центральних регіонів Росії. Це спричинилось до того, що міста ставали російськомовними, а село, як і раніше, говорило українською мовою. Така мовна географія, посилювана політикою русифікації як у дореволюційний, так і в радянський час, проглядається й сьогодні, підкреслюючи своєрідність регіону.

За 48 років, з 1858 по 1906, чисельність населення Донбасу збільшилася на 54,4 % і нараховувала 836094 чоловіка. Мігранти складали 48,6 % приросту населення, тому їх етнічний склад вплинув на динаміку етноструктури регіону в післяреформений період [9].

Аналіз „регіонів виходу” показує, що російські губернії були батьківщиною 46,7 % усіх переселенців у Донбас, з українських губерній переселилося 37,9 % мігрантів, з Білорусії – 0,8 %, з Кавказу – 1,8 %, уродженців інших регіонів нараховувалося 8,4 %. Традиційними районами виходу були Харківська, Курська, Орловська, Таврійська, Полтавська, Чернігівська губернії та область Війська Донського [10]. Близько 40 % мігрантів наприкінці XIX століття осідало в містах, що й відбилося на їх етноструктурі.

Усього за переписом 1897 року в Донбасі нараховувалося 30 етнічних груп, що було на 22 національності більше у порівнянні з 10-ю ревізією 1858 року. При всій поліетнічності регіону більшість складали українці – 62,5 %, однак їх частка в загальній чисельності населення знизилася на 12,5 %; особливо це було характерно для промислових районів. Росіян нараховувалося 24,2 %, що було на 10,7 % більше, ніж у середині XIX століття. Великими етнічними групами, особливо в Маріупольському повіті, залишалися греки, німці, євреї, татари [11].

Результатом процесів асиміляції природного і насильницького характеру, політики русифікації ставала втрата певною частиною населення етнодиференціюючих ознак. Процеси уніфікації були характерні насамперед для сфер, пов'язаних з господарською діяльністю; стійкіша етнічна специфіка збереглася в одязі, традиціях, мові.

Особливо активно відбувалася взаємна асиміляція росіян і українців, що жили у змішаних селах, а також асиміляція нечисленних етносів, що потрапили в інше етнічне середовище – білорусів, поляків, молдован та ін. Наслідком цих процесів була зміна національної самосвідомості асимільованої частини населення.

Зміна етнічної самосвідомості, будучи явищем вторинним, похідним від об'єктивних умов, залежала від багатьох факторів і безпосередньо була пов'язана і відбивала зміни в інших об'єктивних властивостях конкретних етнічних груп і, насамперед, у мові. Постійне спілкування і взаємодія, мова навчання, адміністрації, суду виробляли так званий суржик, спільний лексичний шар.

Трансформація етнічної самосвідомості у певної частини населення виявлялася в самоідентифікації. Особи змішаного україно-російського походження називали себе „перевертнями” і „суржиками” [12].

У деяких районах Донбасу, в залежності від компактності проживання етносів, встановлювалася не тільки дво-, але і тримовність. Українська мова домінувала в сільській місцевості й у побутовій сфері міста. Міста і промислові селища Донбасу мали строкатий етнічний склад жителів, були „зрусифіковані”, досить віротерпимі і „плюралістичні” (якщо користуватися сучасною термінологією). Чисельна перевага росіян у робітничому середовищі, політика русифікації держадміністрації призвели до переважання російської культури серед робітництва,

особливо у виробничому і громадському житті.

Процеси етнічного зближення в післяреформеному Донбасі, їх оригінальність і специфіка описувалися ще сучасниками того періоду, вони завжди були об'єктом пильної уваги вчених і в пізніші часи.

В роки радянської влади двомовність, внаслідок політики русифікації, дедалі більше поширювалась, причому сфера вживання української мови постійно звужувалася. Визначити в Донбасі за мовною ознакою національність у місцевості зі змішаним населенням вже в 1920-х роках було непросто. Документи окружної комісії перепису 1926 року показують, що комісія постійно коливалася, диференціюючи населення за мовою [13]. Це відзначала у своїх дослідженнях Л. Чижикова, підкреслюючи приблизність і навіть сумнівність визначення національного складу Східної України за Всесоюзними переписами 1926, 1959, 1970 і 1989 років [14].

За переписом 1926 року, в Луганському окрузі налічувалося 49 національностей, з них 10 основних – українці, росіяни, євреї, німці, татари, білоруси, греки, поляки, молдовани, вірмени. 34 етнічні групи були представлені незначною кількістю людей. Українці та росіяни складали 94,39 %, з них українці – 51,65 %, росіяни – 42,22 %. Серед міського населення росіян було 51,53 %, українців – 39,22 %. У сільській місцевості навпаки – українців було близько 2/3 (59,70 %), а росіяни складали 1/3 (37,05 %).

57,44 %, тобто більше половини населення округу, рідною вважали російську мову, 38,02 % – українську. Серед українців 3/4 вважали рідною мовою українську і 26,19 % українців (1/4) вважали рідною російську мову. Росіяни ж майже всі (98,84 %) вважали рідною мовою російську і тільки 0,5 % – українську. Особливо активно процеси асиміляції відбувалися в містах. У Луганську росіян проживало 51,53 %, а називали російську мову рідною 75,43 % – 3/4 населення. Українську мову в Луганську вважали рідною 17,03 % жителів. У сільській місцевості українську мову вважали рідною 49,43 %, а російську – 47,24 % населення [15].

В наступні роки Донбас був підданий ще сильнішій русифікації. За даними переписів 1970, 1979, 1989 років видно відносне зменшення частки українців і збільшення частки росіян в етнічній структурі населення Луганської області (відповідно 54,8 % і 41,7 %, 52,8 % і 43,8 %; 51,9 % і 44,8 %) [16]. Для порівняння: у Тернопільській області співвідношення між українцями і росіянами 1989 року склало 96,6 % до 2,3 %, в Івано-Франківській – 95 % до 4 %, у Чернігівській – 91,4 % до 6,8 % [17].

Продовжувала розвиватися тенденція розбіжності рідної мови з етнічною приналежністю. Від перепису до перепису зменшувалося відносне число українців, що вважали українську мову рідною: 1959 – 87,6 %, 1970 – 78,3 %, 1979 – 71,6 %, 1989 – 66,4 %. Серед росіян 1989 року 99,2 % назвали рідною мовою російську, 0,8 % – українську. Русифікація

провадилася не тільки стосовно українців. Так, за переписом 1979 року в Луганській області російську мову назвали рідною 69,9 % білорусів, 95,8 % євреїв, 91 % греків, 74 % татар [18]. Аналогічні процеси характерні і для Донецької області. Тут 1989 року проживало 50,7 % українців і 43,6 % росіян. При цьому тільки 59,6 % українців вважали українську мову рідною.

Водночас Центр і Захід України демонстрували стабільність і навіть збільшення зв'язку етнічної і мовної приналежності українців (наприклад, у Черкаській області в 1959 і 1989 роках українську мову назвали рідною 98,9 % і 97,8 % українців, у Тернопільській області – відповідно 99,7 % і 99,8 %, у Львівській – 98,2 % і 98,9 %) [19].

Дослідження, проведенні 2002 року фондом „Демократичні ініціативи” та центром „Социс”, [20] підтверджує тезу про те, що коли розглядати питання про визначення національності і рідної мови з урахуванням регіональних розбіжностей, то культурні ідентифікації серйозно відрізняються одна від одної (див. **таблиці 1 і 2**).

Таблиця 1

Яка ваша національність?	%		
Вибірка 2000, відповіли 2000 (100 %)			
	Українець	Росіянин	Інша
Київ	80,6	16,7	2,8
Північний регіон	94,5	4,9	0,5
Центральний	88,2	9,3	2,4
Північно-східний	73,4	22,6	4,0
Північно-західний	97,2	2,1	0,7
Південно-східний	82,8	14,6	2,6
Західний	96,2	2,9	1,0
Південно-західний	90,6	4,7	4,7
Південний	76,6	15,9	7,5
Крим	20,8	73,3	5,9
Східний	55,1	42,0	2,9
Всього	78,3	18,8	3,0

Таблиця 2

Ваша рідна мова?		%	
Вибірка 2000, відповіли 2000 (100 %)			
	Українська	Російська	Інша
Київ	64,8	35,2	0
Північний регіон	88,0	11,5	0,5
Центральний	83,7	15,4	0,8
Північно-східний	61,0	37,9	1,1
Північно-західний	97,9	2,1	0,0
Південно – східний	64,8	34,3	0,9
Західний	96,2	3,8	0,0
Південно-західний	89,4	7,1	3,5
Південний	60,2	35,8	4,0
Крим	10,9	86,1	3,0
Східний	19,7	78,3	1,9
Всього	65,4	33,3	1,3

На підставі цієї статистики можна зробити висновок, що україно-російські відносини в Донбасі набули явно асиметричного характеру. Як вважає І. Кононов, пояснювати такі тенденції мовної ситуації в регіоні лише зовнішнім впливом не можна, хоча не можна і не враховувати русифікаторської політики КПРС. З кінця 1950-х років, коли припиняються значні міграційні потоки, пов'язані з будівництвом промислових об'єктів, можна говорити про утворення в регіоні стійкої територіальної спільноти. Вочевидь, і мовна ситуація змінюється, на думку цього автора, у зв'язку з внутрішніми закономірностями розвитку спільноти: „...у Донбасі відбувалася не проста русифікація чи денаціоналізація, а формувалася особливий культурний організм. Формувався він у результаті складної і тривалої історії” [21].

Філологи, що вивчають ці процеси, частіше відзначають явище україно-російського культурного синтезу. Фахівець з української фразеології В. Ужченко пише: „Багато виразів східного регіону України вживаються на українській і російській мовах – особливо у великих промислових центрах” [22].

Сучасний дослідник мови на Луганщині Ю. Фесенко вважає, що „імовірно, ще в перших переселенців у XVI – XVII ст. формувалося усвідомлення своєї несхожості на залишених відповідно в Росії і на Україні земляків... Дотепер більшості „перевертнів” властиве таке розуміння мови, що з цілого ряду параметрів не збігається з теперішнім лінгвістичним членуванням східнослов'янського лексико-граматичного масиву на українську і російську” [23]. Досліджуючи особливості місцевого фольклору, Ю. Фесенко пише: „Фольклор на Луганщині необхідно

сприймати в якості особливого етнокультурного утворення” [24]. Особливе значення для Донбасу має шахтарський фольклор. Справді, зрізи обох мов зустрічаються на Донеччині у всьому багатстві. Тут сформувався мобільний прислів'я-поговірковий матеріал, що функціонує як в українському, так і в російськомовному середовищі. Показово, що в Луганську 1804 року народився В. Даль, творець „Тлумачного словника живої великоросійської мови”, і в цьому ж краї у 1887 – 1899 роках плідно трудився Б. Грінченко, творець „Словника української мови”.

Нинішній стан національно-культурної самосвідомості жителів Донбасу проглядається в їх самоідентифікації. Так, у 1991 і 1996 роках місцеві газети „Жизнь Луганска” і „Наша газета” провели опитування з визначення специфіки населення Донбасу. 54,9 % 1991 року і 45,4 % 1996 року від числа опитаних визначили: „Населення Донбасу – особлива спільність людей, що мають джерела як в Україні, так і в Росії”. 16,4 % (1991 р.) і 10 % (1996 р.) вважали, що „тут живуть переважно українці”. 9,4 % (1991 р.) і 31,9 % (1996 р.) констатували, що „тут живуть переважно росіяни і представники інших народів, що обрусіли”. 6,4 % (1991 р.) і 7,5 % (1996 р.) відповіли: „Населення Донбасу – це денаціоналізовані елементи”. 11,9 % (1991 р.) і 5,2 % (1996 р.) не змогли визначитися з відповіддю.

Культурне майбутнє Донбасу респонденти визначали так: 53,2 % (1991 р.) і 13,3 % (1996 р.) відповіли, що „відбудеться українізація”, 4,9 % (1991 р.) і 7 % (1996 р.) задовільно відповіли на оцінку „відбудеться русифікація” і 24 % (1991 р.) і 36,6 % (1996 р.) не змогли визначитися з відповіддю [25]. Остання цифра підтверджує тезу про зростання непевності жителів Донбасу щодо свого культурного майбутнього. Відзначимо, що зниження рівня самопочуття різних етнічних груп характерне сьогодні для всіх регіонів України, про що свідчать результати етносоціологічних досліджень (1997, 1999 рр.), проведених з інтервалом у 2,5 року в 10 областях та в Києві.

Наведені цифри дозволяють зробити висновок, що в суспільній свідомості жителів Луганщини в 1990-х роках було зафіксовано духовне утворення, що може бути названо громадською думкою про специфіку Донбасу. Вона є досить стійкою і нині впливає не тільки на самоідентифікацію жителів регіону, але й на процес формування політичної ідентичності в краї. Культурно-мовна ідентичність маркується політико-ідеологічними критеріями, що суттєво ускладнює досягнення політичної єдності населення і формування його в єдину націю [26].

Відтак ідентичність Донбасу необхідно розглядати як об'єктивну реальність, обумовлену особливостями економічного розвитку регіону і специфікою формування його етнокультурного середовища, які необхідно враховувати при формуванні політичного й економічного курсу, культурної політики, колективної ідентичності українців. Неконтрольоване посилення регіональної ідентичності несе загрозу

тенденцій сепаратизму.

Незважаючи на те, що тенденції регіоналізму не виходять сьогодні з-під державного контролю і не є джерелом міжнаціональної конфронтації в Україні, розробка регіональної політики повинна бути зорієнтована на створення основ для посилення національно-державної, загальноукраїнської ідентичності.

Література:

1. **Палій Г.** Формування української політичної нації // Політичний менеджмент. – 2003. – №1 – С. 93 – 100.
2. **Сушко О.** Електоральний розкол України: білорусизація починається з регіонів? // Політична думка. – 2002. – №1 – С. 24 – 25.
3. **Кривицька О.** Толерантність чи конфронтація: вектори етноконфліктного потенціалу України // Людина і політика. – 2001. – №6 (18). – С. 14 – 16.
4. **Татаренко Т.** Специфіка регіональної ідентичності // Нова політика. – 2001. – №6 (38) – С. 84.
5. **Белецкий М. И., Толпиго А. К.** Национально-культурные и идеологические ориентации населения Украины // Полис. – 1998. – №4. – С. 84.
6. **Татаренко Т.** Національна політична ідентичність в Європі та Україні // Нова політика. – 2001. – №4. – С. 59.
7. **Багалій Д. І.** Історія Слобідської України. – Харків: Дельта, 1993. – С. 63.
8. Центральный государственный исторический архив Российской Федерации, ф. 571. – Оп. 6. – Д. 1080. – Л. 9 – 12.
9. Материалы высочайше учрежденной 16 ноября 1901 г. комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 по 1900 гг. благосостояния сельского населения... Ч. 1. – СПб., 1903. – С. 222 – 226.
10. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи: 1897 г. Екатеринославская губ. Т. XIII. – СПб., 1904. – С. 38 – 39. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи: 1897 г. Харьковская губ. Т. XVII. – СПб., 1904. – С. 50 – 51.
11. Там само. Т. XI11. – С. – 74 – 75. Т. ХУП. – С. 102 – 105.
12. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Очерки по этнографии края / Под редакцией В. В. Иванова. – Харьков, 1898. – С. 63, 64, 367.
13. Государственный архив Луганской области, Ф. Р. – 243. – Оп. 1 – Д. 991. – Л. 136 – 136 об.
14. **Чижикова Л. Н.** Русско-украинские этнокультурные связи в южных районах Украины // Культурно-бытовые процессы на юге Украины. – М., 1979. – С. 15.

15. Список населенных пунктов Луганского округа. – Луганск, 1927. – С. 14 – 16.
16. Население Луганской области (по данным Всесоюзной переписи населения 1989 года). – Луганск, 1991. – С. 140 – 141.
17. **Заставний Ф. Д.** Населення України. – Львів: Просвіта і Край, 1993. – С. 110, 114 – 115.
18. **Лаврів П.** Цей „руський” Донбас, або Спроба неупередженого погляду на історію корінного населення донецьких степів // Дніпро. – 1992. – №1. – С. 90.
19. **Заставний Ф. Д.** Населення України. – С. 119.
20. **Кисельов С., Сальникова А.** Національна ідентичність українців. Дилема культурного і соціально-політичного // Політичний менеджмент. – 2003. – № 2. – С. 31 – 41.
21. **Кононов И. Ф.** Гуманистическое значение украинско-русского культурного синтеза в Донбассе // Человек. Время. Гуманизм. – Луганськ.: „Світлиця”, 1998.
22. **Ужченко В.** Матеріали до фразеологічного словника східнослов'янських і степових говірок Донбасу. – Луганськ, 1993. – С. 4.
23. **Фесенко Ю. П.** О бытовании и собирании фольклора на Луганщине. – Луганск, 1993. – С. 22.
24. Там само. – С.17.
25. **Кононов И. Ф.** Там само. – С. 30 – 31.
26. **Майборода О.** Етнополітична сфера в Україні // Політичні і економічні перетворення в Росії і Україні. – М.: „Три квадрата”, 2003. – С. 314.

Українська національна ідея як детермінанта державотворчих процесів

Федір Медвідь,

кандидат філософських наук,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
юридичного факультету Національної академії
Державної податкової служби України

Сучасна українська держава відбулася завдяки консолідуючій силі державницької національної ідеї. На основі аналізу наукових праць, присвячених процесові становлення і змісту української національної ідеї, пропонується розглядати її з позиції політичної суб'єктності української нації. В умовах значного поширення нігілізму на українському ґрунті, зокрема й національного, важливим є національне самовизначення, усвідомлення національної ідеї на особистісному рівні.

(Статтю написано на основі тез доповіді, прочитаної автором на Міжнародній науковій конференції „Українська перспектива: свідомісні та соціокультурні виміри”, що відбулася у жовтні 2004 року в Центрі українознавства Національного університету ім. Т. Шевченка).

Поступове входження України до європейських і євроатлантичних структур вимагає осмислення власної ідентичності, випрацювання системи національно-державних інтересів та геополітичних пріоритетів, що покладаються в основу української перспективи. Українська перспектива, на нашу думку, базується на тисячолітній історико-культурній і господарській традиції, на тягlostі і перервності української державності.

Сучасне українське суспільство – це складне перехідне суспільство, котре потребує системи базових вартостей, чітко окреслених економічних і соціокультурних орієнтацій. Тому надзвичайно важливою проблемою постає соціокультурна ідентифікація України, тобто усвідомлення своєї тотожності з певною культурною моделлю на основі національної ідеї [1, с. 364]. Як вважає професор Л. Ребет, один з фундаторів вітчизняної

націології, протягом тривалого часу консолідуючою силою суспільства була релігійна ідея. В нових історичних умовах – наприкінці XIX століття – цю функцію „переїняла національна ідея” [2, с. 132]. „Ми не повинні приховувати ці реалії і маємо визнати: Україна – як єдина цілісність, як стабільне суспільство, як мирна територія і прогнозована держава, – зауважував Л. Кучма, – відбулася завдяки, перш за все, могутній консолідуючій силі державницької національної ідеї, високопрофесійному менеджменту, мудрості народу і відповідальності зрілих верств його еліти” [3].

Продуктивним є, на наш погляд, розгляд структури української національної ідеї в трьох аспектах: державницькому, етнічному і політичному, кожен з яких має власну історію становлення [4, с. 65 – 66].

Українську національну ідею як „духовно-національний чинник” [5, с. 19] дослідники, в контексті християнства, вважають „відбитком національної свідомості, комплексу почуттів, соціально-філософських надбудов, що відображає прагнення народу досягнути свою місію – стати самовладним рушієм історичного поступу” [6, с. 30 – 31].

Визначення поняття „національна ідея” залежить від того, як ми розуміємо процеси етногенезу і націогенезу, базову категорію „нація” [7; 8], яка є підставовою, оскільки ґрунтується на тривалій інтелектуальній традиції з’ясування її змісту. Тобто, які з об’єднувальних чинників (політичні, економічні, культурні, релігійні, правові) вважаються суттєвими стосовно певної нації. Нація, віддзеркалюючи багатство етнопсихологічних, культурно-історичних і соціально-побутових форм людства, уособлює його горизонтальну диференціацію. Саме нація, на відміну від соціальної страти, класу, демографічної, конфесійної чи іншої групи, є наймасштабнішою і найстійкішою внутрішньоструктурованою групою інтересів, спроможною витворювати окреме суспільство.

В сучасному світі роль націй неухильно зростає, оскільки вони все виразніше виступають як базові елементи людської спільноти, головні дійові особи політики та історичного процесу [9; 10]. Нація, як спільнота етнополітична, характеризується високим рівнем консолідації, самоусвідомлення і прагнення до творення власної національної держави.

Аналіз категорії „національна ідея” ми розглядаємо з позиції політичної суб’єктності української нації: українська нація постає творцем власної держави, котра використовується нею як інструмент реалізації внутрішньої і зовнішньої політики, що базується на національних інтересах та виходить з них. Вихідними засадами при цьому є чітке розуміння того, що являє собою сучасна українська нація у вузькому значенні слова – як етнічно однорідна спільнота громадян української національності, що проживають в Україні, та в широкому значенні – як відкрита поліетнічна спільнота, що історично склалася на території України і яка усвідомлює себе українським народом. Отже, йдеться про

політичну націю.

Можна погодитися з думкою професора А. Колодій, що для нації як етнополітичної спільноти (політичної нації) інтереси зосереджуються передусім у сферах політики і культури [11, с. 29]. Тому для нації як політичного суб'єкта найголовнішим є збереження її ідентичності і культурно-мовної самобутності у властивій саме цій нації формі, тобто у формі реалізації національної ідеї. До цієї думки схиляється і В. Кафарський, стверджуючи, що національна ідея задає певні моделі політичної поведінки націям та їх елітам, бо вона „є істотним фактором формування політичної суб'єктності нації” [12, с. 65].

Національну ідею не можна зрозуміти без врахування особливих умов життя народу протягом його історії. Вона відображає глибинний рівень національної свідомості, виступає всіма формами рефлексії нації (людини) над питаннями сутності національної спільноти та сенсом її існування [13, с. 45]. Вона відображає також сукупність ціннісних орієнтацій нації, спрямування мислення народу, здатність відчувати і діяти суголосно з національними інтересами. Національна ідея як своєрідний духовний стан народу, його менталітет, формується залежно від традицій, культури, всього середовища буття людини і водночас сама впливає на них, існує як „животворча свідомість”, як джерело культурно-історичної динаміки нації. Національна ідея є духовним каталізатором національного відродження і вищим проявом політизованої національної свідомості.

Реалізація національної ідеї постає як національний ідеал, що має інтегративний характер і спрямовується на позитивний результат. На ґрунті національної ідеї відбувається національна мобілізація, потенційна чи реальна участь людей, що належать до певної нації, у спільних діях.

Національна ідея у поєднанні із загальнолюдськими цінностями й ідеалами стає чинником національної консолідації на державотворчій основі, сприяє формуванню національної єдності в процесі досягнення закладених у ній цілей і цінностей, що поділяються усіма або більшістю членів спільноти. Вона включає в себе прагнення до оптимального самовлаштування нації, організації господарського, політичного, духовного, культурного життя народу у формах, саме йому притаманних.

Сучасний стан осмислення процесу становлення та змісту української національної ідеї знайшов відображення в багатьох публікаціях останніх років, зокрема, в працях І. Бичка [14], В. Бебика, М. Головатого, В. Ребкала [15], С. Вовканича [16], В. Горського [17], Я. Грицака [18], С. Гелея [19], Я. Дашкевича [20], В. Жмиря [21], М. Жулинського [22], О. Забужко [23], В. Іванишина [24], Ф. Канака [25], А. Карася [26], Ю. Канигіна і З. Ткачука [27], В. Кафарського [12], Ф. Кирилюка [28], А. Колодій [11], І. Кресіної [29], В. Лісового [30], В. Лизанчука [31], С. Макарчука [32], І. Макаровського [33], В. Медведчука [34], В. Мороза [35], Л. Нагорної [36], Я. Радевича-Винницького [37], Ю. Римаренка [4], М. Розумного [38], В. Сергійчука [39],

А. Свідзінського [40], М. Томенка [41], А. Фартушного [42], А. Черненка [43], О. Шморгуна [5], Л. Шкляра [44] та в численних матеріалах, оприлюднених у періодичних виданнях і збірниках публікацій.

Аналіз розвідок вітчизняних дослідників, присвячених національним особливостям українців, їх способу буття, їх психіці, національному характеру і свідомості, самій національній ідеї, засвідчує широке застосування методу так званих „генетичних досліджень”, який спонукає розглядати об’єкт вивчення в процесі його зародження, становлення та зміни під дією різних чинників. Такий підхід дає можливість, на нашу думку, враховувати найширшу кількість зв’язків досліджуваного явища з іншими, глибше з’ясувати їх взаємозв’язки та взаємовпливи і повністю відповідає національним традиціям осмислення гуманітарної проблематики.

Враховуючи нинішній стан українського державотворення, національна ідея в сучасній кореляції може виконувати, на думку І. Кресіної, функції духовної основи саморуху й поступу українського суспільства за певних умов. По-перше, вона має стати головним змістом творення національної, соціально згуртованої держави і фундаментом її стабільності. По-друге, ця ідея мусить легітимізувати докорінні суспільно-економічні перетворення, надати їм „другого дихання”. По-третє, ґрунтуючись на політичній концепції нації, вона є прийнятною для всіх етнічних груп країни. По-четверте, національна ідея має стати стрижнем формування і функціонування національної самосвідомості й національної свідомості в цілому. По-п’яте, на різних рівнях національної свідомості (державно-політичному, теоретичному, буденному) національна ідея повинна бути конституційованою і концептуально розробленою та інтеріоризованою. По-шосте, вона має стати світоглядним орієнтиром у системі освіти, виховання, у сфері соціалізації особи. І, нарешті, по-сьоме, національна ідея мусить забезпечити консолідаційні процеси в суспільстві – між нацією і соціумом, між центром і регіонами, між політичними партіями і рухами [29, с. 350].

Для сучасної України характерним є феномен нігілізму, зокрема – національного [45, с. 145 – 147], і це явище має свої історичні причини, пов’язані з історичним буттям українського народу як колонізованого етносу.

Серед численних самовизначень людини чільне місце посідає національна самоідентифікація, тобто висока національна самосвідомість, оскільки нація для сучасної людини виступає фундаментальною, життєво важливою історичною спільнотою. „Є тільки один історичний шлях досягнення вищої вселюдськості, до єднання людства (шлях національного зростання і розвитку, національної творчості), – писав М. Бердяєв. – Вселюдськість розкриває себе лише у вигляді національностей. Денаціоналізація є ...чистісінька порожнеча, небуття” [46, с. 99].

Вищим рівнем і способом становлення особистості є її національне етнічне самовизначення, усвідомлення національної ідеї, що стає базовою рисою її світогляду і самосвідомості. Кінцевим підсумком такої соціалізації і є формування національної ідентичності особистості. Можна погодитися з Н. Лавриченко, що національна самоідентифікація розгортається на трьох рівнях формування людської визначеності – біогенетичному, соціально- психологічному та культурно-історичному [47, с. 286]. Важливо зауважити, що біогенетичні визначення є наслідком природного процесу народження дитини і дістаються їй як генетичний спадок, батьківська кров, що засвідчують належність до певного етносу (роду-племені). Нігілізм щодо біогенетичних підвалин етнічної визначеності особистості та спільноти, як свідчить практика, призводить до втрати почуття особистої приналежності до будь-якого етносу, втрати національної орієнтації щодо місця і ролі народу в історичному часі й просторі. Це явище добре описане в літературі. Воно проявляється у комплексах життєвої меншовартості, „назадництва”, національного самоприниження, набуваючи розквіту в ідеях космополітизму та етнічної асиміляції. Забуття природних меж і визначень свого ества призводить і особистість, і націю до духовної убогості та занепаду. Саме з таких позицій відшукуються аргументи для виправдання нехтувань інтересами власного народу, прислужництво перед сильнішими сусідами, замилювання усім „ненашим”, безоглядне запозичення і механічне копіювання чужих способів життя, суспільного ладу, культурних цінностей і традицій.

На соціально-політичному рівні національна самоідентифікація особистості означає формування вивірених досвідом багатьох генерацій психологічних засад людського ества, почуттів, волі та інтелекту, освоєння універсуму загальнонаціональних значень, зафіксованих, зокрема у національній мові, що стає ціннісно-смісловим підґрунтям духовного світу особистості.

Найяскравішим ціннісним вираженням самобутніх індивідуально-національних рис особистості є національні особливості світогляду, світосприймання та світорозуміння, котрі формують національну унікальність життєвих позицій та активності людини.

На культурно-історичному рівні національна самоідентифікація характеризується становленням національного типу характеру і реалізується в дійовій співучасті та причетності особистості до життя етносу [47, с. 87 – 88].

Поняття „українська ідея” першим запропонував П. Куліш. Він вкладав у нього усвідомлення, розуміння людиною належності до свого народу, його культури і віри [48, с. 155]. Пізніше цей термін використовували М. Драгоманов, С. Рудницький, інші українські мислителі, але вже у значно ширшому розумінні.

Українська національна ідея виникає разом з появою на світовій арені

самої України і проходить низку етапів розвитку, зберігаючи в основному свою сутність, але змінюючи форму, сферу дії, функціональне призначення і глибину вираження. Вона виступає складним соціально-культурним, політичним феноменом, що слугує консолідації нації для найефективнішої реалізації завдань українського національного відродження, яке має комплексний характер і є цілісним процесом становлення і розвитку власної національної державності, пробудження національної самосвідомості і гідності, розвитку національної культури й мови, утвердження економічної незалежності. Суть цього феномена полягає в реалізації національної ідеї та втіленні в ній національного інтересу у всіх сферах життєдіяльності нації. Пріоритетом національного відродження є досягнення національної незалежності і побудова української соборної демократичної держави. На теперішньому етапі консолідації української модерної нації важливим є об'єднання в рамках національної ідеї, національного відродження і реального процесу виживання, де інтегративною виступає екологічна ідея [49, с. 377].

Українська національна ідея виходить з автохтонності української нації і формується на базі екзистенціально-гуманістично орієнтованої національної ментальності українського народу. Вона базується на глибокому усвідомленні належності кожного українця до української національної спільноти, ідентифікації його з цією спільнотою, формуванні уявлень про її типові риси, етнічну територію, мову, уявлення про її історичні та духовні цінності. Важливою рисою української національної ідеї є її вкоріненість в історичному минулому, піклування про історичну долю нації в наші часи, а отже — розуміння суті нерозв'язаних проблем, національних інтересів, поступу українського народу [50, с. 93].

Як основа функціонування української нації, серцевина її духовних інтересів і наріжний камінь її соціально-політичних прагнень, українська національна ідея є всеохоплюючою і означає державність, власновладність, суверенітет і соборність. Суть її полягає у віддзеркаленні прагнень українського народу до свободи, завоювання економічної, політичної і культурної незалежності та повнокровне утвердження себе у міжнародних зносинах.

Історичне призначення української національної ідеї не вичерпується проголошенням незалежності України. Необхідність суспільної консолідації не втрачає своєї актуальності і нині. Навпаки, зі здобуттям Україною незалежності вона набула сили вищого імперативу. Народ, суспільство можна згуртувати тільки на ґрунті всеохоплюючої, зрозумілої і близької кожному національної ідеї. Тепер — справа за розбудовою української соборної держави, радикальним перетворенням суспільства і завершенням процесу консолідації української модерної нації, що є кінцевим виявом національного відродження. „Тільки державне існування нації, — писав М. Сціборський, — вповні здійснює і посилює чинний

характер самої національної ідеї. Тому основне завдання нації полягає в поширенні її державних меж насамперед на цілий, пов'язаний з нею, етнографічний простір. За цим промовляє не тільки духовна й фізична **неподільність** нації, але й усі підстави її будуччини. Неможливість чи невміння досягнути свого **державного об'єднання** позбавляє націю передпоширок дальшого належного росту, а навіть спроможності правильно виконувати свої життєві функції" [51, с. 79].

Отже, українська національна ідея, що поєднує в собі державність, власновладність, суверенітет і соборність, виступає й сьогодні важливою духовною детермінантою подальшої консолідації сучасної української нації, розбудови демократичної держави і творення громадянського суспільства в Україні.

Література:

1. **Медвідь Ф.** Взаємозв'язок національної і релігійної ідей в контексті релігійно-духовного життя України // Вісник УАДУ.- 2003.- №1.- С. 363 – 368.
2. **Рибет Л.** Теорія нації. – Львів: Державність, 1997.- 190 с.
3. Незалежність України і виклики сьогодення. Виступ Президента України Л. Д. Кучми на урочистому зібранні, присвяченому дванадцятій річниці Незалежності України, 23 серпня 2003 року // Урядовий кур'єр. – 2003. – 27 серпня.
4. **Римаренко Ю. І., Шкляр Л. Є., Римаренко С. Ю.** Етнодержавознавство. Теоретико-методологічні засади. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001.- 264 с.
5. **Шморгун О.** Основний зміст поняття „українська національна ідея” // Розбудова держави. – 1997.- №6.- С. 10 – 19.
6. **Ресніт О. П., Лисенко О. Є.** Українська національна ідея і християнство – К., 1997.- 124 с.
7. **Касьянов Г. В.** Теорія нації та націоналізму: Монографія. – К.: Либідь, 1999.- 352 с.
8. Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – 872 с.
9. **Бочковський О.** Вступ до націології. – К.: Генеза, 1998.- 144 с.
10. **Шпорлюк Р.** Українське національне відродження в контексті європейської історії кінця XVIII – початку XIX ст. // Україна. Наука і культура. Вип. 25. – К., 1991. – С. 159 – 167.
11. **Колодій А.** Нація як суб'єкт політики. – Львів: Кальварія, 1997.- 55 с.
12. **Кафарський В.** Нація і держава: Культура, Ідеологія, Духовність.- Івано-Франківськ: Плай, 1999. – 336 с.
13. **Медвідь Ф.** Микола Міхновський як речник української

національної ідеї // Мандрівець. Видання „Наукових записок Національного університету „Києво-Могилянська Академія”.- Тернопіль: Мандрівець, 2001.- №3 – 4 (32 – 33). – С. 45 – 46.

14. Філософія. Курс лекцій: Навч. Посібник / Бичко І. В., Табачковський В. Г., Горак Г. І. та ін. – К.: Либідь, 1993. – 576 с.

15. **Бебик В., Головатий М., Ребкало В.** Політична культура сучасної молоді. – К.: А.Л.Д., 1996. – 112 с.

16. **Вовканич С.** Національна еліта та інтелектуальний потенціал державотворення. – Львів, 1995. – 75 с.

17. **Горський В.** Історія української філософії. Курс лекцій – К.: Наукова думка, 1996. – 286 с.

18. **Грицак Я.** Нариси історії України: Формування української модерної нації ХІХ – ХХ століття. – К.: Генеза, 1996. – 360с.

19. **Гелей С.** Українська національна ідея – методологія державотворення // Гелей С., Пастушенко Р., Рутар С. Українська політологія. – Львів: Комерційна академія, 1995.-С. 15 – 43.

20. **Дашкевич Я.** Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України // Україна: Наука і культура.- Вип. 26 – 27.- К., 1993. – С. 44 – 78.

21. **Жмир В.** На шляху до себе. (Етно-соціологічна розвідка). – К.: Демократичні ініціативи, 1995.- 112 с.

22. **Жулинський М.** Українська національна ідея в ідеологічній системі державотворення // Голос України. – 1995. – 23 листопада.

23. **Забужко О.** Філософія української ідеї та європейський контекст: Франківський період. – К.: Наукова думка, 1992. – 110 с.

24. **Іванишин В.** Нація, державність, націоналізм. – Дрогобич: Відродження, 1992. – 178 с.

25. **Канак Ф.** Національна ідея: поняття і принцип // Розбудова держави. – 1994. – №11.- С. 16 – 23.

26. **Карась А.** Українська національна ідея // Політологія. – Львів: Світ, 1994.- С. 342 – 357.

27. **Канигін Ю., Трачук З.** Українська мрія. – К.: Лексикон, 1996. – 108 с.

28. **Кирилюк Ф. М., Антонечко В. Г., Гаєвський Б. А.** та ін. Українська політологія: витоки та еволюція. Навч. посібник / За ред докт. філос. наук Кирилюка Ф. М. – К.: Варта, 1995. – 328 с.

29. **Кресіна І.** Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: (Етнополітологічний аналіз): [Монографія]. – К.: Вища шк., 1998. – 392 с.

30. **Лісовий В.** Що таке національна (українська) ідея? // Націоналізм. Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 593 – 626.

31. **Лизанчук В.** Завжди пам'ятай: Ти – Українець! – 2-е доповн. вид.- Львів: Мальва, 2001.- 680 с.

32. **Макарчук С.** Український етнос. (Виникнення та історичний

проблеми державотворення

проблеми державотворення

розвиток): Навч. посібник.- К.: НМК ВО, 1992.- 148 с.

33. **Макаровський І.** Національна ідея, політична ідеологія та культура. – Івано-Франківськ, 1996.- 47 с.

34. **Медведчук В.** Сучасна українська національна ідея і питання державотворення. – К.: Україна, 1997. – 170 с.

35. **Мороз В.** Лекції з історії України. – Торонто, 1982.- 128 с.

36. **Нагорна Л.** Національна ідентичність в Україні. –К.: ІПіЕНД, 2002. – 272 с.

37. **Радевич-Винницький Я.** Україна: від мови до нації. – Дрогобич: Відродження, 1996. – 360 с.

38. **Розумний М.** Справа честі. (Алгоритми національного самоусвідомлення). – К.: Смолоскип, 1995. – 72 с.

39. **Сергійчук В.** Національна символіка України. – К., 1992.

40. **Свідзінський А.** Проблеми формування нації та держави в сучасній Україні // Універсум. – 1999.- №1 – 2 (63 – 64). – С. 28 – 33.

41. **Томенко М.** Українська перспектива: історико-політологічні підстави сучасної державної стратегії. – К.: Українська перспектива, 1995. – 104 с.

42. **Фартушний А.** Українська національна ідея як підстава державотворення: Монографія. – Львів: НУ „ЛП”, 2000. – 308 с.

43. **Черненко А.** Українська національна ідея.- Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1994. – 144 с.

44. **Шкляр Л. Е.** Этнос. Культура. Личность. – (Философско-методологические аспекты исследования). – К.: Наукова думка, 1992. – 84 с.

45. **Лютий Т. В.** Нігілізм: антологія НІЩО.- К.: ПАРАПАН, 2002. – 296 с.

46. **Бердяев Н.** Судьба России. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 256 с.

47. **Лавриченко Н. М.** Педагогіка соціалізації: європейські абрис.- К.: ВіРА ІНСАЙТ, 2000. – 214 с.

48. **Куліш П.** Хутірська філософія і віддалена від світу поезія // Хроніка 2000. – 3 – 4 (5 – 6).- К.: Довіра, 1993. – С. 110 – 147.

49. **Медвідь Ф.** Український етнос: екологічні реалії і перспективи // Церква і соціальні проблеми. Екологія, економіка і християнська мораль: українська дійсність і перспективи. – Львів: Місіонер, 2000. – С. 367 – 377.

50. **Медвідь Ф.** Християнські засади української національної ідеї // Вісник Львівського інституту внутрішніх справ. – Львів: ЛІВС при НАВС України, 1999.- №3 (11). – С. 91 – 94.

51. **Сціборський М.** Націократія. – Прага, 1936.

Мотиваційна криза держслужбовців: причини і наслідки

Людмила Пашко,

кандидат філологічних наук,
докторант кафедри державного управління і менеджменту
Національної академії державного управління
при Президентові України

Нині, в епоху „постмодернізму” у владі (кожен робить, що хоче, як хоче і задля чого хоче), спостерігається не лише недооцінка, але й абсолютне ігнорування психологічної компоненти суспільного життя людей, у тім числі й державних службовців. Це призводить до негативних наслідків: потенціал управління використовується вкрай незадовільно – попри те, що необхідність активізації людини в державному управлінні „висуває на перший план завдання глибокого дослідження її статусу у цій сфері, а також шляхів і способів, які спонукають працівника до більш ініціативної, відповідальної та ефективної праці” [1, с. 98].

Ігнорування людини у сфері державного управління є тим ґрунтом, на якому у держслужбовця виникають відчуття і почуття внутрішньої резигнації, внутрішньої мотиваційної кризи, феномен якої і є предметом аналізу у цій статті.

У 1980-х роках організація „Паблік адженда форум” (США) провела соціологічне опитування серед робітників, яке дало тривожні результати: менше 25 % респондентів позитивно відповіли на запитання: „Чи завжди ви на робочому місці робите все можливе?” Половина опитаних заявила, що робить лише стільки, скільки необхідно для збереження місця праці. 75 % визнали, що могли б працювати набагато ефективніше.

Результати цього дослідження симптоматичні не лише для виробничої сфери. Державним службовцям також властива невідповідність між нормативно-ціннісними орієнтирами і низьким рівнем їх застосування в роботі, а це – причина і джерело невдоволення своєю професійною діяльністю. Це підтверджують дані соціологічних опитувань. Відповідаючи на запитання про роль ціннісно-мотиваційних особливостей корпусу

державних службовців у процесі реалізації державної політики, українські чиновники висловилися так: „відіграє визначальну роль” – 32 %; „відіграє певну роль” – 44 %; „важко відповісти” – 12 %; „майже не відіграє ролі” – 4 %; „не відіграє ролі” – 8 % [2, с. 9].

Кожний п'ятий службовець пішов на державну службу тільки тому, що не мав іншого вибору. Саме така випадковість і стає часто підставою для незадоволення своєю діяльністю. Навіть в апараті Верховної Ради України серед тих, хто випадково потрапив на роботу, незадоволених у 1,7 раза більше, аніж задоволених [3, с. 61]. В апараті Міністерства освіти 27 % працівників незадоволені службовою діяльністю. Найбільш незадоволеними виявилися спеціалісти 1 і 2 категорій – їх 57 %. Вищим від середнього є рівень невдоволення роботою співробітників із стажем до трьох років (34 %). Основними причинами цього респонденти назвали: особисту непричетність до прийняття рішень (70 %); несправедливу оцінку результатів діяльності керівником (42 %); виконання доручень, не передбачених посадовими обов'язками (38 %) [3].

Незадоволення професійною діяльністю породжує явище внутрішньої мотиваційної кризи – внутрішньої резигнації. Термін „резигнація” походить з латини і означає „смирнення”, „абсолютну і безапеляційну покору”. В сучасній науці цей термін набув значно ширшого значення, яке включає в себе і причини виникнення мотиваційної кризи, і результати її дії.

Про феномен внутрішньої резигнації західноєвропейські науковці та управлінці заговорили ще в середині 1980-х років. Вони доводили, що майже на кожному підприємстві від 25 до 50 відсотків співробітників у тій чи іншій мірі пізнали на собі дію цього феномена.

Ми поділяємо висновок А. Фаллера: внутрішню резигнацію можна описати як брак ініціативи і готовності до професійної роботи; індиферентність до результатів власної праці; мінімізацію віддачі на робочому місці; переважання конформістського настрою. Головною причиною „внутрішньої втоми” є невдоволення обстановкою на робочому місці. А його кінцевий результат проявляється у їх надмірному заглибленні в себе та у самоусуненні від справ колективу.

На нашу думку, проблема внутрішньої резигнації надзвичайно важлива для управління людськими ресурсами у сфері сучасного державного управління. Це пояснюється тим, що державне управління традиційно все ще трактується як „конкретний вид діяльності щодо здійснення державної влади, який має функціональну та компетенційну специфіку, що відрізняє його від інших видів та форм реалізації державної влади” [4, с. 63]. Підтвердженням такого функціонального підходу є і те, що в Концепції адміністративної реформи про проблеми управління людськими ресурсами у сфері державного управління не сказано жодного слова. Основна увага в Концепції відводиться структурно-функціональним

і правовим змінам у системі держуправління. Визнаючи важливість та необхідність таких змін, ми, однак, вважаємо, що вони є похідними від проблеми людських відносин у сфері державного управління, і поділяємо точку зору науковців, що такий традиційний підхід є результатом „атрофії суспільного блага, за якої держава не виконує своїх обов’язків по відношенню до громадян та не ставиться до них як до основного визначника своїх дій” [5, с. 21]. При цьому чомусь уперто не береться до уваги (свідомо чи несвідомо?) соціальна цінність цього визначника. Напевно, необхідно було б визнати, що сфера державного управління – це, перш за все, суспільний інститут, продукт свідомості і волі людей. Відповідно – його соціальна цінність (і практична віддача цієї цінності) цілком залежить від людей, їх знань, умінь, прагнень, інтелектуальних рішень і життєвих вчинків [6, с. 103].

У зв’язку з цим актуальною, на наше переконання, є проблема формування абсолютно нової управлінської культури, в якій складова управління людськими ресурсами має стати головною і набути першочергового значення як для успіху державного управління в цілому, так і для діяльності будь-якого колективу державних службовців зокрема. Це – імператив сучасного суспільного розвитку, адже „система державного управління має бути здатна швидко та ефективно реагувати на зміни в суспільстві та на глобальному рівні, а також пристосовувати свої структури, роботу та оперативні завдання до змін в обставинах” [7, с. 3].

Розвиток людських ресурсів постає як необхідність орієнтації на людину не лише у відносинах з громадянами, але й у самому середовищі державних службовців. Безперечно, що організація¹ життєздатна лише завдяки особистостям і лише у світі особистостей. Саме тому, особливо всередині державної служби, первинною має стати, на наш погляд, повага до кожної людини як до особистості, незалежно від її заслуг, оскільки „особистість державного службовця – це цілісна сукупність властивостей індивіда, що фіксує органічну єдність індивідуальних якостей людини та особливості її включення до суспільних відносин через сферу державної служби” [3, с. 34].

Г. Атаманчук має рацію, коли стверджує, що управління через висування зрозумілих і важливих для людей цілей, організації їх спільної продуктивної діяльності, регулювання конкретної поведінки задля досягнення поставленої мети глибоко впливає на психологічний настрій,

¹ У цій статті під організацією розуміємо групу людей – державних службовців, які поводяться певним чином, і діяльність яких свідомо здійснюється та координується для досягнення спільної цілі чи цілей.

вселяє впевненість, стимулює активність, ентузіазм, зацікавленість, внутрішню мотивацію, підтримує в потрібних напрямках настановлення, бажання і наміри, утверджує певні смисли життя. Це тим більш важливо, оскільки управління, по-перше, є, власне, реально здійснюваним впливом на свідомість, поведінку і діяльність людей; по-друге, впливом, який проявляється постійно, безперервно, щодня, з місяця в місяць, із року в рік; по-третє, взаємодією, яка приводить до бажаних об'єктивних результатів, що фіксують досягнення певних цілей [6, с. 109].

Досить відчувати настрій людей в колективі, з'ясувати їх ставлення до тих чи інших проблем, щоб відразу зробити достовірний висновок про стан управління, його якість і силу. Саме тому вважаємо, що показник наявності/відсутності внутрішньої резигнації у державних службовців повинен стати однією з основних характеристик оцінювання якості управлінської діяльності, бо інертність, ефемерність, вади управління, гра в нього й призводять до того, що люди розгублені, обезкрилені, не знають, що і як робити, невпевнені в своєму завтра, негативно ставляться одне до одного [6, с. 109].

Зазначимо, що в західній науковій літературі не існує єдиного визначення явища внутрішньої резигнації. На нашу думку, це абсолютно нормально: спроби класифікувати внутрішні прояви цього феномена заздалегідь приречені на невдачу, оскільки вони не є (і не можуть бути!) однотипними.

Доведено, що внутрішня резигнація породжує у співробітника почуття розчарування. З часом, поширюючись на інші сфери його життя, це почуття обумовлює зниження загальної активності державного службовця, породжує у нього постійну депресію, байдужість як до професійної діяльності, так і до інших сфер життя.

Формами прояву внутрішньої резигнації є такі риси поведінки співробітника: втрата інтересу до дискусій; незацікавленість у захисті власної точки зору; конформістська позиція; схиляння до думки більшості; висловлювання лише не ризикованих для нього пропозицій та зауважень; відмова коментувати управлінські рішення; невикористання наданої свободи в прийнятті рішень; надто спокійне ставлення до втручання в його зону компетентності; незацікавленість у підвищенні власної кваліфікації; зневіра не лише в об'єктивності та неупередженості щорічної оціночної зустрічі-співбесіди, але й у її позитивному впливі на розвиток його професійної кар'єри тощо [9, с. 72 – 73].

На нашу думку, суть внутрішньої резигнації випливає з концепції „трикутника інтересів”. Ця концепція пояснює ситуації, в яких інтереси трьох різних суб'єктів організації – самої організації, її співробітників = державних службовців, споживачів – є різноспрямованими. Саме тому конфронтація цих інтересів і породжує феномен внутрішньої резигнації.

Г. Гілберт стверджує, і, як нам здається, цілком справедливо, що

людина приносить на своє робоче місце власний поведінковий репертуар (чи набір), який складається з трьох елементів: знань, здібностей, мотивів [10, с. 241 – 249]. Знання вчений розглядає як розуміння способів та причин, тобто те, що люди приносять на роботу як результат набутої освіти, професійної підготовки і досвіду. Під здібностями маємо на увазі фізичні та розумові дані, можливості, якими володіють люди. Мотиви – це наявні у людини цінності, переконання, переваги, симпатії, антипатії тощо.

Для ефективної роботи люди потребують певної підтримки середовища, в якому працюють. Г. Гілберт виокремлює три форми такої підтримки, а саме: 1) інформацію як про завдання і цілі організації та робочих груп, членами яких є люди, так і про те, наскільки добре вони працюють; 2) інструменти: прийоми і методи праці, технології, процеси, процедури, організаційні структури тощо, які допомагають людям ефективно виконувати свою роботу; 3) стимули (як фінансові, так і нефінансові).

Нам імponує незвична, на перший погляд, думка науковців про стимули як про своєрідний заклик, який організація звертає до індивідуальних цінностей службовця, спонукаючи його враховувати цінності організації в процесі прийняття своїх рішень [8, с. 50]. Результатом поєднання правильного поведінкового репертуару і правильних видів підтримки з боку навколишнього середовища стає не лише високий ступінь компетентності, але й висока ефективність праці. І навпаки.

Ґрунтуючись на цих принципах, Г. Гілберт запропонував поведінкову модель створення некомпетентності [10, с. 250], яка автоматично перетворюється на модель виникнення внутрішньої резигнації, оскільки, погодьмося, запропоновані ним „правила”, без жодного сумніву і без надмірних для цього зусиль, спричинять у співробітників мотиваційну кризу (**таблиця 1**).

У цьому контексті варто прислухатися до думки вчених (Г. Саймон, Д. Саймон, У. Смітбург, В. Томпсон), які пропонують в науці державного управління використовувати поняття „адміністративна людина”. Зазначимо відразу, що в цьому немає нічого неприйняттого, адже ж користуємося ми, наприклад, поняттями „економічна людина”, „соціальна людина”. Адміністративна людина сприймає цілі організації як ціннісні передумови для своїх рішень. Вона особливо чутлива і реактивна до впливів з боку інших членів її організації. У неї формуються стійкі, об’єктивно і професійно обґрунтовані очікування відносно власної ролі в порівнянні з іншими і ролей інших людей у порівнянні з власною. Її відзначає високий моральний дух з точки зору основної мети організації [8, с. 71].

Таблиця 1

Поведінкова модель створення некомпетентності = Модель „прищеплення” співробітникам відчуття внутрішньої резигнації

1. Приховування інформації: • не дозволяйте людям знати, наскільки добре вони працюють; • неправильно інформуйте їх про те, як вони працюють; • приховуйте від людей, чого від них очікують; • не давайте їм жодних вказівок щодо того, як працювати добре, або обмежуйтеся мінімумом таких вказівок. 2. Не залучайте працівників до вибору знарядь праці: • обирайте знаряддя праці, не радячись з тими, хто буде ними користуватися; • ізолюйте інженерів від працівників, які користуватимуться знаряддями праці. 3. Не стимулюйте ефективну працю: • гарантуйте рівність оплати праці несумлінних та сумлінних працівників; • вживайте заходів, щоб за хорошу роботу хоча б якимось карали; • не застосовуйте нефінансових стимулів. 4. Не допомагайте людям удосконалювати навички: • пустіть професійну підготовку на самоті; • довірте керівництво професійною підготовкою нижчим управлінцям, які не є спеціалістами-інструкторами; • зробіть професійне навчання надмірно важким; • усуньте зв'язок між професійною підготовкою та цілями працівників, які її проходять. 5. Ігноруйте здібності людини: • вимірюйте результати праці в ті періоди, коли люди перебувають не в кращій формі; • для виконання конкретних завдань відбирайте працівників, найменше здатних для цього виду діяльності; • не надавайте людям жодної дієвої підготовки (наприклад, уникайте зрозумілих усім стимулів). 6. Ігноруйте мотивацію людей: • плануйте роботу так, щоб у неї не було ні майбутнього, ні просвітку. • уникайте створення приємніших для працівників умов праці; • для поліпшення роботи в ситуаціях, поєднаних з покараннями, заохочуйте словесно, а не матеріально.
--

Очевидно, потрібен комплексний підхід, спрямований не стільки на усунення наслідків дії внутрішньої резигнації, скільки на викорінення причин, які породжують цей феномен. Таким підходом може, на нашу думку, стати концепція інтеграційного менеджменту, що пропонує розглядати державних службовців як певну соціальну спільноту, яка за своєю значимістю порівнюється з такою групою впливу, як, скажімо, споживачі. Відтак, окрім ідеї споживач-орієнтованості, державне управління обов'язково повинне не лише сприйняти ідею персонал-

орієнтованості, але й активно впроваджувати її в життя.

Базою для досягнення орієнтованості на колектив (а, отже, і на кожного державного службовця зокрема) є реалізація соціального партнерства як основного підходу до співробітника з боку організації в цілому та її керівництва зокрема. До того ж, цей принцип є необхідною умовою для ідентифікації співробітника з організацією, оскільки саме за його допомогою й досягається вирішення протиріч всередині „трикутника інтересів”.

Висновки

На нашу думку, ідентифікація державного службовця з організацією та її цілями можлива лише за певних умов. Основні з них такі:

1. Рівноправне зацікавлене співробітництво. Тільки за умови постійної поваги керівництва до підлеглих усі працівники виграють при досягненні поставлених перед організацією цілей саме тому, що управління людськими ресурсами набуває при цьому найвищої і найефективнішої форми свого існування, а саме форми соціального співробітництва і партнерства. Така форма соціального буття є безперервним процесом взаємодії ієрархічних рівнів, без якого про ефективність діяльності організації як колективу державних службовців не може бути й мови.

Відомо, що між управлінцями та підлеглими підтримуються як формальні (статусні), так і неформальні (особистісні) взаємодії. Усі їхні конкретні прояви є надзвичайно значимими. Так, через інтелектуальні взаємодії відбувається обмін знаннями, досвідом. Емоційні взаємодії здатні відігравати подвійну роль, а саме: бути об'єднуювальними (кон'юнктивними) і тому сприяти стабілізації об'єкта управління, чи роз'єднуювальними (диз'юнктивними), які проявляються в суперництві, неприязні, що призводить до напруги в колективі. Надзвичайно важливими є вольові взаємозв'язки, які багато що визначають в управлінні, адже без вольової компоненти воно не може здійснюватися взагалі.

2. Обов'язкова взаємодія організаційних і особистих цінностей та цілей кожного співробітника – державного службовця. На нашу думку, рівноправне двостороннє співробітництво між керівником та підлеглими стане найефективнішим способом досягнення організаційної мети лише за умови постійного врахування особистих цінностей та цілей усіх членів колективу. Це важливо, тому що організація апелює до індивідуальних цінностей як до стимулів, що спонукають співробітників поводитися відповідно до правил організаційної культури.

Для здобуття високого морального духу, який унеможливорює виникнення відчуття і почуття внутрішньої резигнації, службовець повинен ототожнювати себе або з цілями організації, або з групою, цілі якої співпадають з цілями організації.

3. **Організація дієвого діалогу „оцінювач – оцінюваний” в процесі щорічної оціночної зустрічі-співбесіди.** Такий діалог необхідний для оцінювання ефективності та результативності кожного службовця, у першу чергу, крізь призму виявлення оцінювачем-управлінцем наявності/відсутності симптомів та фактів внутрішньої резигнації та вжиття невідкладних заходів для усунення причин її виникнення.

4. **Професійна підготовка керівників до здійснення управлінських функцій у колективі державних службовців.** Основною складовою такої підготовки неодмінно має стати людинознавство, що поєднує весь комплекс дисциплін про людину та її психологічну діяльність.

Література:

1. **Нижник Н. Р.** Государственно-управленческие отношения в демократическом обществе. – К., 1995. – 206 с.

2. Розвиток людського ресурсу адміністративної реформи в Україні: стан і перспективи. М. І. Мельник (керівник авт. кол.), Ю. В. Бакаєв, Т. Е. Василевська та ін. – К.: Нора-прінт, 2002. – 160 с.

3. **Нижник Н. Р., Цвєтков В. В., Леликов Г. І., Крупчан О. Д., Дубенко С. Д., Ткачук П. М., Немировський Я. В.** Державний службовець в Україні (пошук моделі). – К: Ін-Юре, 1998. – 272 с.

4. Державне управління: Словн.-довід. / Уклад.: В. Д. Бакуменко (кер. творчого кол.), Д. О. Безносенко, І. М. Варзар, В. М. Князєв, С. О. Кравченко, Л. Г. Штика. За заг. ред. В. М. Князєва, В. Д. Бакуменка. – К.: Вид-во УАДУ, 2002. – 228 с.

5. **Гонцяж Я., Гнидюк Н.** Адміністративна реформа: нездійснені мрії та втрачені можливості. Як знайти конструктивний шлях для реалізації основних компонентів адміністративної реформи? – К.: Міленіум, 2002. – 136 с.

6. **Атаманчук Г. В.** Управление – фактор развития (размышления об управленческой деятельности) / Г. В. Атаманчук. – М.: ЗАО Из-во „Экономика”, 2002. – 567 с.

7. Проблеми реалізації адміністративної реформи в Україні. – К., 2002. – 82 с.

8. **Саймон Г.** и др. Менеджмент в организациях: Сокр. пер. с англ. с 15-го изд. / Саймон Г., Смитбург Д., Томпсон В.: Общ. ред. и вступ. сл. А. М. Емельянова и В. В. Петрова. – М.: Экономика, 1995. – 335 с.

9. **Леонов А. И.** Внутренняя резигнация // Менеджмент в России и за рубежом. – 2002. – № 4. – С. 71 – 77.

10. **Бойетт Джозеф Г., Бойетт Джимми Т.** Путеводитель по царству мудрости: лучшие идеи мастеров управления / Пер. с англ. – 2-е изд., стер. – М.: ЗАО „Олимп – Бизнес”, 2002. – 416 с.

Український варіант демократизації Психологічні особливості процедурного сценарію

Олег Хорошилов,

кандидат політичних наук,

доцент кафедри політології

Інституту соціальних наук

Одеського національного університету

ім. І. Мечникова

Минуло понад тринадцять років відтоді, як Україна проголосила державну незалежність і взяла курс на творення демократичної політичної системи. На сьогодні маємо майже всі необхідні атрибути державності, політичні інститути, саме існування яких свідчить, що в країні відбуваються процеси демократизації. Проте більшість спостерігачів вважає, що Україні ще далеко до встановлення справжнього демократичного режиму, що вона переживає синдром „політичного перевтомлення”. У громадян зростає розчарування в ідеалах демократії. Ці тривожні обставини й обумовлюють актуальність теми даної статті.

Головна мета статті – спроба з’ясувати особливості сценарію, за яким відбувається процес демократизації країни. По суті, йдеться про спробу визначити специфіку українського варіанту переходу від авторитарного політичного режиму до демократії як такої.

Проблемі демократичного транзиту присвячена значна історіографія, створена зусиллями різних шкіл як західної, так і вітчизняної аналітичної традиції. В політичній науці склалися два основні підходи до інтерпретації умов формування демократичних систем та інститутів. Так, прихильники **структурного підходу** (а це переважно західні дослідники), виходять із того, що демократичні режими утворюються під домінуючим впливом макрофакторів – фундаментальних якісних змін в усіх системах життєдіяльності соціуму. Згідно з цим підходом, демократія має бути підготовлена відповідним соціально-економічним розвитком суспільства, виконувати функцію оформлення базових процесів, що відбуваються в соціальній сфері. С. Хантінгтон, наприклад, поєднуючи процеси

модернізації та демократизації, вважає, що запорукою успіху останньої є довготривалі реформи, що ведуть до підвищення складності, адаптивності політичної системи в цілому, секуляризації суспільного життя, раціоналізації структур влади, досягненню національної єдності тощо [1, с. 151 – 152].

Варто підкреслити, що концептуальний базис праць прихильників цього підходу є своєрідною рефлексією досвіду країн „традиційної демократії”, яка виводить „чистий тип” процесу демократизації, а тому має скоріш фундаментально світоглядне, ніж прикладне значення для інших соціально-політичних організацій ойкумени.

Прихильники **процедурного підходу** вважають, що головними умовами переходу до демократії є характер правлячих еліт, їх політичні цінності та ідеали, найважливіші тактики і технології володарювання, які використовуються ними. В цьому випадку успіх проекту під назвою „демократія” залежить від ступеня компетентності еліт, їх здатності і можливостей мобілізувати всі (у тому числі й людські) ресурси для досягнення поставленої мети. До цієї групи дослідників належать як західні (А. Пшеворський, Ф. Шміттер, Д. Лінц), так і вітчизняні науковці. Одним із найавторитетніших дослідників проблем демократичного транзиту в Україні є В. Полохало. В одній зі своїх останніх статей він класифікує політичний режим сучасної України як „напівавторитарний” і стверджує, що вітчизняні лідери свідомо обрали шлях обмеженої трансформації, яка більш відповідає їхнім інтересам, і, в той же час, вирішили зберегти видимість демократії, уникаючи політичних ризиків [2, с. 4]. На думку автора, шанс вдало завершити процес демократизації у країні є. Про це свідчить поступова активізація громадянського суспільства (що проявилася на парламентських виборах 2002 року) та наявність у країні демократичної контреліти. Приймаючи основні положення концепції В. Полохала, як на мене, суперечливим слід вважати тезу про демократичний характер опозиційних, контрелітарних сил, які належать до правого спектра українського політикуму.

Цікавою здається і позиція Н. Степанової, яка вважає, що „особливості країн пострадянського простору полягають у переважному використанні технології імітації, запозичення результату або форм політичної модернізації (коли декларуються деякі принципи, проте фактично відбувається їх симуляція)” [3, с. 602 – 603].

Підкреслюючи важливість усіх попередніх досліджень, слід відзначити, що значна їх частина присвячена виявленню та вивченню переважно інституційного аспекту процесу демократизації, тоді як психологічні аспекти проблеми лишаються поза увагою.

Російський дослідник А. Циганков запропонував схему дослідження параметрів демократичного переходу: 1) причини переходу; 2) відповідний та заключний пункти; 3) процес та його етапи; 4) засоби переходу; 5)

послідовність; 6) зовнішній контекст; 7) тривалість переходу; 8) результати [4, с. 208 – 210]. Евристичне значення цієї схеми зростає, якщо використовувати її для аналізу стану політичної свідомості та світогляду двох основних соціальних суб'єктів демократизації – еліти й мас. Під час використання такої методології виявляються надзвичайно цікаві особливості політичної психології цих суб'єктів.

В аналізі причин та відправної точки переходу в Україні і на рівні офіційного дискурсу, і на рівні масової свідомості, вкоренилася впевненість у випадковості здобуття незалежності. При цьому переважна більшість представників і вітчизняного політичного класу, і звичайних громадян пов'язує початок демократичного переходу в Україні з 1991 роком – роком „неочікуваної незалежності”. Ті, хто переносить дату початку демократичного транзиту в країні на більш ранні терміни, не складають, вочевидь, необхідної критичної маси. Тому не випадково численні соціологічні опитування фіксують, що у масовій свідомості українців немає сприйняття незалежності як важливої інтегруючої цінності. За даними загальноукраїнського представницького опитування, проведеного фондом „Демократичні ініціативи” та Київським міжнародним інститутом соціології з 23 по 30 квітня 2004 року (опитано 2025 осіб), лише 9 % респондентів були занепокоєні проблемою стану державної незалежності. Для порівняння: 86 % занепокоєні матеріальним рівнем життя громадян [5, с. 1].

За влучним зауваженням Г. Каменської та А. Родіонова, „вирішальне значення (в процесі демократизації – О.Х.) мають не стільки встановлення й облаштування інституційного фасаду, що здебільш відбувається в першу чергу, скільки формування громадянського суспільства” [6, с. 211]. Від себе додам, що ця „сформованість” чи, принаймні, „активізація” громадянського суспільства повинна проявлятися на рівні психологічних настановлень на автономність від держаних інститутів, самоідентифікації громадян як рівноправних партнерів держави.

Чи відбулися ці зміни на рівні масової свідомості українців? Чи можна констатувати, що громадяни України стали пов'язувати свої надії на початок нових етапів у реформуванні політичної системи та оптимізації політичного режиму з власними діями під час президентських чи парламентських виборів? Напередодні зазначених подій регулярно фіксується лише певне зростання соціально-політичних сподівань електорату. Так, опитуванням, проведеним з 29 квітня по 6 травня 2004 року фондом „Демократичні ініціативи” та центром „Социс” (опитано 1200 осіб), виявлено, що 62 % респондентів пов'язують з виборами Президента України сподівання на поліпшення ситуації у країні [7, с. 1]. У свою чергу, директор Центру соціального прогнозування А. Тихолаз, ґрунтуючись на результатах загальноукраїнського опитування 1 – 6 серпня 2003 року, стверджує, що політичні маніпуляції влади мало турбують обивателя,

українці легко відмовляться від демократичних інститутів та погодяться на нерепресивний авторитаризм для „наведення порядку, підвищення рівня життя та соціальних гарантій. В Україні присутній авторитарно-приспосібленський тип соціального характеру маси” [8, с. 18].

Справді, демократичні цінності в масовій свідомості українців відіграють роль своєрідних „ритуальних заклинань”, але не глибинних настановлень, що виконують мотиваційну функцію. Згідно з даними соціологічного дослідження, проведеного Всеукраїнською соціологічною службою з 16 по 27 серпня 2004 року (опитано 2400 осіб з усіх регіонів України), 55,9 % респондентів вважають себе прихильниками принципу демократії і лише 18,5 % – принципу авторитарного режиму із сильним лідером. Проте прихильників парламентсько-президентської республіки (де роль окремого політичного діяча порівняно невелика), виявилось менше, ніж президентсько-парламентської – 21,4 % та 42,5 % відповідно [9, с. 2].

Окремої уваги заслуговує проблема ролі вітчизняної еліти в модернізації українського суспільно-політичного організму. Логіка процедурного сценарію демократизації, який, без сумніву, реалізується в країні, підказує, що саме на плечі представників політичного класу покладається основний тягар відповідальності за успіх проекту. В функції еліти входить не лише формулювання політичного порядку денного, що відповідає актуальним викликам, але й мобілізація матеріальних і духовних ресурсів країни. Сам хід передвиборчої президентської кампанії 2004 року продемонстрував, що українська еліта не виконує своїх функцій. Суспільству було запропоновано порядок денний виборів 1994 року (подвійне громадянство, проблеми російської мови тощо), а сам електорат знову розколотий на західно- та східноукраїнський. За минулі 13 з лишком років еліта так і не визначила комплекс політичних цінностей задля інтеграції громадян країни. Тому не випадково, що концепт „української національної ідеї” так і залишається набутком невеликого кола інтелектуалів і не має прикладного значення. Замість нього населенню пропонується „ідея протекторату”, яка на практиці означає інтеграцію окремих груп електорату на основі територіальної (а не загальнонаціональної) ідентичності, принципах клієнтської лояльності, клановості, „земляцтва” тощо. Саме тому спроби вирішення проблем, що виходять за межі конкретного регіону, потребують серйозних ресурсних витрат і призводять, зрештою, до „перегрівання” всього суспільно-політичного організму.

Українська еліта, представники якої пройшли основні етапи політичної соціалізації в умовах „м'якого авторитаризму” М. Хрущова – Л. Брежнєва, виявилася нездатною розробити і кодекс співіснування для різних груп і кланів і в своєму середовищі. Тим часом однією з ознак демократизації є поступове перетворення політичних противників „з ворогів на опонентів”

[6, с. 212].

Приблизно однакові ресурсні можливості конкуруючих українських кланів призводять до гіпертрофії значення зовнішніх центрів впливу на хід демократизації в країні. Виконуючи здебільш інструментальні функції (надання матеріальної допомоги й аналітичної підтримки конкретним угрупованням в Україні), ці центри (США, Євросоюз, Російська Федерація) одночасно виступають і в ролі носіїв діаметрально протилежних політичних ідеалів, цілей і цінностей, а тому самі опиняються в ролі ексклюзивних психологічних ресурсів політичного протистояння. Перетворення цих центрів впливу на своєрідні світоглядні символи, їх „приватизація” конкретними кланами української еліти дає останнім додаткові можливості мобілізації двох рівновеликих і чітко локалізованих територіально груп населення – носіїв „західної” і „радянської” парадигм. Як наслідок, в масову свідомість імплементовано стереотипні уявлення, які обумовлюють некритичне співвіднесення представників правого спектру українського політикуму із „Заходом” і „демократією”, а всіх інших – із „Сходом” та „авторитаризмом”. Можна припустити, що така умисна стереотипізація масової свідомості українців не лише ускладнює соціальну інтеракцію представників різних регіонів, але й негативно впливає на процеси формування громадянського суспільства в Україні і демократизації в цілому.

Чи можна визнати український проект демократизації невдалим, зважаючи на наведені міркування? Вочевидь – ні. Певний оптимізм вселяє оригінальна концепція „багатоклановості”, яка була запропонована вітчизняними економістами й політологами. Згідно з нею, є два виходи з пострадянського становища – через одноклановість та багатоклановість. У першому випадку до влади приходить один клан чиновників, який не ліквідує масової злиденності та поліцейську державу лише внаслідок власної одноклановості. Україна, як держава багатокланова, має внутрішні протиріччя. На базі цих внутрішніх суперечностей виникають політичні партії, що сприяють зростанню публічності політики. Навіть ця відносна публічність політичних партій України змушує їх вести дискусію про сценарії розвитку вітчизняного соціуму. Все частіше до цієї дискусії залучаються й представники широких мас [10, с. 4 – 6]. Ця концепція (своєрідний різновид теорії плюралізму) дає підстави сподіватися на позитивний результат демократичного транзиту в Україні – хоч і в не найближчій перспективі.

Основні висновки можуть бути такими:

1. В Україні реалізується досить консервативний варіант демократизації, що повністю відповідає основним критеріям „процедурного” сценарію.
2. Однією з головних вад „процедурного” сценарію демократичного

транзиту є неспівпадіння темпів модернізації інституційної інфраструктури політичної системи, з одного боку, та цінностей і настановлень масової свідомості громадян – з іншого.

3. Українській політичній еліті ще не вдалося випрацювати цілісну систему політичних цінностей, які регулюють процеси соціальної інтеракції. Внаслідок цього вирішення загальнонаціональних проблем супроводжується серйозними витратами ресурсів і спричиняє „перегрівання” всього суспільно-політичного організму. Процес соціальної інтеракції на загальнонаціональному рівні не має належного психологічного підґрунтя.

4. Результативність проекту „української демократизації” залишається важкопрогнозованою.

До **перспектив** подальших досліджень демократичного транзиту в Україні, на мою думку, слід віднести:

1. Виявлення особливостей формування політичної психології українських громадян в умовах консервативної демократизації за схемою „традиція – інновація”.

2. Вивчення специфіки процесів інтеграції у єдиний суспільно-політичний організм носіїв „західної” та „радянської” парадигм українського суспільства.

3. Дослідження адаптивних механізмів масової свідомості українців в умовах транзиту демократичних ідеалів, норм і цінностей.

Література:

1. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. – М.: Прогресс-Традиция, 2004. – 480 с.
2. Полохало В. От авторитаризма к авторитаризму // Зеркало недели. – 2004. – №34. – 28 августа. – С. 4.
3. Степанова Н. Є. Традиції та інновації у політичному розвитку сучасної України // Вісник ОНУ. – 2003. – Т. 8. Вип. 9. – С. 600 – 605.
4. Циганков А. П. Современные политические режимы: структура, типология, динамика. – М.: Интерпракс, 1995. – 296 с.
5. День. – 2004. – №87. – 21 мая. – С. 1.
6. Каменская В. Г., Родионов А. Н. Политические системы современности. – М.: Онега, 1994. – 224 с.
7. День. – 2004. – №95. – 4 июня. – С. 1.
8. Карпец А. Бог не играет в кости // Зеркало недели. – 2004. – №36. – 11 сентября. – С. 18.
9. Солюк В. Оптимизма стало больше // День. – 2004. – №156. – 3 сентября. – С. 2.
10. Головаха Е., Яременко А., Ермолаев А. Сценарии будущего // День. – 2003. – №231. – 19 декабря. – С. 4 – 6.

Формування особистості вчителя в сучасних умовах

Віктор Андрущенко,

доктор філософських наук,
академік Академії педагогічних наук України,
ректор Національного педагогічного університету
ім. М. Драгоманова

Ірина Табачек,

аспірант Інституту вищої освіти
Академії педагогічних наук України

Проблема вчителя – його професіоналізму, світоглядної культури, духовно-морального обличчя – одна з найактуальніших у педагогіці й філософії освіти. І це зрозуміло. Адже саме від вчителя, його особистісних характеристик залежить реалізація навчальних планів, якості освітніх послуг, виховання учнів як у процесі навчання, так і в позанавчальний час. В Національній доктрині розвитку освіти України у ХХІ столітті, в Державній програмі „Вчитель” окремо наголошується на необхідності формування особистості вчителя відповідно до потреб сучасної практики, динамічних змін, що відбуваються в країні і світі. Зрозуміло, цей процес потребує теоретичного забезпечення. Тому дослідження проблеми формування особистості сучасного вчителя видається нам завданням невідкладним.

Актуальність дослідження обумовлюється необхідністю осмислити місце і роль вчителя в освіті, його особистісних характеристик та якостей в контексті утвердження постіндустріального вектора суспільного поступу, глобалізації та розгортання інформаційної революції.

По-перше, епоха постіндустріалізму потребує від учня засвоєння не стільки знань як таких, скільки оволодіння технологіями їх набуття і функціонування. Вона потребує здорового „знаннєвого прагматизму”, що дозволяє випускникові відразу увійти в життя повноправним його суб’єктом. Такий прагматизм має виховати вчитель, який, у свою чергу, для здійснення цієї місії повинен сформувати в собі відповідні якості. Побудова моделі особистості „нового вчителя”, спроможного забезпечити

особистісне становлення учня в постіндустріальну епоху, якраз і є тим безпосереднім завданням, яке слід розв'язати в ході нашого дослідження.

По-друге, нові вимоги до особистості вчителя диктуються процесами, об'єднаними таким фундаментальним поняттям, як глобалізація. Їх суть – в універсалізації вимог, підвищенні якості освітніх послуг, прозорості функціонування знання й методик моніторингу його освоєння на рівні навчально-виховного процесу тощо. Особистісні параметри вчителя періоду „закритого світу”, холодної війни й тоталітаризму поступово відходять у минуле. Нині педагогові мають бути притаманні такі риси, як толерантність, демократизм, розуміння учня і повага до нього, полікультурність і відкритість у спілкуванні. Як виховати у вчителя такі риси? Якими методиками, педагогічними прийомами скористатися для цього? Обґрунтованої відповіді на ці питання сучасна філософія освіти, на жаль, ще не дає. Спробою її пошуку якраз і обумовлюється актуальність нашого дослідження та його практична спрямованість.

По-третє, суттєві трансформації відбуваються в особистісному „обличчі” вчителя як реакція на вимоги інформаційної революції. Як відомо, вона несе з собою інформаційні (комп'ютерні) педагогічні технології, котрі змінюють місце і роль вчителя в навчально-виховному процесі. Вчитель перестає бути єдиним або основним джерелом знань. У цій якості утверджується комп'ютер. То ж яку роль і значення має відігравати вчитель і якими якостями має він володіти, щоби відповідати вимогам інформаційної революції? Дослідження цієї проблеми все ще перебуває на початковій стадії.

В українській педагогічній літературі останніх років до проблеми формування особистості сучасного вчителя звертались такі вчені, як С. Гончаренко, Л. Губерський, М. Євтух, В. Журавський, І. Зязюн, В. Кремень, О. Савченко, О. Сердюк, І. Надольний, В. Огнев'юк та інші. Однак, незважаючи на дослідження цих та багатьох інших вчених, проблема лишається актуальною. В її структурі існують такі не досить вивчені питання, як загально-філософські проблеми особистості, особистість вчителя як ідеал і реальність, модернізація підготовки сучасного вчителя в педагогічному університеті, напрямки та фактори формування особистісних характеристик педагога в сучасних умовах.

Як відомо, педагогічна наука конструє поняття особистості відповідно до методологічних засад, закладених філософією і психологією. Сучасна соціоантропософія і педагогіка прагнуть проникнути у той потаємний зміст поняття особистості, з яким вибудовували свої теорії видатні педагоги, продовжити їх пошуки через інтерпретацію якостей, актуалізованих новими соціальними обставинами. Я. Коменський, Й. Песталоцці, Ф. Дістервег, Д. Дьюї, К. Ушинський, А. Макаренко, В. Сухомлинський та інші видатні педагоги доклали багато зусиль, щоб не тільки адекватно зрозуміти сутність особистості, але й використати свої знання про неї у

власній педагогічній діяльності.

XX століття змінило пріоритети педагогіки в розумінні сутності особистості. З'явилися теорії громадянського (Г. Кершенштейнер), вільного (М. Монтессорі), нового (Е. Демолен) виховання особистості. Педагогіка особи (Г. Шаррельман), експериментальна педагогіка (В. Лай), педагогіка прагматизму (Д. Дьюї) та інші напрями прагнули адекватно досягнути особистість. Наприклад, представник експериментальної педагогіки Е. Мейман стверджував, що для визначення істотних ознак особистості слід брати до уваги дані анатомії, фізіології, психології, психопатології, а також етики, естетики і релігії. Д. Дьюї виводив сутність особистості з біологічних чинників, вважаючи, що сукупність розумових і фізичних властивостей індивіда є досягненням етносу і передається спадково. Тому притаманне особистості пізнання, яке відбувається в надрах її „Я”, має справу не з мисленням, а зі світом відчуттів, вірувань, волінь, прагнень тощо.

Аналіз різних підходів дозволяє зробити висновок, що вони конструюють своєрідні моделі особистості, кожна з яких має право на існування й одночасно потребує доповнення іншою. Сучасна педагогічна наука прагне до цілісного бачення особистості, сформованого не як формальне поєднання різнопланових підходів, а як залучення здобутків (надбань), що відкривають ті чи інші грані особистості як цілісної істоти.

Ми поділяємо думку вітчизняних вчених про те, що базовою платформою формування інтегрального бачення особистості є її визначення В. Сухомлинським, у творчості якого вона репрезентована як певна цілісність, динамічна система різних якостей, рис індивіда, котра формується на підставі діяльнісного ставлення до світу. Водночас такий індивід обов'язково має бути включеним у суспільні відносини, у спілкування з людьми.

Розвиваючи ці думки, С. Сисоева визначає особистість як системну соціальну якість індивіда, що формується у спільній діяльності та спілкуванні й характеризується його включеністю в суспільні відносини. На думку С. Сисоевої, людина є особистістю, оскільки їй властива свідомість, певна система потреб, інтересів, поглядів, переконань, розумових, моральних та інших якостей, які внутрішньо визначають її поведінку, надають їй певної цілеспрямованості, стійкості та організованості. Завдяки цьому людина виступає як суб'єкт власної діяльності, передбачає її результати, контролює й несе за неї відповідальність. Особистість цілісна, її фізичні, розумові, трудові, моральні та естетичні якості взаємопов'язані. Вона характеризується рисами, спільними для всіх людей, та водночас у неї завжди є щось особливе, що відрізняє її від інших, щось індивідуальне. Індивідуальна своєрідність особистості неповторна. Саме як суб'єкту соціальних відносин і свідомої діяльності особистості притаманні всебічність та гармонійність,

які є засадами ефективного прояву її творчої сутності.

Цю думку поглиблює С. Гончаренко, на переконання якого діяльність може бути як засобом соціалізації, так і індивідуалізації особистості. Тому вона містить у собі соціально-типові властивості (особистість як індивід або соціальний агент) та індивідуально-психологічні особливості (особистість як носій індивідуальності). Особистість, підкреслює С. Гончаренко, це структурний феномен, який складається з низки взаємозалежних і взаємопронизаних підструктур, найістотнішими з яких є спрямованість особистості, її переконання, світогляд, ідеали, прагнення тощо.

Виходячи з цих міркувань, можна зробити висновок, що в педагогіці, так само, як і в філософії та психології, поняття особистості увиразнює найістотніші характеристики конкретної людини з огляду на її культуру, особливості характеру, поведінки, індивідуальних проявів життєдіяльності. Але, на відміну від філософії, педагогіка конкретизує граничне, філософське бачення особистості крізь призму реальних проявів діяльності й спілкування індивіда в царині навчання і виховання. Водночас теоретико-методологічний аналіз цього поняття свідчить, що воно виражає насамперед соціальні, а не лише психологічні характеристики індивіда. Відтак педагогічний ракурс дослідження поняття особистості є не тільки доцільним, але й необхідним.

Особливо гостро у цьому зв'язку постає питання про ідеал особистості вчителя та його кореляцію з реальністю. Вперше в історії педагогічної думки цю проблему було висунуто в педагогічній літературі другої половини XIX – початку XX століття. Серед сучасних дослідників ідеалу вчителя можна назвати В. Беха, І. Беха, С. Гончаренка, В. Журавського, І. Зязюна, В. Мадзигона, С. Максименка, М. Михальченка, І. Надольного, В. Огнев'юка, О. Савченко, С. Сисоєву. В їхніх розвідках ця проблематика досліджується в загальному філософському сенсі.

Підґрунтям моделювання педагогічного образу ідеального вчителя виступають філософські концепції про ідеал людини – мудрої, доброї та справедливої, здатної передати свої знання дітям, виховати у них високі духовні якості. В основі цього ідеалу містилися, послідовно змінюючи одне одного, роздуми про людину античних мислителів, філософів середніх віків, епохи Відродження, нового і новітнього часу, класичних та модернізаційних філософських систем.

Природовідповідність людини, викристалізована античною філософією, досить довго слугувала ідеалом вчителя, його світоглядної і моральної позиції, загальної культури. На зміну їй прийшов ідеал християнський, де визначення ідеальної людини здійснювалося крізь призму християнської моралі. Абсолютним ідеалом став образ Ісуса Христа, оскільки Боголюдина втілювала такі чесноти, як любов до ближнього, доброта, чесність, мудрість, самопожертву. Цей ідеал аж до

початку XX століття був універсальним орієнтиром підготовки вчительських кадрів.

Релігійна криза, пов'язана з посиленням церковного формалізму, породила інше бачення як ідеалу людини, так і ідеалу вчителя. Філософи так званого матеріалістичного спрямування керувалися потребами практики, зокрема такого соціального класу, як пролетаріат. В марксистській філософії та педагогіці поступово утвердився ідеал героя-революціонера, характерними рисами якого вважалися мужність, сміливість, відданість справі боротьби, самопожертва. Таким „матеріалісти” хотіли б бачити і вчителя.

На початку XX століття у вітчизняній літературі намітилась тенденція створення національного ідеалу вчителя. Формується так званий реальний ідеал, згідно з яким ідеальним вважався вчитель, який повинен бути духовно довершеною особистістю, комунікабельним, високоморальним, професіоналом своєї справи, широко ерудованим. В контексті національного відродження перед українським вчителем ставилися завдання знати історію, мову, культуру і традиції рідного народу, мати чітку громадянську позицію, працювати над пробудженням національної і політичної свідомості вихованців (Г. Ващенко). Що стосується шляхів наближення вчителя до ідеалу, то основним із них тогочасна педагогічна думка вважала особисте самовдосконалення. У прагненні до ідеалу вчитель має синтезувати низку властивостей. Він повинен бути: науковцем (володіти підходами і методами дослідницької роботи); педагогом (знати та вміти застосовувати на практиці педагогічну теорію); психологом (знати основи психології, вікові та індивідуальні психологічні особливості учнів); технологом (володіти методикою і технологією навчально-виховного процесу, втілюючи наукові ідеї в практику); організатором (володіти навичками управління-менеджера для управління учнівським колективом); трішки медиком (знати фізичні і розумові межі дитячого організму, рамки психологічного навантаження); артистом (уміти перевтілюватися, володіти правильною дикцією, художнім словом) тощо.

Вирішальним фактором наближення вчителя до ідеалу є рівень володіння ним педагогічною технологією. Особистий технологічний потенціал педагога включає кілька компонентів. Інтелектуальний компонент полягає в поінформованості у питаннях освітніх технологій як традиційних, так й інноваційних, розумінні їх концептуального ядра. Дієво-практичний компонент – це володіння набором дидактичних методів, прийомів та організаційних форм, що складають основу професійної майстерності; надбання власної педагогічної техніки, що виробилася в індивідуальній професійній діяльності і стала змістовою характеристикою особистого досвіду; навчально-методичний супровід викладання предмету, підготовленому власноруч або нагромадженому в процесі роботи. Емоційно-особистісний компонент визначається

пристосуванням своїх професійних можливостей до учнівського контингенту, врахуванням індивідуальних запитів учнів, особистим досвідом спілкування з ними; характерними рисами вдачі (темперамент, інтуїція, акторські та організаторські здібності), що підсилюють дієвий вияв професійних умінь.

Суспільний ідеал вчителя нерозривно пов'язаний із формуванням педагогом власного позитивного іміджу. Педагог повинен володіти технологією іміджування і постійно працювати над її вдосконаленням. Це безпосередньо торкається його професійної компетенції і є суттєвим показником індивідуальної педагогічної майстерності. Позитивний імідж, професіоналізм і здатність адаптуватися поряд з рішучістю є головним ключем до успіху в будь-якій сфері діяльності. Вчитель, що наближається до ідеалу, повинен володіти мистецтвом вирішення педагогічних конфліктів. В екстремальних (з педагогічної точки зору) ситуаціях педагог контролює їх перебіг, втручається при потребі та згладжує їх. Вчитель має з позицій толерантності глибоко проаналізувати конфліктну ситуацію, безпомилково її розв'язати, а то й запобігти. Допомогти йому в цьому має володіння такими методичними прийомами, як жорстка позиція, компроміс, „третейський суд”, гумор тощо. Обов'язковою умовою виступають вираженість і аргументованість.

Вчителю неодмінно має бути притаманна така риса, як інтелігентність. Чим інтелігентніший вчитель як особистість, тим більше шансів, що і його вихованці виростуть людьми самостійно мислячими, внутрішньо довершеними, особистостями, які тонко сприймають прекрасне. Адже розбудити і викликати інтерес до науки, літератури, мистецтва і природи може тільки висококультурна особистість. Педагог повинен не лише навчати й виховувати. Його місія – розкрити закладені природою здібності учнів, допомогти їм знайти своє покликання. Це під силу тільки справжньому майстрові педагогічної справи, який уміє самостійно аналізувати педагогічні явища, розчленовувати їх на складові елементи, бачить головне педагогічне завдання і шляхи його оптимального вирішення.

На думку Ш. Амонашвілі, бути справжнім майстром педагогічної справи означає мати вихідну педагогічну позицію своєї діяльності; володіти методикою, технологією реалізації вихідної позиції в педагогічному процесі; постійно шукати шляхів повного, вдалого, глибинного, точного, а деколи й витонченого вирішення проблем навчання і виховання, організації життя дітей, проблем роботи з батьками та громадськістю. Майстер педагогічної праці – людина широкого кругозору, чуйний, доброзичливий, принциповий. Він охоче використовує новітні форми і способи навчально-виховної роботи, легко перебудовується і позбавляється малопродуктивних форм і методів, а також прагне ділитися досвідом з усіма бажаючими.

Відповідно до основних характеристик суспільного ідеалу вчителя, перед сучасною вищою педагогічною освітою постають широкомасштабні завдання. Вони полягають у формуванні всебічно розвиненої особистості, спроможної включитися в процес суспільних і професійних перетворень. Учитель сьогодні, зазначається в Концепції національного виховання, повинен бути професіоналом, здатним до багатоваріативності педагогічної дії, прогнозування можливих результатів, володіти прийомами аналізу і самоконтролю, вміти педагогічно осмислити нові соціально-економічні умови виховання, реалії ринкових взаємовідносин, оцінити нові тенденції з позицій педагогічної діяльності, аби не дати ні політиці, ні ринку вивищитися над педагогікою.

Вимоги до вчителя з боку держави і суспільства полягають також у тому, щоби педагог своєю творчою діяльністю в процесі навчально-виховної роботи вмів проектувати розвиток особистості, чітко уявляв, яким повинен стати його вихованець як громадянин. Досягаючи головної мети національного виховання – формування свідомого громадянина-патріота, вчитель має створювати умови для всебічного і гармонійного розвитку особистості, закласти основи громадянської свідомості, активності та відповідальності. Чільне місце в цьому процесі посідає формування громадянської відповідальності, яка передбачає добровільний вибір особистістю поведінки, що відповідає таким важливим категоріям, як обов'язок, ініціативність, дисциплінованість, самостійність, вимогливість, принциповість.

Учні цінують такі якості педагога, як глибокі фахові знання, загальна ерудиція, логіка мислення, критичний підхід до розв'язання проблем, переконаність, власна точка зору, принциповість, чітка громадянська позиція, уміння спілкуватися, почуття гумору.

Оцінки старшокласників відрізняються від критеріїв оцінювання педагогів учнями молодших класів. Ідеал вчителя в уяві старшокласника все більше наближається до ідеалу вчителя в моделюванні батьків. Це пояснюється тим, що і батьки, і учні старших класів налаштовані на кінцевий результат навчально-виховного процесу, а не на емоційно насичені його проміжні етапи. Ідеальним можна вважати досягнення вчителем особистісного (духовного) рівня спілкування. Цей рівень свідчить про високу культуру взаємодії педагога і учня і притаманний педагогам, для яких їхня професія є покликанням. Нерідко такі вчителі формують у школяра уявлення про ідеальну людину і виступають своєрідним моральним еталоном, за яким дитина чи підліток визначає власні чесноти й чесноти інших людей.

Педагог виступає носієм знання, яке він повинен зробити надбанням вихованців. Знання є змістом педагогічного впливу. Тому батьки бажають, щоб учитель передав вихованцям якомога більшу суму знань. Педагог повинен досконало володіти своїм предметом, бути ерудованим, постійно

працювати над власним самовдосконаленням. Ідеальний вчитель, на думку батьків, має здійснювати індивідуальний підхід до кожного учня. Це дозволить йому не допустити затримки в розвитку обдарованих дітей і відставання слабших з метою засвоєння усіма вихованцями нормативного освітнього мінімуму, сприятиме становленню індивідуальності як головної характеристики особистості. Батьки висувають вимогу, щоб учитель був професійно та педагогічно компетентним, що є запорукою результативного навчально-виховного процесу.

Свої критерії щодо ідеалу вчителя мають і самі педагоги. З точки зору вчителів, найсуттєвішими якостями особистості ідеального вчителя є справедливість, вимогливість, чесність, розуміння вихованців, організаційні здібності, впевненість у собі, врівноваженість, почуття гумору. Формування самооцінки педагогів відбувається через співмірність результатів їх праці з ідеалом особистості і діяльності вчителя. Така робота повинна здійснюватися майбутніми вчителями якомога раніше, починаючи з першого курсу навчання. Паралельно з вивченням спеціальної літератури, студенти мають бути ознайомлені з життям і творчістю видатних педагогів.

Труднощі соціально-економічного розвитку, які долає наша країна, наклали відбиток на образ сучасного вчителя. Система освіти вимагає належної державної підтримки в аспекті посилення кадрового потенціалу та поліпшення фінансування, насамперед гідної оплати праці педагогічних працівників, а також забезпечення навчальних закладів сучасними навчальними та інформаційними засобами, зміцнення їх матеріально-технічної бази. Внаслідок нинішніх негативних чинників спостерігається відплив висококваліфікованих педагогічних кадрів до інших сфер діяльності. Загрозливою є тенденція втрати професією вчителя престижу через невідповідність суспільної ролі педагога його соціальному статусу. Відчутною стає нестача вчителів, вихователів, майстрів виробничого навчання тощо.

Потребує перегляду і вдосконалення система фінансового забезпечення освіти. Через невисоку заробітну платню сучасний вчитель не завжди може придбати новітню фахову та методичну літературу, а це негативно впливає на якість викладання. Через брак коштів педагогу важко підтримувати власний позитивний імідж. Адже не секрет, що навіть незначне оновлення гардеробу для вчителя може обернутися справжньою фінансовою кризою. Нерідко діти із забезпечених сімей, особливо старшокласники, з презирством обговорюють матеріальні негаразди та зовнішній вигляд вчителя. Трапляються випадки, коли на цьому ґрунті „продаються і купуються” оцінки.

Склалася непроста ситуація: з одного боку, суспільство висуває надзвичайно високі вимоги до психолого-педагогічної підготовки вчителя, рівня його зальної та професійної культури, а з іншого – не створило

оптимальних умов для самовдосконалення педагога, всебічного розвитку майбутнього фахівця.

Особливо складним є початок педагогічної кар'єри. Дослідники називають складові „шоку професійного старту” молодого вчителя: здивування від того, як важко встановити контакт з учнями; проблема недооцінювання, пов'язана зі створенням в учнів мотивації до навчання; переоцінка власної здатності забезпечити дисципліну учнів; неувага і непередбачуваність до „паперової” роботи; несподівано велика кількість адміністративних обов'язків; емоційна та фізична перенапруга тощо.

Деякі інші проблеми турбують досвідчених педагогів. Багаторічна праця на педагогічній ниві інколи призводить до так званого професійного „кретинізму”. Вчителі поступово стають заручниками власної професії. Так як лікар у кожному зустрічному може бачити пацієнта, а прокурор – злочинця, так і вчитель у кожній людині вбачає вихованця. Зазвичай таким вчителям притаманний менторський тон, постійне моралізування, повчання всіх і кожного, незважаючи на вік і статус, обмеження і звуження як особистого, так і професійного життя. Щоб уникнути таких метаморфоз, вчитель повинен розширювати коло своїх інтересів, цікавитись подіями поза школою, відвідувати виставки, концерти, знайомитися з новинками літератури тощо. Важливо, щоб він відчував себе творчою особистістю, а не інструментом реалізації інструкцій, вказівок, програм та планів.

Україна вийшла на світову арену як незалежна держава. В умовах розвитку демократії і ринкових відносин перед вітчизняною освітньою системою висувається завдання адаптуватися до нових реалій. Важлива і відповідальна роль у цьому процесі належить вчителю. Бути вчителем – не тільки велика честь, а й висока відповідальність за долю нації. Все починається зі школи, а в школі все починається з учителя. Сучасний вчитель повинен прагнути втілити в собі якості ідеального педагога, постійно працювати над самовдосконаленням, спрямовувати навчально-виховну діяльність в русло інтелектуального посилення нації, формувати нову генерацію свідомих громадян України. Саме такий вчитель відповідає нагальним суспільним запитам.

В Україні сформувались певні державні й суспільні вимоги до підготовки вчителя. Водночас помітні застарілі підходи, що орієнтували вчителя на оволодіння знаннями та вміннями з окремих спеціальних дисциплін і далеко не завжди забезпечували його професійну готовність до цілісного навчання і виховання учнів, творчого ставлення до справи, самовдосконалення власної особистості. Деяко повільно педагогічна освіта переорієнтовується відповідно до вимог, продиктованих сучасними глобалізаційними процесами, інформаційною революцією, демократичними і ринковими трансформаціям.

Відтак освітня система потребує серйозної модернізації. Стрижнем цього процесу є Болонські декларації, до яких Україна планує приєднатися

вже 2005 року. Модернізація педагогічної освіти має забезпечити комплекс інновацій. Насамперед процес підготовки вчителя повинен вийти на новий рівень інтеграції науки і педагогічної освіти.

Болонський процес інтенсифікує розвиток наукових шкіл при університетах. Система підготовки вчителя має відповісти на цей виклик створенням нових і реанімацією традиційних наукових шкіл, лабораторій, проведенням широкоформатних педагогічних досліджень, а в їх межах – педагогічних експериментів, організації наукових дискусій, особливо міжнародних, виданням науково-педагогічної продукції.

Одним з головних напрямків модернізації педагогічної освіти є її демократизація. Тут варто виокремити дві складові: змістову та організаційно-управлінську. Суттєвого поступу слід добитися насамперед в демократизації освітньої політики, зокрема – децентралізації системи освіти, підвищення самостійності університетів, мобільності викладачів і студентів, впровадження державно-громадського управління навчальним закладом. Має зрости роль асоціації ректорів педагогічних університетів. З іншого боку, суттєвих змін потребує організація і управління навчально-виховним процесом в педагогічному університеті. На зміну „школярству” має прийти демократична самоорганізація системи, яка підвищує авторитет і відповідальність кожного з учасників педагогічної дії.

Далі, модернізація педагогічної освіти передбачає вдосконалення ранньої профорієнтації випускників загальноосвітніх шкіл – майбутніх абітурієнтів педагогічних університетів, насамперед в контексті спрямування їх симпатій на вчительську професію, тестового визначення їх педагогічного покликання, психологічних та морально-етичних якостей, необхідних для педагогічної діяльності. Педагогічні університети мають організувати широкоформатну систему виявлення таких особистостей.

Модернізація процесу підготовки майбутнього вчителя безпосередньо стосується й виховної роботи. Вона повинна здійснюватися на полікультурній основі, через формування толерантності, поваги до етнічного, конфесійного, культурного розмаїття та гордості за власне національне буття, культуру, ідентичність. В університеті має домінувати особистісне навчання і виховання, дух творчості і співпраці викладача і студента.

Для того, щоб бути привабливим і ефективним, особистість вчителя має відповідати потребам практики, вимогам часу, тим перспективам, які окреслюються в процесі суспільної трансформації. Відповідь на вимоги часу якраз і визначає основні напрямки формування та розвитку особистісних характеристик сучасного вчителя. Серед них, зокрема, слід виокремити: а) поглиблення і розширення наукового світогляду вчителя; б) підвищення загальної його культури – політичної, моральної, естетичної; в) постійне оновлення наукових знань, раціональної складової особистості; г) кристалізацію вольових якостей; д) підвищення педагогічної

майстерності; е) поглиблення органічного зв'язку вчителя з життям, соціальною практикою; є) утвердження активної життєвої позиції.

В осерді процесу формування і розвитку особистості сучасного вчителя має бути вдосконалення його світогляду, який є цементуючим чинником розумового, морального, естетичного розвитку особистості, надає поведінці цілеспрямованості, сприяє реалізації гуманістичних ідеалів. В умовах тотального ідеологічного контролю світоглядне самовдосконалення вчителя мало умовний характер. Нині практично кожен вчитель може рухатися шляхами самовдосконалення власного світогляду. Звичайно, найпродуктивніше це робиться на підставі освоєння світоглядного матеріалу з царини гуманітарних дисциплін, особливо з педагогіки, а також з природничих – біології, фізики, астрономії тощо. Адже науковий світогляд є системою наукових знань людини, її поглядів, переконань та ідеалів, в яких проявляється її ставлення до розвитку природи, суспільства, свідомості, і які визначають її суспільно-політичну, морально-етичну позицію. Тому у формуванні світогляду сучасного вчителя важливе значення належить виконанню умов, які допомагають переводити наукові знання в систему поглядів і переконань. Це, насамперед, глибоке осмислення інформації. Чим глибше проникає думка вчителя в сутність наукових ідей, понять, законів, тим ширшими стають можливості для формування його поглядів і переконань. Зокрема, для трансформації знань у погляди і переконання належну увагу слід звертати на наукове доведення, обґрунтування, з'ясування причиново-наслідкових зв'язків, уміння переконувати, використовуючи педагогічну техніку і новітні технології.

В умовах модернізації суспільства одним з елементів соціальних перетворень в Україні має стати орієнтація на інформаційне суспільство як модель соціальної організації. Водночас процеси соціальної модернізації і національно-державного будівництва можуть здійснюватися тільки на основі радикальних змін культури суспільства, його ціннісних орієнтирів та мотивів діяльності. У найзагальнішому аспекті ці зміни стосовно формування і розвитку особистісних характеристик сучасного вчителя можна визначити як форму принципово нового типу його зв'язку з суспільством, культурою, внаслідок чого формується нове соціокультурне середовище діяльності педагога. На перший план виходять процеси самодетермінації, визначення власних ціннісних орієнтирів на підставі безпосередньої інтеріоризації культурних цінностей, які набувають характеру етичного виміру індивідуального і соціального буття.

На часі формування „вчителя-європейця” як людини, котра, по-перше, відкрита світові, з повагою ставиться до культури різних народів і спрямована на діалог з іншими культурами; по-друге, як людини мобільної у своєму розвитку й праці, тобто здатної сприймати нове, системно мислити, розуміти взаємозв'язки і взаємозалежності в суспільному

розвитку; по-третє, як професіонала своєї справи, якому притаманні особистісна відповідальність за безперервний професійний розвиток, наукова обґрунтованість і творчий характер практичної діяльності, неперервна і системна освіта й професійна підготовка.

Всебічний розвиток особистості сучасного вчителя передбачає формування загальнолюдських норм життєдіяльності, а також добра, краси, істини, свободи й совісті, поваги й любові. За цими показниками, тобто з позицій загальнолюдської моралі, в повсякденному житті оцінюється вихованість кожного суб'єкта, але вчителя – насамперед. Адже саме він має прищеплювати ці чесноти дітям, котрі обов'язково порівнюватимуть усе сказане ним з поведінкою самого педагога.

Література:

1. **Бичко А. К., Бичко І. В.** Феномен української інтелігенції. – Дрогобич, 1997.
2. **Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М.** Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз. – К., 2002.
3. Діалог культур і духовний розвиток людини (матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції). – К., 1995.
4. **Зязюн І. А.** Педагогіка добра: ідеали і реалії. – К., 2000.
5. **Ильенков Э. В.** Философия и культура. – М., 1991.

Політичний вимір діяльності ФПГ у державах перехідного типу

Ігор Рейтерович,
провідний аналітик
благодійного фонду „Співдружність”

Держави Центрально-Східної та Східної Європи, починаючи з кінця 1980-х років, перебувають на перехідному етапі розвитку. Більшість дослідників ідентифікує цей період як перехід від „адміністративного соціалізму” до капіталізму, як процес критичного переосмислення минулого та болючого вибору майбутнього.

Серед головних факторів, базисних для формування нового типу держави, виступають економічні, політичні та інші інтереси окремих груп людей і конкретних осіб, які мають можливість вирішально впливати на виконавчу, законодавчу і судову гілки влади. Становлення та розвиток фінансово-промислових груп (ФПГ) призвів до того, що нині вони мають, по-перше, реальну можливість впливати на хід політичних процесів, по-друге, від них багато в чому залежать перспективи демократизації держави і суспільства. Нарешті, безперечно, що сьогодні ФПГ відіграють вагомий роль у процесах державотворення. Однак ця роль у країнах Центрально-Східної і Східної Європи абсолютно різна.

Мета статті

Автор ставить за основну мету в процесі аналізу з'ясувати причини та наслідки зародження ФПГ, визначити їх характерні риси і ступінь впливу на політичні процеси в державах перехідного типу Центрально-Східної та Східної Європи (на прикладі України і Росії), розглянути основні теоретичні варіанти трансформації існуючих політичних систем в Україні та Росії, які залежать від впливового національного фінансово-промислового капіталу.

Матеріали дослідження

Виникнення ФПГ зумовлювалося об'єктивними та суб'єктивними

чинниками перехідного періоду. З одного боку, їх існування – це невідмінна прикмета епохи так званого „початкового нагромадження капіталу” майже для всіх постсоціалістичних країн. З іншого боку, країни Центрально-Східної Європи зуміли трансформувати це явище згідно з основними принципами демократичного, відкритого суспільства, вчасно відокремити бізнес від політики. Чого не сталося в Україні та Росії.

ФПГ середини 1990-х років у Центрально-Східній і Східній Європі були об'єднаннями виробничих і торгових підприємств з кредитно-банківськими установами (з наступною трансформацією у великі багатогалузеві господарські системи зі спільною економічною стратегією і внутрішнім товарообігом). Однак пізніше вони позбулися винятково економічних рис і набули нових ознак, що дозволяє класифікувати їх як фінансово-політичні (або політико-економічні групи). Для ФПГ характерне поєднання політичних, економічних і адміністративних складових. При цьому контроль над певними сегментами промисловості встановлювався через систему політико-адміністративного патронажу.

Передусім необхідно зазначити, що роль і ступінь впливу великого промислово-фінансового капіталу на політичні та економічні процеси в різних країнах багато в чому визначалися тими умовами, в яких він формувався. Це пов'язано з тим, що перехідний період (він розпочався 1989 року) країн Центрально-Східної Європи суттєво відрізнявся від перехідного періоду країн Східної Європи.

Для прикладу, країни Східної Європи не мали досвіду формування системи державних інституцій, необхідних для реалізації ринкових трансформацій. До того ж, тут давалася взнаки системна криза народного господарства СРСР, структурна деформованість економіки, технологічна криза тощо. Крім того, населенню цього регіону здебільш притаманна антиринкова (колективістська) ментальність, брак навичок і традицій ринкових відносин [1].

Важливе значення для подальшого розвитку держав Центрально-Східної і Східної Європи мав процес приватизації, перебіг якої визначив основні контури не лише економічного, а й політичного розвитку країн регіону.

В Україні та Росії головної мети приватизації – відокремлення колишньої державної власності від влади, а політики – від підприємництва не було досягнуто. Хаотичний, а часто й протиправний процес початкового нагромадження приватного капіталу призвів до формування великих ФПГ, тісно пов'язаних з владними структурами: „благополуччя” ФПГ залежало від ступеня наближення до влади [2].

При цьому, не було створено впливового прошарку малого та середнього підприємництва, приватизація не стала джерелом наповнення держбюджету тощо. Характерно, що фактично процес роздержавлення і приватизації в Україні розпочався не з прийняття відповідного

законодавства, а ще в добу перебудови. Переважала в цьому процесі так звана номенклатурна приватизація, коли тодішня партійно-господарська еліта, по суті, виміняла собі власність на владу (пізніше вона повернула собі владу, але вже в новій, незалежній державі).

Тим часом в країнах Центрально-Східної Європи приватизація розвивалася динамічніше і за іншим сценарієм. По-перше, вона не була стихійною. Ці процеси були відразу поставлені під жорсткий контроль держави. Для прикладу, в Польщі відбулася низка судових процесів, на яких розглядалися питання правомірності підписання угод, що укладалися в попередні роки [3]. По-друге, уряди країн Центрально-Східної Європи відразу чітко визначили межі приватизації, відокремивши певну частку підприємств (як правило, у стратегічно важливих галузях), яка лишилася під контролем держави. По-третє, швидко й ефективно було проведено „малу приватизацію” (переважно за „живі гроші”). Характерно, що при цьому великі промислові підприємства з різних причин (брак іноземних інвестицій, технологічна відсталість, високі ціни продажу) залишилися без національного приватного власника.

Відтак у Польщі, Чехії, Угорщині не було сформовано великих ФПГ, які могли б у майбутньому активно втручатися в політичні процеси. Замість них народилися великі транснаціональні корпорації, тобто місце національного капіталу посів капітал закордонний, у першу чергу – німецький, в меншій мірі – американський, французький тощо.

З одного боку, це дозволило одержати необхідні інвестиції та швидше, ніж країни Східної Європи, подолати економічну кризу, паралельно забезпечивши стабільний політичний розвиток без особливих потрясінь, динамічно формувати громадянське суспільство, впроваджувати демократичні принципи організації громадського життя.

З іншого ж боку, у перспективі транснаціональні корпорації несуть загрозу, по-перше, для економічної самостійності держави, коли процеси прийняття стратегічно важливих економічних рішень відбуваються за кордоном, від чого страждає національний виробник; по-друге, для політичної самостійності (шляхом внесення відповідних змін до законодавчої бази). Особливо показовий приклад Угорщини, на ринку якої вже 1997 року постійно були присутні 35 транснаціональних корпорацій, які намагалися захопити найприбутковіші галузі, одночасно ліквідовуючи потенційних конкурентів.

З огляду на ці обставини, Україна і Росія мають ліпші перспективи для розвитку саме як суверенні держави. Країнам же Центральної Європи загрожує так званий обмежений суверенітет.

Крім того, досить цікавим є досвід політичних еліт держав перехідного типу в Центрально-Східній та Східній Європі. Справа в тому, що нова політична еліта України і Росії, по суті, лише формується, і, отже, може гнучко пристосовуватися до нових умов і динамічніше реагувати на різні

виклики. Політична ж еліта Центрально-Східної Європи наближена до еліти Заходу, тобто консервативніша, більше залежить від процесів глобалізації тощо.

Що стосується країн Східної Європи (на прикладі України та Росії), то утворені на їх теренах ФПГ перетворилися на реальних політичних акторів, вплив яких на політичні процеси багато в чому став визначальним. Наслідок – формування (наприклад, в Росії) унікального політичного та економічного ладу – „номенклатурного капіталізму-демократії” [4]. На нашу думку, це певною мірою відповідає і українським реаліям. Крім того, можна говорити й про функціонування так званого „олігархічного корпоративізму”, що став своєрідним формальним інструментом, що дозволяв ФПГ привласнювати політичну ренту [5].

Вагома роль ФПГ у політичній системі, що в подальшому вкрай негативно вплинуло на розвиток економіки, багато в чому пояснювалася надмірною політизацією економічного життя на початку формування незалежних держав на теренах колишнього СРСР, криміналізацією економіки, браком необхідної політичної волі при виконанні прийнятих владою рішень, часто суперечливими інтересами політичних та економічних еліт [6].

Починаючи з 1998 року (у Росії) і з 1999 року (в Україні), можна говорити про початок періоду прямого впливу ФПГ на механізми формування державних органів. Розпочалося створення системи нових відносин між основними політичними акторами, які можна охарактеризувати як постноменклатурний патронат [7]. Клієнтельні стосунки почали відігравати дуже важливу роль в еволюції державності в Росії (дещо меншу – в Україні), в становленні сучасних політичних інститутів, діяльності різних владних груп тощо.

Враховуючи участь ФПГ у партійному будівництві, можна стверджувати, що нині політичні партії в Україні та Росії втратили основну роль – репрезентантів інтересів окремих соціальних груп (за окремими винятками – СПУ, КПУ в Україні; при цьому симптоматично, що в Росії навіть КПРФ співпрацювала з представниками великого бізнесу). Вони на ділі віддзеркалюють інтереси окремих ФПГ. Відтак традиційну партійну систему майже повністю замінила система ФПГ з їх політичними надбудовами. До того ж, ідеологічна складова в „партіях нового типу” була замінена конкретними соціально-економічними і політичними інтересами ФПГ. Доступ до владних, бюджетних, фінансових та інформаційних ресурсів нових політичних партій виявився, з політичної точки зору, значно важливішим, ніж чітка ідеологічна ідентифікація як окремого політика, так і політичної сили загалом [8]. Головним завданням партії стає лобістська діяльність в парламенті в інтересах своєї ФПГ.

Враховуючи визначальну роль великого бізнесу в політичному житті України та Росії, більшість науковців, експертів, журналістів, починаючи

з середини 1990-х років, активно вживають терміни „олігархізація”, „олігархат”, „олігарх”, позначаючи ними ту систему політичних і економічних відносин, яка задомінувала на пострадянському просторі [9]. Наприклад, 2000 року в Україні було близько ста осіб, наближених до статусу „олігарха” [10]. Безумовно, в Росії, з її географічними особливостями, потужною сировинною базою тощо, кількість таких персон на порядок вища.

Відразу необхідно зазначити, що узагальнювати такі поняття, як великий промислово-фінансовий капітал (його концентрацію й тісну взаємодію з державою в розбудові національної економіки) та „олігархізація” („олігархат”) не можна [11]. Так само недоречно протиставляти малий і середній бізнес великому капіталові, адже в ідеалі вони повинні органічно співпрацювати.

Олігархізація має зовсім інший підтекст, а саме – зрощення приватного капіталу і держави (точніше – державної бюрократії, чиновництва) з суто приватною метою. Матеріальні та фінансові активи олігархічного капіталу засновані на перерозподілі за допомогою не економічних, а політичних і адміністративних методів. Олігархізація органічно поєднує тіньову, легітимну та законну владу. Відбувається зрощення політичного та економічного компонентів, держава перетворюється на інструмент бізнесу: у владних та законодавчих органах ФПГ створюють свої „групи впливу”. При цьому обов’язковою умовою є залучення механізмів тінізації та корупції, а також використання власних медіа-ресурсів.

Можна стверджувати, що на нинішньому етапі „четверта влада” в Україні і Росії майже повністю підконтрольна основним ФПГ. В першу чергу це стосується друкованих ЗМІ, телеканалів, у меншій мірі – Інтернет-видань. ЗМІ перетворилися, по суті, на потужний засіб лобізму на загальногромадянському рівні інтересів ФПГ.

Головна ж проблема для країн Східної Європи полягає в тому, що інтереси олігархічного капіталу тісно пов’язані з консервацією в економіці „status quo”, що негативно відбивається на загальному розвитку держави. Це обумовлюється тим, що національний великий бізнес орієнтується не на реалізацію моделі конкурентоспроможної національної економіки, а на чужі ресурси, точніше – їх транзит, імпорт чи на взаємопов’язаний експорт-імпорт [12].

Водночас треба зазначити, що роль великих ФПГ не обов’язково негативна (в тому числі і в політичних процесах). ФПГ національного значення, що нагадують корейські чеболі, зацікавлені, на думку багатьох експертів [13], у прозорості своїх позицій, адже це дозволяє активізувати міжнародні зв’язки. Відтак їм вигідні реальні ринкові реформи, які, у свою чергу, є основними факторами демократизації політичного й суспільного життя.

Висновки

Пострадянським країнам (у першу чергу – Україні й Росії) необхідно розробити максимально ефективну політику влади відносно національного промислово-фінансового капіталу та його безпосереднього впливу на процеси прийняття політичних рішень, а також закріпити відповідні норми у політико-юридичній площині. При цьому можна прогнозувати кілька основних варіантів розвитку подій.

Варіант 1. Відокремлення бізнесу від політики, створення політичних партій, які репрезентуватимуть інтереси широких суспільних верств, а не бути інструментом легалізації форм і методів боротьби окремих ФПГ. Проте це можливо лише при сильній державі.

Основними внутрішніми критеріями сильної держави у цьому випадку є, по-перше, сильна виконавча влада, представлена професійними та незалежними від зовнішніх впливів чиновниками, які не виступатимуть лобістами інтересів тих чи інших бізнес-груп. Це потребує, в першу чергу, розв'язання такої вкрай актуальної багатовекторної проблеми, як тотальна корупція в усіх структурах влади – з нею можна боротися лише за допомогою системних заходів.

По-друге, законодавча влада має бути представлена парламентом, сформованим з представників партій, створених на ідеологічних засадах. При цьому, їх співпраця з ФПГ, використання механізмів лобізму повинні відбуватися в чіткому правовому полі. Частково цю проблему можна розв'язати запровадженням пропорційної системи виборів (в Україні її вже закріплено на законодавчому рівні; в Росії вона перебуває на стадії теоретичної розробки). І тут вкрай бажана сильна політична опозиція, що змушує владу розглядати альтернативні варіанти вирішення політико-економічних і суспільних проблем та легітимізувати їх.

По-третє, необхідно сформувати сильний середній клас, відданий національним інтересам.

По-четверте, в країні має існувати розвинуте, повноцінне громадянське суспільство, представлене впливовими громадськими організаціями, які б репрезентували інтереси значної частини громадян і мали реальні механізми впливу на формування державної політики.

Крім того, вкрай важливою є незалежність загальнонаціональних ЗМІ, що дає можливість громадянам формувати власну думку з тих чи інших питань, співставляти факти й точки зору на різні проблеми політичного і соціально-економічного життя.

Однак необхідно зазначити, що ні Україна, ні Росія ще не відповідають таким критеріям сильної держави. Передусім це пов'язано з тим, що Росія та Україна (остання, щоправда, в меншій мірі), на відміну від розвинених демократій, „незалежні” від громадянського суспільства. Крім того, в Україні досі не існувало коаліції політичних сил з чітким планом реформування суспільства. Тому всі попередні політичні та економічні

перетворення пішли переважно на користь фінансово-промисловим та регіональним кланам [14]. Отже, реалізація цього варіанту поки що малоймовірна.

Варіант 2. Створення певного механізму взаємодії всіх ФПГ і держави, завдяки якому влада, по-перше, враховуватиме їхні політико-економічні інтереси і, по-друге, захищатиме їх на зовнішніх ринках засобами дипломатії. При цьому ФПГ повинні усвідомити свою роль у процесі державотворення і взяти на себе соціальні зобов'язання, поступово відмовляючись від політичних важелів впливу за умови детальної законодавчої регламентації їх економічної діяльності.

Варіант 3. Створення механізму взаємодії держави та кількох найпотужніших ФПГ, які погоджуються „грати” за певними правилами, встановленими центральною владою. Водночас ці ФПГ не відмовляються від політичних важелів впливу, відбувається подальша інтеграція їх представників у державний апарат на рівні виконавчої і, частково, законодавчої влади. При цьому, центральна влада застосовує таку політику не до всіх представників великого бізнесу. Та частина ФПГ, що не визнає нових умов співіснування або висловлює невдоволення своїм місцем при новому розподілі важелів впливу (в першу чергу – політичних), зазнають тиску з боку держави за допомогою податкових органів тощо.

Реалізація подібної схеми нині спостерігається в Росії. Проте її не можна визнати панацеєю від багатьох соціально-економічних та й політичних проблем. У першу чергу це пов'язано з тим, що держава постійно повинна шукати нових „внутрішніх ворогів” в особі „олігархів” для задоволення розкрученого нею ж інтересу суспільства до цього питання та необхідності підтримки власного авторитету. Основна проблема всіх ФПГ полягатиме в тому, що вони діяли кулуарними методами в неправовому полі, відтак постійно існуватиме загроза реприватизації за допомогою адміністративних важелів впливу.

Крім того, на перший план виходить проблема діяльності регіональних ФПГ, котрі впливають на прийняття політико-економічних рішень не на загальнонаціональному, а на регіональному рівні. З такими групами (через їх значну кількість та віддаленість від центральної влади) важко боротися, їм нерпосто диктувати умови, адже вони мають змогу безпосередньо лобіювати призначення на посаду губернатора наближених до них осіб. Проте схоже, що Президент Росії В. Путін нещодавно вирішив реформувати і цю систему, призначаючи губернаторів з центру (щоправда, враховуючи специфіку регіонів) [15].

Варіант 4. Найменш прийнятним є варіант „постійного перерозподілу”, коли новий Президент держави (або переобраний на другий термін) за допомогою силових методів проводить „ротацію” ФПГ, виводячи на перші позиції в політичному й економічному житті нових представників великого промислово-фінансового капіталу. Щось подібне вже було в Росії, існує

ймовірність повторення цього сценарію (хоча й не дуже велика) в Україні. Наслідком цього, як правило, стає економічна криза та катастрофічне падіння довіри населення до офіційної влади.

Література:

1. **Гальчинський А. С.** Обраним шляхом. – К., 1999. – С. 10.
2. **В. Сиденко, А. Барановский.** Проблемы собственности и легализации капиталов и доходов в Украине // Зеркало недели. – 2004. – № 18 (493). – 15 – 21 мая.
3. **Россия и Центрально-Восточная Европа в первой половине 90-х годов** / Под ред. И. И. Орлик. – М., 1997. – С. 86.
4. **Капустин Б. Г.** Идеология и политика в посткоммунистической России. – М., 2000. – С. 66.
5. **Перегудов С. П.** Корпоративный капитал в российской политике // Полис. – 2000. – №4. – С. 75.
6. **Россия переходного периода: глобальные и региональные проблемы экономики** / Под ред. Л. Б. Вардомского. – М., 2001. – С. 115.
7. **Афанасьев М. Н.** Клиентелизм и российская государственность. – М., 2000. – С. 13.
8. **Телешун С. О., Перегуда Є. В.** Поствиборча політична реструктуризація. Джерела та перспективи. – К.: БФ „Співдружність”, 1999. – С. 9.
9. На думку багатьох експертів, уперше термін „олігархія” стосовно сучасної російської бізнес-еліти застосував у листопаді 1996 року О. Солженіцин. У широкий вжиток цей термін увійшов у 1997 – 1998 роках під час так званих „інформаційних війн” між групами власників у Росії. В Україні цей термін вживається переважно в опозиційній пресі.
10. **День.** – 2000. – 29 березня.
11. **Гальчинський А. С.** Суперечності реформ: у контексті цивілізаційного процесу. – К.: Пропілеї, 2001. – С. 151.
12. **Д. Лукьяненко.** „Вашингтонский консенсус” по-українски // День. – 2001. – № 24. – 7 лютого.
13. **Гальчинский А.** Идентичность национальная и экономическая // Эксперт. – 2004. – № 2. – 29 ноября – 5 декабря. – С. 23.
14. **Тарасенко В. І.** Інноваційна трансформація в Україні та її результати і наслідки // Українське суспільство на порозі третього тисячоліття / Під ред. М. О. Шульги. – К.: Ін-т соціології АН України, 1999. – С. 67.
15. **Известия.** – 2004. – № 217. – 24 ноября.

Структурування інтересів економіко-політичних еліт у процесі ринкових перетворень в Україні

Ольга Куценко,

доктор соціологічних наук,
заступник декана соціологічного факультету
Харківського національного університету
ім. В. Каразіна

У статті висвітлюються проблеми: а) зв'язок особливостей структурування інтересів економіко-політичних еліт в Україні та ринкових перетворень; б) роль аль'янсу з політичною владою у зміцненні мережі економічних еліт; в) як можуть змінитись орієнтації України на зближення з Євросоюзом після президентських виборів 2004 року. Висловлюється думка, що зміцнення мереж економіко-політичних еліт до початку 2000-х років ускладнювалося особливостями ринкових реформ, процесу приватизації, українським припливом іноземних інвестицій. Автор обґрунтовує висновок про поляризацію в 2004 році політичних і економічних макроінтересів у суспільстві та мереж еліт, які їх підтримують, а також про нагромадження домінуючими елітними мережами „критичної маси” європейського вибору, який має посилюватися незалежно від перемоги будь-якої мережі у президентській виборчій кампанії.

Ринкові реформи відкрили шляхи для трансформаційних процесів, плюралізації відносин власності і влади, первинному нагромадженню капіталів і формуванню на цій основі ринкових відносин, нових економічних класів та еліт.

Суспільства державного соціалізму починали рух до ринково-капіталістичної економіки і демократії на межі 1980 – 1990-х років у складних умовах. Через колапс попередньої системи їм бракувало сильної держави, громадянського суспільства, розвинених ринків, первинних капіталів, необхідних правил гри та специфічних гравців. За образним висловом І. Селені і його співавторів, це було будівництво „капіталізму без капіталістів” [1] і (продовжимо цю думку) демократії без розвиненого

громадянського суспільства.

В результаті системних трансформацій до початку 2000-х років країни Центральної, Східної Європи і колишнього СРСР, яких у минулому так чи інакше поєднувала система державного соціалізму, прийшли з різними результатами. Розбіжності посилювалися геополітичними імпульсами, а з 2004 року, із входженням кількох колишніх країн державного соціалізму до ЄС та одержанням деякими іншими статусу кандидатів у члени ЄС, вони набули інституціональних форм, що закріпили на найближчі роки жорстке розмежування цих держав.

Попри те, що невдовзі після проголошення незалежності Україна заявила про бажання прямувати до Євросоюзу (і спочатку цей рух обіцяв позитивний результат), вона й донині не стала навіть кандидатом на другу хвилю входження. Проте головний виклик для України має **ендогенний** характер, на який повинна була відповісти протягом 1990-х – початку 2000-х років, передусім, еліта, як політична, так і економічна та інтелектуальна.

Не вдаючись у дискусію про сутність і специфічні риси еліт, продовжимо логіку визначення, даного Дж. Хіглі та його співавторами, і в цьому дослідженні під **національними економічними елітами будемо розуміти тих, хто контролює найзначніші ресурси в суспільстві, утримує стратегічні позиції у великих економічних організаціях та має можливості цілеспрямовано, регулярно впливати на процес вироблення і прийняття державних рішень** [5].

Отже, склад економічної еліти можна диференціювати за **основними критеріями**, які сукупно формують її складну матричну структуру: володіння і\або управління підприємствами (чи галузями), форма власності підприємств, масштаби і спрямованість економічної активності, способи впливу на державну владу (проникнення у владні структури, участь у впливових політичних організаціях і рухах, у переговорних механізмах із владою).

Фактором формування і зростання впливу таких груп стала інституціоналізація приватної власності і ринків, що забезпечило нагромадження і легітимацію капіталів. Однак вплив цих груп не обмежується ні капіталом, ні формальним процесом підготовки і прийняття рішень, ні офіційними позиціями в структурах політичної влади чи участю в переговорних механізмах. Велику роль відіграють неформальні канали відносин, соціальні мережі, за допомогою яких може відбуватися обмін економічного капіталу і можливостей ним розпоряджатися для політичної підтримки економічних прагнень представників групи. Інституціоналізація соціальних мереж (до яких залучаються „потрібні” і „свої” люди), що відбувається паралельно з інституціоналізацією ринкової економіки, дозволяє економічним елітам використовувати цей надійний засіб утримання наявних та одержання

Структурування інтересів економіко-політичних еліт у процесі ринкових перетворень в Україні

Ольга Куценко

нових вигод. Саме тому особливості української економічної еліти і пропоную розглянути в контексті інституціоналізації приватної власності та ринків і вбудовування цих процесів в соціальні мережі, що існують, відтворюються і утворюються.

Процес нагромадження, легалізації первинного капіталу і „шліфування” специфічних ринкових і квазі-ринкових умінь в Україні розпочався задовго до офіційного проголошення політики приватизації. Основними гравцями в колах економічних еліт залишалися, насамперед, директори великих державних промислових підприємств („директорський корпус”) та вищі керівники економічних міністерств і відомств. Саме приватизація стала тим потужним стимулом, що обумовив швидку появу великих власників, підприємств, заснованих на приватній власності, входження цих груп до елітних кіл і зміцнення їх впливу. Особливості ж цього процесу, з одного боку, стали переважно продуктом устремління і умінь існуючих тоді й нині еліт; з іншого боку, особливості приватизації безпосередньо вплинули на специфіку теперішньої економічної еліти.

Приватизація малих і великих підприємств через відкриті тендери розпочалася з березня 1992 року, а в 1995 – 1999 роках розгорнувся процес масової ваучерної приватизації.

Однак перші зусилля з продажу акцій великих підприємств не були успішними через, насамперед, непрозорість процесу. Крім того, якщо приватизація великих підприємств і землі відразу зустріла істотний опір (як з боку масової свідомості, так і з боку значної частини еліт), то приватизація малих підприємств була відносно успішною. Згідно з оцінкою Європейського банку реконструкції і розвитку, середні значення стандартизованого індексу великомасштабної приватизації на 2000 рік склали –3, а індекс приватизації малих підприємств +3 з +4 можливих (таблиця 1).

За кількістю малих підприємств у розрахунку на 10 тисяч населення Україна істотно відстає від країн Центральної і Східної Європи: на жовтень 2003 року цей показник складав тільки 53 підприємства на 10 тисяч населення. І далі лишається дуже високою частка монопольного сектора економіки у ВВП: на кінець 2003 року вона перевищувала 40 %. Найбільш монополізованим є ринок платних послуг, які надає держава.

Досить активні процеси приватизації малих підприємств протягом 1990-х і на початку 2000-х років дозволили **не тільки сформувати широке соціальне середовище дрібних і середніх підприємців, але й стати важливим джерелом нагромадження приватних капіталів.** У цьому середовищі почали розвиватися громадські і політичні організації; деякі з них набули національних масштабів і стали спроможними певною мірою впливати на процес прийняття державних рішень, що зачіпають їхні інтереси, – через участь лідерів у фракціях парламенту та в переговорних

процесах з урядом.

Таблиця 1

Прогрес у ринкових перетвореннях

Країни	Частка приватного сектора в ВВП в % ,сер 2000 р. (в оцінках EBRD)	Підприємства			Ринкова конкуренція	Індекс сприйняття корупції, 1999 р. ****
		Велико-масштабна приватизація *	Мала приватизація **	Реструктуризація управління підприємствами ***		
Чеська Республіка	80	4	4+	3+	3	4,6
Угорщина	80	4	4+	3+	3	5,2
Польща	70	3+	4+	3	3	4,2
Росія	70	3+	4	2	2+	2,4
Україна	60	3-	3+	2	2+	2,6
Молдова	50	3	3+	2	2	?

* **Великомасштабна приватизація:** +4 означає стандарти і прояви, типові для розвинених індустріальних економік з більше, ніж 75 % підприємств, заснованих на приватній власності з ефективним корпоративним управлінням.

** **Мала приватизація:** +4 означає стандарти і прояви, типові для розвинених індустріальних економік з недержавною власністю на малих підприємствах та ефективною торгівлею землею.

*** **Реструктуризація управління підприємствами:** +4 означає стандарти і прояви, типові для розвинених індустріальних економік з ефективним корпоративним контролем, що здійснюється за допомогою внутрішніх фінансових інститутів і ринків, які сприяють ринковоорієнтованому реструктуруванню.

**** Нижчі показники означають вищий рівень корупції.

Джерела: Transition Report 2000 / European Bank for Reconstruction and Development, P.14; Transparency International reported in Transition Newsletter, October 1999. Pp.12 – 13.

Водночас формування середовища великих бізнесменів і власників у 1990-х та на почтку 2000-х років відбувалось значно повільніше, що спричинялося особливостями економічних реформ і приватизації, українським низьким припливом іноземних інвестицій, а також приватними і корпоративними інтересами, обумовленими цими процесами. Зокрема, іноземні інвестиції в економіку України були одними з найнижчих серед колишніх країн державного соціалізму: за 1989 – 2000 роки їх обсяг склав усього \$67 на душу населення (таблиця 2).

**Структурування інтересів економіко-політичних еліт
у процесі ринкових перетворень в Україні**

Ольга Куценко

Таблиця 2
Спрямовані іноземні інвестиції (СІ) в окремих країнах
(сукупний приплив у балансі платежів), в \$млн.

	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	Кумулят. приплив СІ на душу населення 1989-2000 (\$)	Приплив СІ в % до ВВП, 2000
Чеська Республіка	2 526	1 276	1 275	3 591	6 234	4 477	6 000	2 102	9.1
Угорщина	4 410	1 987	1 653	1 453	1 414	1 650	1 650	1 935	3.5
Польща	1 134	2 741	3 041	4 966	6 348	9 299	8 000	751	5.9
Латвія	245	379	515	303	331	330	350	1 027	4.6
Болгарія	98	138	507	537	806	975	900	407	8.1
Румунія	417	415	1 267	2 079	1 070	1 000	1 200	303	2.8
Молдова	73	23	71	88	34	100	60	102	7.1
Росія	1 663	1 665	4 036	1 734	746	2 000	2 500	85	0.8
Україна	257	526	581	747	489	594	800	67	1.9

Джерело: Economic transition in Central and Eastern Europe, the Baltic states and the CIS / Transition report update. EBRD, April 2001. P. 22.

Хоча іноземні інвестиції у 2000 – 2003 роках зросли в 2,2 раза і на кінець періоду склали \$150 на душу населення, цей показник залишається дуже низьким у порівнянні з більшістю країн колишнього державного соціалізму [11]. Таке інвестиційне середовище не могло істотно вплинути на формування зорієнтованого на Захід (і залежного від нього) великого капіталу, який прагне жити за європейськими правилами.

Водночас успішні учасники ринків, що формуються, мали багаторічний досвід діяльності в рамках потужних соціальних мереж при соціалізмі, що стали, як відзначає Д. Старк, незапланованим результатом спроби „наукового управління” економікою цілої держави [7]. Організаційно-політичний капітал, знання й інформація акумулювалися в соціальних мережах номенклатурного характеру. Соціальні мережі – це стабільні моделі безпосередньої взаємодії людей, що утворюють „живу тканину” суспільства, його комунікативно-ціннісний каркас і функціонують згідно з власною логікою. Окремі з них розсипалися в умовах економічної і соціальної трансформації, інші зміцнювалися в міру того, як їх учасники освоювали нові стратегії успіху, треті народжувалися на новому ґрунті.

У просторі, що вивільнявся внаслідок руйнації інститутів адміністративно-командної економіки, на передові позиції виходили раніш сформовані, а також відтворені та нові структури неформальних

соціальних мереж, встановлювалися відповідні правила й цінності, що забезпечувало активність, обмін і конвертацію необхідних ресурсів. Створювані шляхом реформ формальні інститути ринкової економіки для свого успішного функціонування повинні були вбудовуватися в існуючі соціальні мережі, пристосовувати до них свої правила-цінності. І, навпаки, у 1990-х роках відбувався активний процес пристосування соціальних мереж, що відтворювалися, та відповідних цінностей до нових інституціональних можливостей, проникнення в них. Це був **симбіотичний** процес, у якому здійснювалася **інверсія** інституціональних форм під впливом існуючих мереж у тому випадку, якщо правила взаємодії у їхніх рамках виявлялися істотно іншими, ніж ті, що декларувалися новими інституціональними формами. Такі процеси породжували не тільки специфічні характеристики посткомуністичного суспільства та його економіки, але й сприяли утвердженню і подальшому відтворенню специфічних характеристик їх гравців, у тому числі й еліт.

В Україні важливими причинами повільних темпів і незавершеності реформ донині, а також глибокого економічного спаду, були¹:

- слабкість і високий ступінь політичної поляризації² національної еліти, що проявилася вже на початку 1990-х років;
- висока конкуренція приватних інтересів за встановлення контролю над урядом;
- збереження кадрів попередньої системи на більшості ключових позицій адміністративного управління як національного, так і регіонального рівня;
- високий рівень бюрократичної корупції;
- пов'язаний з названими факторами низький ступінь довіри населення до політики, що проводилася, до нових інститутів та лідерів.

Практично й дотепер приватизація не використовувалася як важливий інструмент інвестування національної економіки, а мала, насамперед, фіскальний характер. Розквіт бюрократичної корупції обумовлювався особливостями розвитку пострадянського капіталізму в умовах, коли бракувало приватних капіталів, традиційно високого значення соціальних мереж і неформальних правил гри в економіці й політиці, домінування механізмів „номенклатурної” приватизації та „захоплення держави” (Дж. Хельман)³ групами інтересів.

¹ Аргументовано в попередніх працях [6; 9; 16 та ін.].

² Т. Фрай аргументує висновок про суттєвий вплив ступеня поляризації політичної еліти на економічний розвиток в колишніх країнах державного соціалізму [2].

³ Під терміном „захоплення держави” автори доповіді, поданої на конференції Смітового банку з перехідних економік 2000 р. [3], розуміють можливість для представників бізнесу, фірм впливати на формування базових правил гри, відображених в законах, указах, постановах, завдяки неформальним платежам чиновникам або політикам.

Структурування інтересів економіко-політичних еліт у процесі ринкових перетворень в Україні

Ольга Куценко

Загальної характеристики цього процесу цілком стосується іронія К. Маркса щодо „лагідної політичної економії”, в уявленні якої в період первинного нагромадження капіталів мають „панувати праця і право” [10, с. 726]. Дійсність спростувала такі ілюзії. Приватизація власності відбувалася аж ніяк не за принципом придбання об’єктів тими, хто спроможний вкласти більше коштів і бути ефективним власником; ефективні управлінці часто не мали достатнього капіталу для придбання власності.

Нові власники для втримання і розширення власності в умовах гострої конкуренції, неоднозначності активів і правил гри **повинні були інвестувати свої прибутки в політико-адміністративну систему**, аби й надалі мати кращий доступ до активів. Широка конвертація адміністративно-політичного й економічного капіталу давала можливість вилучати **ренту** й істотно збільшувати капітали. Однак у стратегічному плані це придушувало й придушує ринки і діяльність підприємств. Групи, що одержують ренту від корупції, зацікавлені й надалі зберігати її джерела і, відповідно, гальмувати завершення реформ. Внаслідок цього нові форми власності стирають грані між громадським і приватним, примножують діючі оцінні принципи обґрунтування доступу до ресурсів.

Відтак, через проникнення бізнесу, що формується, в політику, відтворення певної залежності його від адміністративної і політичної влади, розвиток корупції в процесі приватизації формувалися не тільки нові економічні еліти, але й формувалися і зміцнювалися їхні мережі з тими, хто посідає стратегічні позиції в політичній і адміністративній владі.

Аналіз структурування елітних мереж дозволяє загалом твердити, що до кінця 1990-х років, після досить тривалого періоду, коли не спостерігалось виразних структурних тенденцій і ознак „**розділеної еліти**” [4], в Україні пішов процес ущільнення елітних мереж, обмеження механізмів їх відтворення, концентрація мереж навколо невеликої кількості „ядер”.

Ми попросили експертів оцінити за 5-бальною шкалою значимість 12 каналів формування і зміцнення елітних груп в Україні, виокремлених з метою опитування за результатами контент-аналізу преси та пілотних інтерв’ю. Крім того, пропонувалися вільні відповіді, загальна кількість яких склала 9, і які в значеннєвому змісті перетиналися з ознаками-факторами, запропонованими для оцінки. За результатами експертного опитування було проведено факторний аналіз у 12-ознаковому просторі з варимакс обертання (кількість ітерацій 5). Відтак було визначено основні групи-фактори (таблиця 3).

Таблиця 3

Фактори просування і зміцнення еліт

(Результати факторного аналізу, варимакс обертання; експертне опитування в Україні, 2003)

Ознаки :	Factor 1	Factor 2	Factor 3	Factor 4	Factor 5
Нагорода за вислугу	0.189	0.098	0.888	0.086	-0.174
Потрібні зв'язки, патронаж	0.104	0.563	0.530	0.316	-0.297
Професіоналізм, компетентність	0.309	0.025	-0.027	0.097	-0.043
Володіння посадою в організації	0.421	0.436	0.464	0.030	0.125
Походження, соціальний статус батьків	0.662	0.200	0.041	0.405	0.124
Належність до колишньої радянської номенклатури	0.082	0.246	0.128	0.910	-0.109
Фінансові можливості	0.195	0.868	0.174	0.156	-0.041
Належність до „команди”	0.157	0.761	0.001	0.175	-0.311
Особиста мотивація, амбіції	0.831	0.200	0.140	0.007	-0.257
Лояльність, особиста відданість „шефу”	0.227	0.250	0.216	0.096	-0.851
Особиста привабливість	0.741	0.321	0.076	0.016	-0.069
Випадок, збіг обставин	0.760	-0.028	0.270	0.059	-0.199
Дисперсія фактора	5.272	1.699	1.040	0.753	0.675
Вклад фактора в підсумкову дисперсію	43.936	14.161	8.668	6.274	5.623

(1) **Комбінація особистісних факторів і сприятливих соціальних обставин:** системоутворюючий фактор – особистісна мотивація, амбіції (факторне навантаження 0.831), особиста привабливість у поєднанні з сприятливим випадком. Сприятливими факторами обставин є також походження і соціальний статус батьків, посадова позиція, професіоналізм і компетентність. (2) **Корпоративно-олігархічний механізм**, у якому основну роль відіграють фінансові можливості (факторне навантаження 0.831), належність до „команди”, наявність потрібних зв'язків, патронажу, відповідальні посади в організаціях. (3) **Механізм кар'єри**, у якому провідну роль відіграють заслуги перед організацією, посади і потрібні зв'язки. (4) **Фактор належності до колишньої радянської номенклатури** як практично самодостатній і безпосередньо пов'язаний з походженням, соціальним статусом батьків, наявністю потрібних зв'язків і патронажу. (5) **Клієнтельний механізм** – лояльність і особиста відданість „шефові”, належність до команди, наявність потрібних зв'язків. З п'яти виокремлених механізмів структурування елітних груп три ґрунтуються на факторах соціальних мереж, що мають: а) корпоративно-олігархічне, в) екс-номенклатурне і с) клієнтельне походження.

Згідно з даними експертних опитувань і фокус-груп, у досягненні своїх цілей і зміцненні впливу групи еліти використовують дуже різні засоби,

Структурування інтересів економіко-політичних еліт у процесі ринкових перетворень в Україні

Ольга Куценко

серед яких найпоширенішими є (із зменшенням значимості): 1) формування і використання лобі-груп у парламенті шляхом активної участі у виборах та в уряді; 2) підкуп посадових осіб; 3) економічні, фінансові механізми тиску на тих, від кого залежить прийняття рішень; 4) використання міжнародного політичного й економічного тиску. Певну роль відіграє також підтримка громадських об'єднань і громадської думки, чому сприяє контроль конкретних груп еліт над засобами масової інформації.

Економічна еліта, що формує **фінансово-промислові групи**, змушена шукати альянсів з політичною та адміністративною елітами; її успіхи залежать переважно від уміння знаходити компроміс між ринковими відносинами й державно-адміністративним тиском, а також тиском з боку конкурентних соціальних мереж.

У процесі кристалізації елітних мереж на початку 2000-х років, за оцінками експертів, визначилися як найвпливовіші, з розгалуженими політичними структурами, такі мережі, що мають певну (хоча й дуже умовну) регіональну прив'язку: а) „**дніпропетровська**”, що сформувалася навколо Президента Л. Кучми й підтримується низкою впливових „партій влади”, які змінювали свої назви та провідних осіб, б) „**київська**”, ключовими фігурами якої стали В. Медведчук і Г. Суркіс, в) „**донецька**”, що гуртується навколо Р. Ахметова (глава компанії System Capital Management) і С. Тарути (лідер Індустріального союзу Донбасу), а також В. Януковича і г) опозиційна (умовно, оскільки в ній діють представники урядів минулих років) мультиядерна мережа переважно „**центрально-західного**” походження, політичним лідером якої став В. Ющенко.

Між мережами міцніючих еліт точиться гостра боротьба, що засвідчує більше двох третин експертів. Причому, продовжується саме боротьба за виживання, а не суперництво інтересів за правилами. Ця боротьба має не тільки економічний, але й політичний характер. Політична боротьба за панування, за можливість політично й адміністративно контролювати конкуренцію на економічному ринку, у тому числі й приватизацію стратегічних об'єктів, що лишилися в державній власності, контролювати лояльність громадян істотно посилювалася у 1998 – 2003 роках та 2004 року – напередодні та в процесі президентських виборів, набуваючи дуже жорстких форм.

З травня 2003 по квітень 2004 року найгостріші політичні зіткнення, за якими стояли, передусім, інтереси мереж еліт, відбувалися навколо запропонованої конституційної політичної реформи, спрямованої на зміну політичної системи і, таким чином, убезпечення позицій тих елітних мереж, що спромоглися найтісніше зростися з владою. З провалом політичної реформи під тиском опозиційних сил політична боротьба безпосередньо перейшла в русло президентської виборчої кампанії. Не випадково напередодні виборів (квітень – липень 2004 року) ситуація з

великомасштабною приватизацією принципово змінилася: найдорожчі та найпривабливіші державні об'єкти, що раніш не продавалися, стали швидко приватизуватися за низькими цінами. Тільки за цей короткий період було приватизовано такі потужні підприємства, як Криворізький металургійний комбінат, холдинг „Павлоградвугілля”, Криворізький залізорудний і Докучаївський флюсо-доломітний комбінати, холдинг „Укррудпром”. З цих об'єктів тільки холдинг „Укррудпром” був поділений між різними власниками. Тоді ж компанія SCM (Р. Ахметов) спільно з Індустріальним союзом Донбасу за лічені дні придбала власність на суму майже 4 мільярди гривень – більше, ніж всі інші фінансово-промислові групи, разом узяті. Цілком очевидно, чиї інтереси стоять за такою швидкою і масштабною приватизацією потужних підприємств [8; 15].

Після провалу політичної реформи під загрозою можливої кардинальної зміни влади відбулося об'єднання тих мереж еліт, що за останні роки, по суті, зрослися з владою і яким, у зв'язку з цим, „є що втрачати” – „донецької”, „київської” і, значною мірою, „дніпропетровської” навколо В. Януковича як кандидата у Президенти України. Опонентом стала багатоядерна мережа переважно центрально- і західноукраїнського походження на чолі з кандидатом у Президенти В. Ющенком. Цей процес ознаменував **поляризацію політико-економічних макроінтересів** у суспільстві та елітних мереж, що стоять за ними. На відміну від першої, „**об'єднаної**” мережі економіко-політичних еліт, фінансово-промислові групи, що входять до другої, „**багатоядерної**” мережі, не такі потужні. Вони діють в обмеженому колі галузей економіки й більше зв'язані з національною, у певній мірі – із західною економікою та в набагато меншій мірі – з російською. Саме тому виникають побоювання можливої реприватизації власності у випадку перемоги „багатоядерної” мережі за результатами президентських виборів 2004 року, що може бути здійснено двома основними шляхами: а) продовженням політики „**захоплення держави**” задля встановлення контролю над частиною державної власності, що ще лишилася; б) створенням умов (особливо завдяки активному залученню іноземних інвестицій, ймовірному зниженню корупції), за яких вплив нинішніх економічних еліт з „об'єднаної” економіко-політичної мережі буде поступово скорочуватися, що, можливо, стане стимулом процесу відокремлення економіки від політики в українському посткомуністичному суспільстві.

Геополітичні орієнтації „багатоядерної” економіко-політичної мережі виразно спрямовані вбік Євросоюзу, а також США. Водночас економічні і політичні реалії змушують її представників рахуватися з Росією, що, зокрема, засвідчила активність керівника штабу виборчої кампанії В. Ющенка з серпня 2004 року, пов'язана з консультаціями в Москві й ініціюванням спільних з Росією економічних проектів.

Інтереси представників „об'єднаної” мережі безперечно орієнтовані

**Структурування інтересів економіко-політичних еліт
у процесі ринкових перетворень в Україні**

Ольга Куценко

на розвиток економічних відносин з Росією, їх бізнес істотно пов'язаний з російським бізнесом і ринком, що яскраво засвідчила висока активність, особливо з весни 2004 року, ініціатив щодо розвитку Єдиного економічного простору з Росією, Казахстаном і Беларуссю.

Водночас висновок про домінації геополітичних орієнтацій представників цієї мережі на Росію аж ніяк не однозначні. Аргументом на користь цієї тези є показники сальдо зовнішньої торгівлі товарами і послугами та рейтинг провідних інвесторів за останні роки. Державна статистика свідчить, що з 1997 року відбулася інверсія зовнішньої торгівлі України: якщо до цього домінував експорт українських товарів у Росію, то після 1997 року почав помітно переважати експорт у Європу. Частка країн Старого Світу в загальному товарообігу України складала на кінець 2002 року 35,1 % проти 28,1 % частки Росії, тобто була більшою приблизно в 1,25 раза. До 1996 року включно все було навпаки: на Європу припадало 25,4 % від загального товарообігу України, на Росію – 41,2 %. В останні роки лишається постійним рейтинг провідних інвесторів в Україну: наприкінці 2003 року на США припадало 15 % від загального обсягу іноземних інвестицій, на країни Євросоюзу – понад 30 %, на Росію – 8 % загального обсягу [11; 12]. Ці дані свідчать не просто про зростання реальної зацікавленості домінуючих українських економічних і політичних еліт у взаємодії з європейськими структурами, але й про те, що **економічні ринкові інтереси стали принциповими факторами, які визначають коридори і спрямованість геополітичних орієнтацій серед українських еліт.**

Судячи з усього, президентські вибори 2004 року і парламентські 2006 року стануть переломними віхами в протистоянні поляризованих елітних мереж в Україні, а результати виборів означатимуть утвердження однієї з них як домінантної політико-економічної сили. Водночас є підстави вважати, що, незважаючи на політичну поляризованість, серед еліт нагромаджено „критичну масу” європейського вибору і, незалежно від перемоги будь-якої елітної мережі, такий геополітичний вибір переважить.

Література:

1. Eyal G., Szelenyi I., Townsley E. Making Capitalism without Capitalists. - London, N.Y., 1998.
2. Frye T. The Perils of polarization. Economic Performance in the Postcommunist World // World Politics, № 54, 2002.
3. Hellman J. S., Geraint J., Kaufman D., Schankerman M. Measuring Governance, Corruption and State Capture. How Firms and Bureaucrats Shape the Business Environment in Transition Economics // World Bank Policy Research. Paper 2312, 2000.

4. **Higley J., Lengel G.** Introduction: Elite Configuration after State Socialism // Higley J., Lengel G. (Eds.) *Elites after State Socialism. Theories and Analysis*. Rowman, 2000.
5. **Higley J., Pakulski J., Wesolowski W.** *Postcommunist Elites and Democracy in Eastern Europe*. - MACMILLAN Press LTD, 1998.
6. **Копылов В.** Elite research in Ukraine // Best H., Becker U. (Eds.) *Elites in Transition. Elite Research in Central and Eastern Europe*, 1997.
7. **Stark, D., Bruszt L.** *Postsocialist Pathways: Transforming Politics and Property in East Central Europe*. - New York and London, 1998.
8. **Зущик Ю.** Спортсмены против пчел // Корреспондент, № 21 (110), 2004.
9. **Куценко О. Д.** Самоопределение правящей элиты как фактор социального риска в игровом поле украинской политики // На пути политической трансформации. Вып. 8., Часть II. - М., 1997.
10. **Маркс К.** Капитал // Маркс К., Энгельс Ф. Соч., т. 23.
11. Послання Президента України парламенту України // http://www.president.gov.ua/officdocuments/officmessages/243782148_mode_print.html
12. Статистический ежегодник Украины. - Киев, 2004.
13. **Суименко Ю., Ефременко Т.** Homo economicus современной Украины. Бихевиористский аспект. - Киев, 2004.
14. Кто есть кто в Україні. - Київ, 2001.
15. **Черников А.** Великая реприватизация // Корреспондент, № 21 (110), 2004.
16. **Шульга Н., Потехин А., Бойко Н.** и др. Правящая элита современной Украины. Аналитический доклад № 10. - Киев, 1998.

Динаміка політичного капіталу в Україні

Олена Лісеєнко,

кандидат соціологічних наук,

доцент кафедри філософії і соціології

Південноукраїнського державного педагогічного

університету ім. К. Ушинського

Стаття присвячена аналізу сутності „політичного капіталу” у пострадянській Україні. Розкриваються ознаки „позикового” політичного капіталу, притаманного сучасній українській владі. Проаналізовано динаміку політичного капіталу української влади наприкінці XX – початку XXI століття. Робиться висновок, що політичний капітал є однією з найважливіших умов ефективності влади та її спроможності консолідувати суспільство у розв’язанні проблем його розвитку.

Модернізаційні процеси в Україні внесли зміни не тільки в систему суспільних відносин, але і в масову свідомість населення. Тим часом, найважливішою передумовою нормального функціонування суспільної системи є такий стан масової свідомості, за якого інститутам політичної влади та їх керівникам делегується певна сума повноважень, що дозволяє реалізовувати владні функції. Делегуючи повноваження, суспільство визнає право політичних інститутів ухвалювати обов’язкові рішення, здійснювати дії, у тому числі й примусові, необхідні для їх реалізації. Іншими словами, суспільство надає владі політичну довіру. Французький соціолог П. Бурд’є, використовуючи ринкову термінологію, увів у цьому зв’язку термін „політичний капітал”.

Проблема політичної довіри в науковій літературі досліджується з 1920-х років, проте широкі дискусії з цієї тематики розгорнулися лише в останні десятиріччя. До значних досягнень можна зарахувати праці Н. Лумана „Довіра і влада”, С. Ліпсета і У. Шнейдера „Пролом у довірі”, Б. Міцтел „Довіра в сучасних суспільствах: пошук основ соціального порядку”, П. Штомпки „Довіра: соціологічна теорія” та ін. Найплідніша розробка проблеми політичної довіри в її сучасному розумінні представлена в працях Ш. Айзенштадта, Б. Барбера, Л. Роніджера, Д. Гамбетти, А. Селігмана та ін.

Проблему політичної довіри вивчали й вивчають такі українські вчені,

як Є. Головаха, Н. Паніна, А. Ручка, С. Макеев, І. Мартинюк, Ю. Пахомов, А. Ковальова, О. Кокорська та ін. Проте проблема політичного капіталу влади як чинника стабільності суспільства поки що розроблена недостатньо.

Метою цієї статті є розгляд сутності поняття „політичний капітал”, динаміки політичного капіталу в Україні наприкінці XX – початку XXI сторіч, а також аналіз політичного капіталу як чинника стабільності сучасного українського суспільства.

П. Бурд'є запропонував умовно поділяти політичний капітал на три групи. Перша – це політичний капітал, що сягає корінням у давні традиції й підживлюється конфесійним світоглядом. Високу, хоча й порівняно меншу стійкість, має політичний капітал, характерний для другої групи – він нагромаджувався в процесі утвердження та діяльності формалізованих режимів постмонархічного типу.

Особливі властивості має політичний капітал третьої групи, який, за П. Бурд'є, можна назвати **позиковим політичним капіталом** [1, с. 208]. Він ґрунтується на кредиті довіри, який суспільство, незадоволене ситуацією, що склалася, і глибоко розчароване в чинній владі, надає політичним силам, котрі виступають її найрішучішими опонентами.

Позиковий політичний капітал може бути раціональним, заснованим на зваженій оцінці можливостей нової політичної сили, або ірраціональним, що відображає лише неприйняття існуючих порядків і прагнення до змін, незалежно від їх змісту. Проте, в обох випадках, це, перш за все, аванс, який потребує закріплення. Природно, позиковий політичний капітал найменш стійкий. За сприятливих обставин одержати його порівняно нескладно, але вкрай важко утримати.

Масштаби політичного капіталу значною мірою визначають рівень сприйнятливості суспільства та окремих індивідів до імпульсів, що надходять „згори”. Коли цей рівень достатньо високий, значна частина (а за сприятливих умов – більшість) індивідів, громадських об'єднань і соціальних груп реагують на імпульси „згори” так, як на це розраховують владні структури: добровільно підкоряються законодавчим установленням і адміністративним розпорядженням, регулярно виплачують запроваджені законом податки, не порушують усталених норм поведінки. Меншина, що відзначається зниженою сприйнятливістю до імпульсів, які надходять від влади, спонукається до підкорення за допомогою різних форм примусу.

Коли у більшості індивідів і суспільства в цілому сприйнятливість знижується, то вони реагують на імпульси „згори” неадекватно очікуванням інститутів влади: або ігнорують ці сигнали, або сприймають їх інакше, ніж очікує влада; іноді вони стають навіть стимулом для

протестних дій. В таких випадках примусові акції спрямовуються на те, щоб на певний час забезпечити бажані владі реакцію та поведінку. Проте в кінцевому результаті такі заходи, як свідчить досвід, призводять до подальшого зниження сприйнятливості індивідів і суспільства стосовно дій інститутів влади, а отже й до ослаблення взаємозв'язків, що скріплюють суспільну систему.

Влада, природно, зацікавлена у високому ступені сприйнятливості суспільних структур та індивідів до імпульсів, що посиляються нею „вниз”, і тому часто вдається до її штучного стимулювання. Справді, новітні засоби комунікації відкрили перед владними структурами великі можливості психологічного тиску на суспільство та окремих індивідів у потрібному для влади напрямку. Водночас з підвищенням освітнього і культурного рівня населення, зростаючої доступності інформації, що надходить різними каналами, зростає й ступінь опору індивідів та громадських об'єднань спробам штучно нав'язати їм бажані „верхам” позиції та погляди. Тому наслідки використання новітніх інформаційних технологій подвійні й іноді призводять не до збільшення, а навпаки – ослаблення сприйнятливості до імпульсів, що надходять „згори”.

Політична система, що склалася в Україні на початку 1990-х років, і режим, котрий спирається на неї, виникли в результаті відторгнення суспільством колишнього суспільно-політичного ладу, що розгубив кредит довіри, одержаний 1917 року. Політичний капітал, який опинився у розпорядженні нових владних інститутів та еліти, що очолила їх, спочатку був вельми значним. Про це свідчили результати проведених одночасно референдуму про підтримку Акту проголошення незалежності України і виборів першого Президента України. Проте цей капітал був, за своєю суттю, позиковим. Для його збереження і примноження потрібно було керуватися не тільки власними уявленнями про „належне” і „корисне”, але й враховувати настрої та сподівання основної частини суспільства.

На практиці ж позиковий політичний капітал нова влада сприйняла як „карт-бланш” на проведення посткомуністичної трансформації, котра, по суті, була „постімперською” трансформацією, що поєднувала одночасний перехід до демократії та ринку, створення державних структур і формування української політичної нації.

Проте змарновані, як з'ясувалося пізніше, можливості модернізації суспільства пояснювалися не тільки обережним політичним стилем Л. Кравчука та його належністю до комуністичної номенклатури, але й поведінкою політичної еліти, яка виявилася не на рівні завдань, що потребували невідкладного вирішення.

Підсумки таких перетворень не могли не позначитися на стані політичного капіталу. Перші ознаки його розмивання було зафіксовано вже в 1992 – 1993 роках. Надалі довіра населення до інститутів новоутвореної держави стала катастрофічно знижуватися. За даними

всеукраїнських соціологічних опитувань, у березні 1994 року найнижчий індекс довіри мав уряд. На думку 84 % респондентів, відповідальність за стан економіки несуть органи влади. Водночас 73 % опитаних вважали, що при владі в Україні перебувають ті ж політики, що й до проголошення незалежності.

Як свідчать результати соціологічного моніторингу, проведеного Інститутом соціології НАН України, з 1994 по 1998 рік довіра громадян до Верховної Ради, уряду і Президента постійно зменшувалась. Так, повну довіру уряду у ті роки висловлювали від 1,6 до 4,1 % респондентів [2]. Навіть уряд В. Ющенка, на який, як на „найбільшу надію суспільства за роки незалежності”, покладалися великі очікування, через півроку своєї діяльності викликав повну довіру лише 6,2 % опитаних, а протилежне відчуття – у 30,1 % громадян України.

1994 року Верховній Раді повністю і в основному довіряли 9,7 % громадян, 1995 року – 8,5 %, 1996 року – 8,7 %, 1997 року – 6,9 %, 1998 року – 7,3 % респондентів.

У порівнянні з урядом і парламентом, вищою довірою користувався Президент. При цьому простежується цікава закономірність: зменшується недовіра і збільшується довіра в наступному після виборів року. Так, 1995 року зовсім не довіряли Президенту 7,5 % респондентів, тоді як 1994 року 17,5 % громадян зовсім йому не довіряли. 1996 року зовсім не довіряли Президенту 14,2 %, 1997 року – 15,2 %, 1998 року – 21,8 %. Водночас 1995 року 9,7 % респондентів повністю довіряли Л. Кучмі, тоді як 1994 року – 4,9 %. Далі: 1996 року повністю довіряли Президенту 7,3 % громадян, 1997 року – 3,8 %, 1998 року – 1,9 %. Водночас найбільша різниця в довірі/недовірі населення Президенту простежувалася в рік виборів 1999 року: повністю і в основному довіряли 47,3 % респондентів, повністю і в основному не довіряли – 21,1%.

У зв'язку з цим відзначимо, що розмивання політичного капіталу не обов'язково викликає негайні політичні дії – масові акції протесту, заколоти, повстання. Насправді політичні наслідки падіння довіри до влади далеко не однозначні. Саме по собі зниження довіри ще не народжує політичної активності. В цьому процесі є своя логіка і свої етапи.

На початковому етапі така втрата викликає, передусім, персональне відчуження від політики. Потім наростає соціальне роздратування, яке супроводжується настроями смутку, безвиході, апатії. Одночасно відбувається свого роду заміщення об'єкта незадоволення, і соціальне роздратування сублімується в підвищену агресивність, спрямовану не стільки проти владних структур, скільки на штучно сконструйований образ ворога, втілюваного, частіш за все, якоюсь етнічною групою. І лише при розмиванні політичного капіталу, що далеко зайшло, виникає феномен масового відчужено-ворожого ставлення до владних структур.

До 1998 року стало очевидно, що політичний кредит, який мала у своєму

розпорядженні політична система, значно вичерпано.

Згідно з опитуваннями громадян, на червень 2000 року зверталися за допомогою до Верховної Ради й уряду 3 % громадян України. Отже, роки незалежності не додали населенню впевненості в тому, що влада репрезентує його інтереси і тому їй можна довіряти. Постійно зростає кількість людей, які вважають, що обраний від їхнього округу народний депутат не може представляти їх інтереси: 1994 року – 12,6 %, 1997 – 41,8 %, при зменшенні оптимістів відповідно з 22,9 % до 3,8 % [3].

1999 року Президентів Л. Кучмі повністю і в основному довіряли, за даними соціологічного моніторингу, проведеного Інститутом соціології НАН України, 26,1 % респондентів і повністю і в основному не довіряли 41,5 % респондентів. З 1999 року по 2003 рік довіра до Президента зменшилося з 28,6 % в 2000 році до 13,8 % у 2001, 13,1 % – у 2002, 11,6 % – в 2003 році. Водночас повністю і в основному недовіра до Президента у населення збільшилося з 37,1 % в 2000 році до 54,1 % у 2001, 59,2 % – у 2002, 60 % – у 2003 році.

Відзначимо, що більшість населення країни брала участь у виборах як народних депутатів, так і Президента України. Підтвердили свою участь в парламентських виборах 1998 року 80 % опитаних, у виборах Президента 1999 року – 85,6 %. Ці дані свідчать, на наш погляд, з одного боку, про високий рівень довіри населення до виборів як інструменту впливу на владу і про збереження ще з часів радвлади відчуття обов'язку регулярно брати участь в офіційних кампаніях. Одночасно можна стверджувати, що високий рівень участі у виборах пояснюється браком інших способів впливу на владу.

Та ж тенденція спостерігалася й стосовно інших інститутів влади: міліції, судів, прокуратури, місцевих органів влади, армії. Дані моніторингу, який проводиться з 1994 року Інститутом соціології НАН України, дають можливість простежити динаміку політичного капіталу української влади [4, с. 576, 579] (таблиці 1 і 2).

Таблиця 1

„Наскільки ви довіряєте...” (десятки заокруглено)

	Міліції			Армії		
	1994	1996	2003	1994	1996	2003
Зовсім не довіряю	30	35	30	12	15	12
Швидше не довіряю	29	25	30	12	12	16
Не можу відповісти	26	27	30	34	36	39
Швидше довіряю	10	19	10	26	24	25
Повністю довіряю	2	4	1	12	13	8

Дещо менший у порівнянні з міліцією і більший у порівнянні з армією рівень повної недовіри українців до прокуратури, судів і місцевих органів

влади.

Таблиця 2

„Наскільки ви довіряєте...” (десятки заокруглено)

	Прокуратурі		Судам		Місцевим органам влади	
	2002	2003	2002	2003	2002	2003
Зовсім не довіряю	28	26	27	26	27	25
Швидше не довіряю	27	27	27	27	28	28
Не можу відповісти	33	36	33	36	31	32
Швидше довіряю	10	9	10	10	12	14
Повністю довіряю	2	2	3	2	2	1

Показовим є ставлення до засобів масової інформації, яким 1999 року довіряв кожен четвертий респондент [5, с. 675 – 686]. При цьому виявилася загальна тенденція меншої довіри громадян до державних каналів масової комунікації у порівнянні з недержавними. Хоча, звичайно, до конкретних програм і рубрик державних ЗМІ вона може бути значно вищою. Так, у червні 2000 року в основному і повністю довіряли телевізійним новинам 73,7 % респондентів, у газет цей показник був дещо нижчим – 56,3 % [6, с. 541 – 589].

У зв'язку з цим виникає запитання: які чинники й обставини сприяють або перешкоджають довірі українців до інститутів влади? Якщо звернутися до причин, що сприяли підвищенню довіри в розвинених демократичних суспільствах, то можна назвати такі: підвищення життєвого рівня населення, успіхи ринкових реформ, розвиток конституціоналізму, швидке зростання середнього класу, розширення прав і свобод громадян.

У нас одне з найвужчих місць у цьому складі чинників – повільне зростання середнього класу, тобто самозайнятого населення, що володіє міцним матеріальним достатком і зацікавленого в стабільності існуючого стану речей. За всім комплексом ознак, такого соціального шару у нас просто немає або ж він мізерний, і тому термін Т. Заславської „серединний клас” більше відповідає реаліям сучасного українського суспільства.

Висновки

1. Інститути, що забезпечують функціонування і розвиток державної системи, можуть ефективно діяти за умови, якщо сума суспільної **довіри** (політичний капітал) перевищує необхідний мінімум. Якщо довіра падає нижче критичного рівня, при якому починає домінувати **недовіра**, механізми суспільного управління і регулювання пробуксовують, їх здатність ухвалювати дієві управлінські рішення мінімізується.

2. В останні кілька років рівень політичного капіталу, віра населення в українські інститути влади зменшується. Низький рівень довіри до представницьких органів влади і недовіра до влади свідчать, що парламентаризм, як головний демократичний механізм репрезентації політичних інтересів, в Україні ще не сформувався.

3. В сучасних умовах українського суспільства саме довіра (а не примус) стає визначальною умовою ефективності влади, її здатності консолідувати суспільство у вирішенні проблем його розвитку. Можна погодитися з висновком, який Б. Міцтел зробила в монографії „Довіра в сучасних суспільствах: пошук основ соціального порядку”: „Зміни в модерному соціумі роблять формування довіри одночасно і важливим, і важким” [7].

Література:

1. **Бурдье П.** Социология политики. – М., 1993. – С. 208.
2. Українське суспільство – 2003. Соціологічний моніторинг. / За ред. д. е. н. В. Ворони, д. с. н. М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2003. – 684 с.
3. Українське суспільство на порозі третього тисячоліття. Колективна монографія / Під ред. М. О. Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 1999.
4. Українське суспільство – 2003. Соціологічний моніторинг. / За ред. д. е. н. В. Ворони, д. с. н. М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2003. – Додаток – С. 545 – 672.
5. Українське суспільство на порозі третього тисячоліття. Колективна монографія / Під ред. М. О. Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 1999. – Додаток – С. 675 – 686.
6. **Ручка А. О., Костенко Н. В., Скокова Л. Г.** Мас-медіа і культура в контексті соціетальних перетворень // Українське суспільство на порозі третього тисячоліття. Колективна монографія / Під ред. М. О. Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 1999. – С. 541 – 589.
7. **Misztal B. A.** Trust in Modern Societies: the search for the bases of social order. – Cambridge (U.K.): Polity Press, 1995.

Деякі аспекти аналізу структурної самоорганізації політичної системи

Юлія Комарова,

аспірант кафедри політичних наук

філософського факультету

Національного університету ім. Т. Шевченка

Проблема структурного впорядкування політичної системи суспільства виникла у 1950 – 1970-ті роки, в період формування теорії політичної системи на методологічному ґрунті кібернетики та загальної теорії систем. Необхідність аналізу структурного впорядкування складноорганізованих систем у межах цих напрямків зумовлювалася їх спрямованістю на пошук шляхів ефективного управління різними типами систем, цілісність яких розглядалася крізь призму тенденцій організації, самозбереження, рівноваги.

Термін „самоорганізована система” вперше з’явився у понятійному апараті кібернетики. Пізніше він, певним чином трансформувавши зміст, увійшов і до понятійного кола загальної теорії систем. З позицій кібернетики, до самоорганізованих належать вищі типи самокерованих систем, здатних відновлювати свій оптимальний стан за будь-яких змін зовнішніх умов, самостійно набувати ознак стабільності. Кібернетична система, як прийнято її характеризувати, є певною автономною реальністю, „чорною скринією”, процеси в якій утаємничені від довкілля. Взаємодія системи з оператором (людиною) або з оточенням обмежена чітким набором функцій: „ввід”, „конверсія”, „вивід”. Людина, як сила, зовнішня щодо такої системи, елемент її середовища, може визначити характер функціонування системи за специфікою сигналів, які вводяться в неї, та за змістом рішень, які вона приймає щодо цих сигналів.

У вигляді подібної самокерованої системи американські політичні теоретики 1950-х років побачили політичне життя суспільства. Д. Істон увів у науковий обіг поняття „політична система” та заданий напрям розуміння політичної системи суспільства в дусі кібернетики як „мережі (set) взаємодій, через які блага (valued things) владно розподіляються у суспільстві” [35, р. 153]. Системний аналіз політичного життя вчений

запропонував базувати на понятті „системи, зануреної в середовище” [35, р. 24], функціональна активність якої здійснюється за принципом „входу – виходу” (input – output) та спрямовується на неперервне підтримання внутрісистемної рівноваги (intra-systems equilibrium). Цю методологічну лінію підтримали Г. Алмонд, М. Каплан, Г. Пауелл, К. Дойч та їх послідовники. Спільною особливістю системних моделей як американських біхевіористів, так і представників компаративного напрямку політичної науки є **розгляд політичної системи крізь призму її функцій** („what the system does”) [35, р. 29], **а не внутрішньої структури** („what the system is”), оскільки Д. Істон свого часу охарактеризував політичну систему суспільства як „чорну скриню” й задекларував: „Системний аналіз політичного життя має охоплювати в основному відносини системи із середовищем” [35, р. 24]. Ця дослідницька позиція, ставши вже „класичною”, традиційною в теорії політичної системи, зберігає свою вагомість і нині. Її, зокрема, дотримуються й автори останнього видання фундаментальної колективної монографії „Порівняльна політична наука сьогодні. Світовий огляд” (керівник проекту – Г. Алмонд) [34].

Поза тим, сукупність теоретичних і прикладних проблем, пов’язаних з дослідженням цього кола політичних явищ, складає лише один з аспектів теорії політичної системи, причому аж ніяк не провідний. Його дослідженню, як уявляється, має передувати аналіз політичної системи суспільства не якоїсь „чорної скрині”, а як об’єктивного феномена, системно-структурної цілісності, що має певну конфігурацію та володіє низкою сутнісних характеристик і властивостей. Як справедливо зауважує К. Гаджієв, „головне завдання дослідника полягає в тому, щоб виявити й проаналізувати вміст цієї „чорної скрині” і те, що відбувається всередині неї” [10, с. 102]. Показово, що подібного висновку дійшов, зрештою, й сам Д. Істон, усвідомивши, що аналіз функціональної динаміки політичної системи без з’ясування її структурних особливостей методологічно безплідний, оскільки зображує політичну систему суспільства як абстрактний феномен, ігнорує об’єктивну природу політичного процесу, не дозволяє розкрити його варіативний зміст.

Спробою переосмислення попереднього розуміння політичної системи стала видана 1990 року монографія Д. Істона „Аналіз політичної структури” [36], присвячена розглядові основних інститутів, які здійснюють „владний розподіл благ у суспільстві” шляхом винесення загальнообов’язкових політичних рішень. Однак розгляд Д. Істоном „політичної структури” носить переважно описово-констатуючий характер: автор аналізує не структуру політичної системи суспільства як інваріант взаємозв’язку її компонентів, що зумовлює виникнення в кожному з них системно-інтегративних якостей, а, швидше, досліджує набір елементів, кожен з яких постає як самодостатнє та значною мірою

статичне інституційне утворення.

Проте інституційний підхід до аналізу політичної системи суспільства, сутність якого полягає „передусім у спостереженні, описі й аналізі політичних структур, властивостей і взаємозв'язків як феноменів” [4, с. 81], страждає на однобічність та знеособленість, що не дозволяє виявити системний зміст політики як специфічної сфери життєдіяльності суспільства. Застосування поняття „система” в дослідженні політичного життя передбачає погляд на всі його складові як на „сукупність елементів, взаємопов'язаність і впорядкованість яких дозволяє розглядати її як цілісність” [30, с. 142], а будь-яка система як цілісність жодним чином не може знайти повноти свого вияву в інституційній статистиці, ніяк не може бути лінійно констативно описана, оскільки цілісність завжди постає як „абсолютний рух становлення” [13, с. 61].

Справді, політична система суспільства не є чимось статично-замкненим, сталим, знеособленим цілим – це жива, динамічна, відкрита системно-структурна цілісність, якісна специфіка якої є багатовимірною, розвиток якої має нелінійний характер і неоднозначно детермінується її попередньою історією, і яка має властивість резонансно реагувати на впливи зовнішнього і внутрішнього середовища, виявляючи неможливу, з точки зору лінійних законів, здатність до **структурної самоорганізації**. Сутність цього процесу полягає у **становленні різних форм суспільно-політичної дійсності в ході ціннісно насиченої діяльної комунікації індивідуальних і колективних персоніфікованих та інституційних суб'єктів політики щодо різних альтернатив політичного ладу**. Отже, процес структурної самоорганізації політичної системи суспільства є неодмінною характеристикою політичного життя, „дійсністю політичного”. Його дослідження має ключове значення для наукового висвітлення мікрофізики політичного життя. Як справедливо зауважують російські науковці Г. Малинецький і А. Потапов, „якщо структури, системи, „чорні скрині” не послані нам Богом, потрібно розбиратись, як же вони виникли, як же відбувається спонтанне, самовільне народження впорядкованості, самоорганізація” [20, с. 139].

Через певні об'єктивні причини „класична” методологічна лінія теорії політичної системи не містить у своєму арсеналі адекватного інструментарію для аналізу структурної самоорганізації політичної системи суспільства. У зв'язку з цим видається перспективним застосування в аналізі політичної системи деяких методологічних засад теорії самоорганізації – започаткованого приблизно 30 років тому наукового напрямку, який нині особливо інтенсивно розвивається та відзначається розмаїттям і різноспрямованістю теоретичних розробок і прикладних досліджень та орієнтацією на широкий міждисциплінарний діалог. Сучасна теорія самоорганізації, „орієнтована на пошук універсальних патернів (зразків, моделей – Ю. К.) еволюції і

**Деякі аспекти аналізу
структурної самоорганізації політичної системи**

Юлія Комарова

самоорганізації відкритих нелінійних систем будь-якого роду, незалежно від конкретної природи їх елементів чи підсистем” [16, с. 243], володіє цілим набором специфічних методологічних інструментів – понять, принципів, дослідницьких методик, узагальнень, застосування яких у системному аналізі політичного життя дозволить дослідити особливості структурної самоорганізації політичної системи суспільства, виявити ті специфічні риси її структури та процесів, які складають мікрофізику політичного впорядкування. Наукова апробація понятійного апарату та методологічного інструментарію теорії самоорганізації була здійснена в ряді досліджень, проведених у різних **галузях природничих наук** відомими вченими – починаючи від Г. Хакена й І. Пригожина та закінчуючи плеядою російських дослідників, серед яких – О. Князєва, С. Курдюмов, В. Аршинов, В. Буданов, Г. Малинецький, А. Потапов, В. Войцехович та ін.; у **філософії і теорії культури** – К. Майнцер, В. Стюпін, І. Добронравова, В. Василькова, Ю. Климонтович, Ю. Данилов, В. Моїсєєв, М. Попович; в **соціології** – Д. Тарнавський, А. Назаретян, Л. Бевзенко [див. 2; 3; 5; 6; 16; 19; 20; 22; 24; 25; 29; 33].

Успіхи синергетичного аналізу соціальних за своєю природою явищ, процесів і систем (масовидних явищ суспільного життя, інформаційних процесів, економічних явищ, соціокультурних феноменів) поряд із вже традиційним для теорії самоорганізації аналізом фізичних і біологічних нелінійних систем нашою думкою на думку про перспективність аналізу політичного життя суспільства під кутом зору процесів самоорганізації.

У російській політології та політичній соціології вже спостерігалися спроби синергетичного аналізу політичних процесів. Зокрема, наприкінці 1980-х років деякі вчені, працюючи над проблематикою демократизації та самоуправління в різних суспільних сферах, висунули ідею політичної самоорганізації [28]. Так, правознавець А. Венгеров здійснив досить вдалу аплікацію концептуального апарату синергетики на дослідження суспільно-політичного життя та сфери права [8; 9], Г. Пушкарьова окреслила евристичні можливості синергетичного підходу для аналізу політичної системи суспільства крізь призму політичної соціології [26].

У цій статті робиться спроба осмислити перспективи, особливості та напрямки застосування методологічного інструментарію теорії самоорганізації в аналізі політичної системи суспільства як провідного об’єкта політичної науки та центральної категорії теорії політики. Концептуальний апарат теорії політики і політичної філософії, застосований у поєднанні з методологічними засобами теорії самоорганізації, дозволить, як уявляється, здійснити найбільш повноцінний аналіз політичної системи суспільства як якісно-специфічного феномена, котрому притаманна універсальна характеристика цілісності, що саморозвивається.

Розглянута крізь призму самоорганізаційних процесів, політична

система суспільства постає як відкрита нелінійна система, спроможна адаптуватися до зміни зовнішніх умов шляхом перебудови своєї внутрішньої структури. **Внутрішню структуру політичної системи суспільства розуміємо як набір опосередкованих системними взаємозв'язками компонентів, складених, у свою чергу, з сукупності елементів, що перебувають у всезагальному зв'язку взаємозумовленості.**

Самоорганізаційні процеси в громадсько-політичній сфері являють собою когерентні, кооперативні ефекти різноспрямованих ціннісно забарвлених комунікативних взаємодій індивідуальних та колективних політичних суб'єктів персоніфікованої та інституційної природи, що володіють певними обсягами політичних владних повноважень. Неоднорідність суб'єктного складу політичної системи, багатовимірність та різнорівневість міжсуб'єктних взаємодій у політиці, поліваріантність детермінант політичного розвитку, інтерактивний характер політичного процесу, де когерентні ефекти політичних дій сягають далеко за їх межі й перетворюються на самостійні елементи політичного життя, – все це конститує внутрішнє середовище політичної системи суспільства як поле нелінійності, що потенційно містить у собі різні типи локалізації політичних процесів, а отже – різні типи політичних структур. Тож політична система суспільства як нелінійна система характеризується не лише наявністю певної актуально існуючої структурно-функціональної організації, але й набором потенційних структур, що перебувають між собою у відносинах альтернативності. **Розгляд політичного процесу як нелінійного феномена дає змогу глибше проаналізувати явище структурного впорядкування політичної системи суспільства, оскільки це дозволяє розширити розуміння цілісності політичної системи, структура якої, втілюючи одночасно актуальність і потенційність, володіє здатністю до самоздійснення та самовідтворення у найрізноманітніших формах при збереженні інваріантності своїх системно-інтегративних характеристик.**

Системна цілісність, автомодельність та структурна впорядкованість будь-якої самоорганізованої системи ґрунтуються на якісній визначеності її елементів. **Якісну специфіку політики як особливої сфери життєдіяльності суспільства становить владне наповнення усіх її явищ та процесів:** „Політика, – як писав свого часу М. Вебер, – означає прагнення до участі у владі або до здійснення впливу на розподіл влади” [7, с. 646]. Владні відносини є атрибутивною характеристикою політичного – це досить вдало ілюструє К. Гаджієв: „Влада виникла з появою людської спільноти і разом з нею пройшла тривалий шлях розвитку. Весь історичний досвід переконливо свідчить, що вона – необхідний елемент суспільної організації, без якого неможливі життєдіяльність і функціонування суспільства, вона покликана регулювати взаємовідносини між людьми, поміж ними, суспільством і державно-політичними інститутами” [11, с. 263 – 264]. Більше того, влада є

всезагальним креативним началом політичного життя суспільства як цілісної динамічної системи, адже вся структурно-функціональна багатоманітність, що складає мікрофізику політичної системи суспільства, існує в дійсності як результат самовияву та обособлення сутнісної, засадничої для даної системи взаємодії – владної взаємодії. У зв'язку з цим всі суб'єкти політичної системи (персоніфіковані та інституційні) виявляють свою сутність та діють як носії влади, а всі комунікативно-діяльнісні та ціннісно-нормативні складники політичного процесу постають як владні явища різного масштабу. Отже, влада, як „оживляюче начало, „душа” політичного” (Г. Фігал) [31, с. 57], незмінно актуалізується на всіх структурних рівнях політичної системи суспільства, різнобічно втілюється у множині елементів політичного життя та знаходить вияв на кожному етапі політичного процесу, надаючи йому змісту і спрямування. Політична влада, як „домінування в суспільних відносинах волі певного суб'єкта, виходячи з інтересу спільноти як цілісності” (М. Кляшторний) [15], є конститутивним началом політичної системи суспільства – вона пронизує всі сфери суспільного життя, надаючи різним соціальним явищам політичного змісту, інтегрує множину політичних явищ у єдине ціле, перетворюючи їх на компоненти політичної системи, визначає її структурну конфігурацію (актуальну і потенційну) та задає межі системної цілісності.

Основною підставою самозбереження політичної системи суспільства як повсякчасного самовідтворення системно-інтегративних рис взаємопов'язаних елементів політичного життя в умовах нелінійності, нерівноважності та незамкненості системи є субстанційна самодостатність політичної влади як всезагального саморуху. Політична влада є універсальним простором самої себе, її процесуальність рефлексивна, тому вона не потребує якогось зовнішнього простору для свого руху, а існує як саморух, незмінна потенційність, „чисте становлення”, яке завжди передбачає нескінченно тривалий зворотний зв'язок, містить у собі умови зростання, розвитку нового. „Влада є завжди, – пише Х. Арендт, – ... і вона потенційна, змінна, вимірна, надійна одиниця” [1, с. 153]. Таким чином, у системному аналізі політичного життя поняття „політична влада” набуває ключового значення, оскільки дозволяє концептуально виразити будь-який структурний елемент політичної системи або множину елементів та проаналізувати міжелементні системні взаємозв'язки. В теорії нелінійних систем подібна „змінна, через яку можна виразити всі інші” [13, с. 45], визначається як „керівний параметр” системи, що є її „макроскопічною характеристикою” [13, с. 45], „володіє здатністю до самовідтворення і діє як каталізатор” [25, с. 173]. Показово, що сучасний теоретик школи диференційованих соціальних систем Н. Луман так само пов'язує поняття „автокаталіз системи” з поняттям влади: „Владу можна порівняти з комплексною функцією каталізатора. Каталізатори

прискорюють або уповільнюють хід тих чи інших подій. Вони змінюють час або ймовірність подій, очікуваних у межах випадкових відносин між системою і зовнішнім світом, самі при цьому не змінюючись” [18, с. 23, 53 – 54].

Політична влада не є структурним елементом політичної системи суспільства, вона не є локалізованим у нелінійному політичному середовищі процесом, а незмінно актуально існує як універсальне „між”, яке „утримує громадську сферу”, „передуює усім формальним встановленням громадської сфери”, виступає джерелом „творення нової дійсності” [1, с. 153], рушієм системної самоорганізації політичного життя суспільства.

Універсальну матрицю системної самоорганізації політичного життя задає процес структурної самоорганізації політичної системи суспільства. **Сутність структурної самоорганізації політичної системи** (як і низки інших відкритих нелінійних систем) **полягає не стільки у створенні якихось нових структурних елементів системи, скільки у самозбереженні системної якості політичного цілого**, що досягається через постійні порушення – відновлення рівноваги, зміни напрямків еволюції системи, чергування режимів прискорення процесів та їх уповільнення, процесів диференціації та гомогенізації структури системи. „В системах, описуваних синергетикою, – підкреслює І. Добронравова, – елементи, що організовуються в частини цілісності, яка формується, не утворюються заново в ході диференціації... Ці елементи передзнайдені для нової структури як елементи вихідного середовища; більше того, умовою утворення нової цілісності виявляються ті ж взаємодії між елементами, які існували і в умовах рівноваги” [13, с. 58]. Нелінійне внутрішнє середовище політичної системи суспільства є носієм різних форм майбутньої організації політичного життя. У ньому прихований, „перед-існує як неявне” спектр „цілей” еволюції системи, майбутніх можливих структур, заданих об’єктивно існуючими внутрішніми властивостями політичної системи як цілісності.

Такі наперед-задані структури, що втілюють і детермінують потенційні стани системи, отримали в теорії самоорганізації назву „**атракторів порядку**” (від англ. „attract” – притягувати), оскільки вони „притягують” самоорганізаційні процеси системи до тих зразків впорядкування, концентрованим описом яких вони слугують. Атрактивні структури, за Л. Бевзенко, – це „локальні зони підвищеної соціальної впорядкованості”. Механізми такої локалізації, як вважає вчений, носять переважно культурний характер, тож „в атрактивній структурі завжди з незмінністю присутні ознаки більш чи менш стійкого субкультурного утворення” [3, с. 227]. Атракторами політичного порядку можуть виступати укорінені в суспільній свідомості культурні архетипи [6], міфи [3], політичні доктрини, ідеї, символи, а також персоніфіковані або інституційні суб’єкти політики,

які їх уособлюють (суспільно-політичні лідери, партії, рухи тощо). Дослідники наводять, зокрема, такі історичні приклади атракторів політичної самоорганізації: у Російській імперії на початку XX століття – ідея російського парламентаризму та I Державна дума 1905 року, монархічна ідея та імператор Микола II, ідея общинного соціалізму та партія більшовиків [26, с. 40, 48]; в СРСР 1991 року – ідея конфедерації, ідея економічного співтовариства, подібна до ЄЕС, ідея СНД [8, с. 59]; в сучасній Україні – ідея „Галицької республіки”, ідея Кримсько-татарської автономії як локальні (регіональні) атрактори, слов’янська та українська ідеї як системні атрактори [3, с. 281].

Зміст структурної самоорганізації політичної системи суспільства становить „зміна якостей, притаманних її потенційній структурі, актуалізація нових стаціонарних станів цієї структури, що існували раніше лише потенційно” [17, с. 86]. **Перехід потенційних стаціонарних станів самоорганізованої системи в актуальність („фазовий перехід”) здійснюється через критичність – момент системної самоорганізації, коли керівний параметр системи на певному етапі її життєдіяльності перевищує своє граничне значення, внаслідок чого система здійснює стрибкоподібний перехід до нового макроскопічного стану, що якісно відрізняється від її попереднього стану і, як такий, зумовлює структурну „перебудову” системи.** Граничне значення керівного параметра системи в теорії самоорганізації розглядається як величина, що окреслює межу цілісності самоорганізованої системи.

Періодичні руйнування системної цілісності, пов’язані з критичними перепадами керівного параметра системи, виступають як неодмінні моменти її розвитку, оскільки мають своїм підґрунтям нелінійність і незамкненість – універсальні властивості самоорганізованої системи. Проте вони ж закладають основу і для становлення якісно нової впорядкованості у системі. Відкритість політичної системи та нелінійність її внутрішнього середовища зумовлюють високу чутливість її до різних зовнішніх і внутрішніх впливів (флуктуацій). В теорії нелінійних систем **флуктуаціями називають спонтанні відхилення значень певних параметрів системи від своїх середніх значень, що описують рівновагу системи як найбільш ймовірний стан її елементів.** У політичній системі суспільства флуктуаціями можуть вважатися усі явища і процеси, що провокують якісні метаморфози керівного параметра системи – політичної влади, порушуючи попередньо існуючу „рівновагу”, усталений спосіб взаємозв’язку компонентів системи. Вони можуть мати як внутрішню природу (перерозподіл владних повноважень між різними політичними суб’єктами, реорганізація інституційної сфери, зміни законодавства, політичні угоди, ідеї, масовидні процеси тощо), так і зовнішнє походження (ресурси, інновації, інформація). Флуктуації провокують втрату внутрішньої когерентності розвитку структурних елементів

самоорганізованої системи. У зв'язку з цим відбувається структурно-функціональна диференціація елементів системи – посилення взаємодії різнорівневих груп однорідних елементів (інтеграція) та одночасне послаблення взаємодії різнорідних елементів у межах окремих підсистем, внаслідок чого в структурі самоорганізованої системи з'являються певні „новоутворення”, спроможні виступити носіями системної якості іншого порядку. Отже, структура відкритої нелінійної системи на певний час надміру ускладнюється – поряд з актуально існуючим компонентно-елементним набором вона включає також ряд потенційних структур. Відповідно змінюється кількість та стійкість можливих станів рівноваги системи.

Зміну числа і стійкості можливих станів об'єкта в синергетиці (з посиланням на теорію катастроф) **прийнято називати біфуркацією** [19, с. 95]. Ситуація біфуркації характеризується втратою стійкості актуальної структури самоорганізованої системи та появою одночасно кількох (щонайменше двох) рівно-можливих, з точки зору відповідності сутнісним характеристикам системи, напрямків її еволюції до стану нової структурної стійкості як актуалізації однієї зі стійких потенційних структур. Переходячи у новий стаціонарний стан, система посилено флюктує, причому в ситуації біфуркації флюктуації вже не є відхиленнями від певних середніх значень параметрів, що описують рівновагу системи (оскільки біфуркація сутнісно не містить в собі ані „середніх значень”, ані „рівноваги”), а постають як чинники порядкуутворення, здійснюючи випадковий вибір між рівно-ймовірними варіантами структурної самоорганізації системи. В якості „причини, дією якої є утворення нового цілого” (І. Добронравова) [12, с. 345], може виступити множина когерентних флюктуацій або ж одна потужна флюктуація, що розвивається швидше за інші, та, характеризуючись значною амплітудою, охоплює велику кількість елементів системи й надає їх рухові певного спрямування, забезпечуючи когерентність міжелементних взаємодій. Відтак вибір певного напрямку еволюції самоорганізованої системи є випадковим, оскільки визначається флюктуацією, але кожен випадково обраний шлях розвитку системи одночасно є і закономірним, бо визначається об'єктивно існуючим станом системи перед фазовим переходом. У зв'язку з цим І. Добронравова констатує: „Випадковість виявляється доповненням необхідності, причому ця необхідність за будь-якого варіанту вибору має свою підставу та умови реалізації, а крім того й значимість флюктуації, і сама ситуація вибору об'єктивно обґрунтована” [13, с. 106].

Процес структурної самоорганізації відкритої нелінійної системи, змістом якої є випадковий перехід у дійсність лише однієї зі спектру необхідно заданих можливостей, передбачає в якості своєї атрибутивної характеристики **незворотність розвитку системи**. Еволюція політичної

системи як цілісності, що перебуває в неперервному русі становлення, має незворотний характер, оскільки не можуть бути відтвореними ані попередні стани системи, ані моменти критичності, коли посилюються флуктуації та відбуваються біфуркації. Однак незворотність розвитку політичної системи не заперечує її самозбереження як цілісності через самовідтворення системної якості на всіх етапах політичного розвитку суспільства. Незворотність, пов'язана не тільки з появою, але й з утриманням нового, хоч і передбачає в якості своєї умови нестійку поведінку вихідного середовища, проте з необхідністю вимагає стійкості щойно сформованих систем [13, с. 62 – 63].

Стійкі результати самоорганізації відкритих нелінійних систем у теорії самоорганізації прийнято характеризувати як „дисипативні структури” [13, с. 63]. „Дисипативні – пов'язані з втратами (розсіянням) енергії структури виникають у відкритих, далеких від рівноваги системах внаслідок самоорганізації й існують за рахунок постійного розсіювання енергії, одержуваної ззовні” [12, с. 341]. Поняття „дисипативна структура” означає структурну стійкість сталого цілого, що є відкритим до середовища, яке його породило, та відтворює себе у постійному обміні енергією і речовиною з середовищем [13, с. 86].

Структурне впорядкування політичної системи суспільства як становлення з сукупності різнорідних, різновікових та різнопорядкових її елементів певного цілого, що є якісно незвідним до суми цих елементів, сутнісно пов'язане з дією дисипативного чинника, аналогом якого у політичному житті виступає множина процесів розподілу, взаємообміну, різнорівневих інтерперсональних та міжустановчих зв'язків, процесів інституціалізації, соціалізації, структуралізації, легітимації – тобто всього, що когерентно пов'язує елементи політичної системи суспільства у єдине ціле, синхронізує темпи їх розвитку, узгоджує їх функціональну динаміку. Власне, й сам спосіб еволюції відкритих самоорганізованих систем нерозривно пов'язаний із дисипативними процесами. Вважається, що під час фазового переходу „зреалізовуються ті з умоглядно можливих (віртуальних) форм організації, що здатні максимально поглинати зовнішню енергію і (або) речовину” [21, с. 28].

Після переходу відкритої нелінійної системи у новий стаціонарний стан специфіку її структурної самоорганізації визначають також структури, які володіють потужнішим дисипативним потенціалом. За спостереженням Г. Пушкарьової, „виникнення дисипативної структури у політичному просторі пов'язане з насиллям щодо інших структур, завдяки чому останні „випалюються”, звільняючи місце для поширення підтримуваної системи відносин”. Авторка вказує, що в Росії 1917 року такою дисипативною структурою стала партія більшовиків, оскільки саме їй випало відіграти роль системотворчого центру, який в умовах кризи відструктурував політичні взаємодії, позначивши проходження

політичної системи через точку біфуркації та початок нового шляху її розвитку [26, с. 48].

Структурна самоорганізація складної системи з великою кількістю елементів здійснюється в ході різноспрямованих міжелементних взаємодій більшого чи меншого ступеня когерентності. Когерентні взаємодії деяких множин елементів породжують дисипативні структури-процеси, здатні розвиватися швидше від інших, задаючи елементам системи певні зразки колективного руху – „**патерни самоорганізації**” (від англ. pattern – образ, зразок), тим самим підпорядковуючи собі самоорганізаційні процеси системи. „Ці колективні змінні, – пояснює В. Буданов, – „живуть” на вищому ієрархічному рівні, ніж елементи системи, і в синергетиці, наслідуючи Г. Хакена, їх прийнято називати **параметрами порядку** – саме вони описують у стислій формі смисл поведінки і цілі-атрактори системи” [5, с. 290].

Самоорганізаційні процеси політичної системи суспільства детермінуються значною кількістю параметрів порядку найрізноманітнішої природи, які здійснюють взаємний вплив, розвиваючись або в режимі конкуренції, або в режимі „стримувань і противаг”. **Параметрами політичного порядку виступають ті структури або процеси політичної системи, які задають умови для кооперації елементів системи, визначають когерентний характер їхньої поведінки.** Це – всі ті феномени політичного життя, які характеризуються надіндивідуальною, інтерсуб’єктивною природою та мають більш або менш загальнозначимий статус. Вони належать до сукупності елементів мікрорівня політичної системи як елементи більш високого порядку – такі, що утворюють мезо- та мегарівень системи. Наприклад: суспільно-політичні лідери, еліти, соціально-класові, соціально-етнічні та соціально-професійні групи виступають параметрами порядку щодо окремих особистостей – „рядових” членів політичної спільноти, задаючи їм певну нормативну базу, політичний світогляд, процедури й канали політичної діяльності, інституційні можливості.

Параметри порядку, визначаючи напрямки та інтенсивність підпорядкованих їм міжелементних взаємодій у системі, координують не тільки зростання таких структурних конфігурацій, які відповідають системному атрактору, але й інволюційні процеси системи, дисипативне руйнування невідповідних до атрактора структур. Ця специфіка функціонування параметрів порядку самоорганізованих систем називається **принципом підпорядкування**. Принцип підпорядкування як методологічний інструмент синергетики дозволяє звести динамічний опис будь-якої складної багатокомпонентної системи з нескінченною кількістю елементів до певного числа параметрів порядку, адже в процесі структурного впорядкування складної нелінійної системи елементи, які організовуються в певну дисипативну структуру, передають їй

визначальну частину своїх функцій (ступенів свободи), певною мірою втрачаючи свій самоорганізаційний потенціал, і тим самим ніби взаємно елімінуються (при математичному описі нелінійних структуротворчих процесів змінні, що позначають такі елементи, взаємно скорочуються).

Відтак структурна самоорганізація політичної системи суспільства постає перед дослідником як нелінійний незворотний процес самоформування компонентно-елементного складу системи через дисипативне (пов'язане з використанням ресурсів, благ) становлення із множини спонтанних кооперативних міжелементних взаємодій системного мікрорівня певних стійких структур-процесів – параметрів порядку, які утворюють мезо- і макрорівень системи на певний період, визначаючи унікальну конфігурацію системно-структурної цілісності.

Самозбереження системно-структурної цілісності політичної системи суспільства забезпечується когерентною поведінкою сукупності елементів її мікрорівня, яка здійснюється на основі макроскопічних патернів самоорганізації, заданих параметрами порядку системи. Г. Хакен, характеризуючи параметри порядку та дію принципу підпорядкування, застосував метафору „ляльководи”, який змушує маріонеток рухатися певним чином. „Однак, – зауважує вчений, – між наївним уявленням про параметри порядку як про ляльководів і тим, що відбувається насправді, є одна важлива різниця. Виявляється, що, здійснюючи колективну дію, індивідуальні частини системи, чи „ляльки”, самі впливають на параметри порядку, тобто на „ляльководів” [32, с. 36]. Отже, принцип підпорядкування у складноорганізованих системах з великою кількістю елементів має вигляд **кругової причинності**: елементи системи спільно породжують параметри порядку, які надалі підпорядковують їх своїй динаміці, але при цьому залишаються чутливими до умов свого функціонування, заданих сукупною активністю елементів.

Звідси цілісність політичної системи суспільства як складної самоорганізованої системи розуміється не лише як „унікальне поєднання компонентів з елементів нижчого рівня та їхніх якостей, з яких утворюється системна якість” [28, с. 92], а як „позначення відкритого незамкненого процесу становлення системи цілим” [13, с. 62], що передбачає включеність у даний процес усіх без винятку її елементів. Отже, будь-який елемент політичної системи на будь-якому ієрархічному її рівні здатен за наявності сприятливих загальносистемних умов виступити системотворчим чинником політичного життя суспільства. Про це говорять російські методологи науки В. Аршинов і В. Войцехович: „Для нелінійного синергетичного мислення – „все у всьому”, „згори, як і знизу” [2, с. 110]. Тож політична система суспільства постає вже не як ціле, механічно складене з частин-підсистем, а як самоорганізована цілісність, що „формує у своєму розвитку або свій елементний склад.., або частини – з наявних елементів середовища” [13, с. 129].

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що процес формування методології аналізу політичної системи суспільства може бути умовно поділений на три етапи.

Перший етап пов'язаний з уявленням про систему як про „певну множину змінних незалежно від ступеня їх взаємозв'язку”, що звільняло дослідників „від необхідності сперечатися щодо того, чи можна вважати політичну систему справді системою” (Д. Істон) [14, с. 323]. Тлумачення політичної системи суспільства як „чорної скрині”, індикатором функціонального стану якої слугує рух інформації на її „вході” та „виході”, робило несуттєвим питання про внутрішню будову системи. Дослідницька увага спрямовувалась переважно на виявлення та аналіз функцій політичної системи як системи управління суспільством, а також на розкриття механізмів її адаптації до змін зовнішнього і внутрішнього середовища.

Наступний етап розвитку концептуального аналізу політичної системи суспільства пов'язаний з поширенням методології загальної теорії систем на різні галузі природничих і суспільних наук. Різні об'єкти дослідження суспільних наук почали трактуватися як складні системи, утворені ієрархіями взаємодіючих підсистем, сформованих багаторівневими взаємозв'язками елементів. Аналіз політичної системи в такому методологічному ключі було здійснено в межах теорії диференційованих соціальних систем, де вона розглядалася як одна з підсистем суспільства – „соціальної системи”, поряд з іншими підсистемами – економікою, культурою, наукою тощо. Конфігуративно політична система, як і інші підсистеми суспільства, уявлялася у вигляді „конструкції будинку з балок, блоків, цеглин, що утворюють систему приєднаних один до одного та структурно співвіднесених компонентів” [18, с. 225]. Очевидною є надмірна схематичність такої методологічної лінії, що не дає можливості дослідити самоорганізаційні процеси політичної системи та не виявляє її якісної специфіки – того особливого, що відрізняє політику від інших суспільних підсистем. Основними ознаками політичної системи та інших систем постулюються цілісність та самовідтворення, забезпечувані через взаємодію її компонентів; поза тим, у жодній із систем не зазначається, на основі чого відбуваються взаємодії між елементами – що виступає конститутивним началом кожної з них. Є лише вказування на так звані „символічні посередники” [23, с. 239] чи „генералізовані комунікативні коди” (влада, гроші, цінності, істина, любов) [18, с. 229], що носять так само описовий характер, позначаючи кожну з підсистем суспільства та слугуючи для дослідників індикаторами віднесення певних соціальних явищ до певних підсистем.

Відтак як кібернетичний, так і системний підходи, попри їх вагомі методологічні здобутки в царині аналізу політичної системи суспільства (серед яких поняття „політична система”, поняття цілісності системи,

**Деякі аспекти аналізу
структурної самоорганізації політичної системи**

Юлія Комарова

загальносистемної рівноваги, середовища системи, розкриття механізмів функціонування політичної системи, класифікація функцій системи, типологізація політичних систем та їх порівняльний аналіз, розробка понять „підсистема”, „елемент”, „відношення”, „структура”, „функція” тощо) все ж „грішать” надмірним функціоналізмом, переважним інтересом до проблем стабільності й рівновагомості політичного життя суспільства, статичним потрактуванням цілісності системи, схематизмом та знеособленістю уявлень про політичну систему суспільства.

Окреслені методологічні вади сучасної теорії політичної системи не дозволяють повноцінно застосовувати її наукові висновки в дослідженнях галузевої та прикладної політичної науки. Разом з тим, усвідомлення кола невирішених методологічних проблем теорії політичної системи та одночасного зростання науково-практичних потреб у системному аналізі політичного життя суспільства наводить на думку, що всі ці процеси, певно, є супутніми становленню нового, третього етапу в розвитку методології аналізу політичної системи суспільства. У зв'язку з цим здається досить плідним застосування методологічних здобутків теорії самоорганізації у системному дослідженні структур і процесів політичного життя суспільства. Адже розгляд політичної системи крізь призму теорії самоорганізації дозволяє розширити розуміння системних якостей та цілісності системи: при визнанні таких атрибутивних ознак системи, як динамічна ієрархічність (емерджентність) та взаємозв'язок „система – середовище”, політична система розуміється як така, що має одночасно характеристики стійкості й нестійкості, співвідношення яких конкретизується через поняття нелінійності. З цим поняттям, у свою чергу, пов'язане осмислення феноменів потенційності, атрактивності, рівноваги та нерівновагомості. Перехід потенційного в актуальне, нерівновагомого у рівновагоме і навпаки, за висновками теорії самоорганізації, є закономірно зумовлений внутрішніми властивостями самої системи, хоча й зреалізовується через випадковість (флуктуацію) в умовах специфічної критичної ситуації – біфуркації. Самоорганізація, підтримання і руйнування структур політичної системи суспільства розуміються як незворотні процеси, пов'язані з дисипацією енергії та ресурсів, з динамікою елементів, параметрів порядку та з дією принципу підпорядкування.

Нарешті, особливе значення має та обставина, що синергетика як „наука про складні системи, що саморозвиваються” [27, с. 128] дає змогу виявити й проаналізувати не тільки загальносистемні характеристики, що споріднюють політичну систему як об'єкт наукового дослідження з множиною інших об'єктів системної природи (культурою, системою права, економічною системою тощо), але й висвітлити якісну специфіку політики як особливої соціокультурної сфери, надати системного виразу атрибутивній характеристиці політичного, що полягає у владній природі всіх явищ та процесів політичного життя суспільства. Це забезпечується

наявністю в понятійному апараті синергетики поняття „керівного параметра системи”, який слугує універсальним концептуальним засобом виразу будь-якого структурного елемента або множини елементів системи, а також характеру міжелементних системних взаємозв’язків. Отже, використання в аналізі політичної системи суспільства поряд з традиційними концептуальними засобами системного аналізу політичного життя методологічних здобутків теорії самоорганізації дозволяє гранично повно й адекватно розкрити системну сутність політики та дає змогу дослідити „зсередини” процес структурного впорядкування політичної системи суспільства.

Література:

1. **Арендт Ганна.** Становище людини. Пер. з англ. – Львів, 1999.
2. **Аршинов В. И., Войцехович В. Э.** Синергетическое знание: между сетью и принципами // Синергетическая парадигма. Многообразие поисков и подходов. – М.: 2000. – С. 107 – 124.
3. **Бевзенко Л. Д.** Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций. – К.: 2002.
4. **Белов Г. А.** Политология. Курс лекций. – М.: 1996.
5. **Буданов В. Г.** Трансдисциплинарное образование, технологии и принципы синергетики // Синергетическая парадигма. Многообразие поисков и подходов. – М.: 2000. – С. 285 – 305.
6. **Василькова В. В.** Порядок и хаос в развитии социальных систем. – СПб: 1999.
7. **Вебер М.** Политика как призвание и профессия // Избранные произведения. Пер. с нем. – М.: 1990.
8. **Венгеров А. Б.** Синергетика и политика // ОНС, – 1993, – №4. – С. 55 – 69.
9. **Венгеров А. Б.** Синергетика, юридическая наука, право // Советское государство и право, – 1986, – №10. – С. 36 – 45.
10. **Гаджиев К. С.** Введение в политическую науку. – М.: 1997.
11. **Гаджиев К. С.** Политическая философия. – М.: 1999.
12. **Добронравова І. С.** Наукове бачення місця людини у світі // Філософія. Курс лекцій : Навч. Посібник / Бичко І. В., Табачковський В. Г., Горак Г. І. та ін. – К.: 1993. – С. 330 – 349.
13. **Добронравова І. С.** Синергетика: становление нелинейного мышления. – К.: 1990.
14. **Истон Д.** Категории системного анализа политики // Политология: хрестоматия / Сост. Проф. М. А. Василик, доц. М. С. Вершинин. – М.: 1999. – С. 319 – 331.
15. **Кляшторний М. Д., Комарова Ю. П.** Персоніфіковані суб’єкти влади в структурі політичної системи суспільства // Вісник КНУ імені Тараса

Деякі аспекти аналізу
структурної самоорганізації політичної системи

Юлія Комарова

Шевченка, сер. Філософія. Політологія., - № 43. - С. 125 – 131.

16. **Князева Е. Н.** Синергетический вызов культуре // Синергетическая парадигма. Многообразие поисков и подходов. – М.: 2000. – С. 243 – 262.

17. **Костюк В. Н.** Изменяющиеся системы. М. 1983.

18. **Луман Н.** Власть. Пер. с нем. – М.: 2001.

19. **Малинецкий Г. Г.** Хаос. Структуры. Вычислительный эксперимент. – М.: 2000.

20. **Малинецкий Г. Г., Потапов А. Б.** Джокеры, русла, или Поиски третьей парадигмы // Синергетическая парадигма. Многообразие поисков и подходов. – М.: 2000. – С. 138 – 156.

21. **Моисеев Н. Н.** Алгоритмы развития. – М.: 1987.

22. **Назаретян А. П.** Агрессия, мораль и кризисы в развитии мировой культуры (синергетика социального процесса). – М.: 1995.

23. **Парсонс Т.** О понятии „политическая власть” // Политология: хрестоматия / Сост. Проф. М. А. Василик, доц. М. С. Вершинин. – М.: 1999. С. 239 – 247.

24. **Попович М. В.** Раціональність і виміри людського буття. – К.: 1997.

25. **Пригожин И., Стейнгерс И.** Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой. Пер. с англ. – М.: 2000.

26. **Пушкарева Г. В.** Политическая система: синергетический подход / Вестн. Моск. ун-та, - Сер. 12. Политические науки, - 2001, - №6. - С. 32 – 49.

27. **Розин В. М.** О синергетике и природе современного мышления // Философские науки, - 2004, - № 4. - С. 127 – 140.

28. Самоорганизация в природе и обществе: тезисы докладов и сообщений (Науч. конф. Ленинград 28 – 30 ноября 1988 г.) / Отв. ред. В. Д. Комаров, В. Н. Михайловский. – Ленинград: 1988.

29. Самоорганизация и наука: опыт философского осмысления. – М.: 1994.

30. Социальное управление: словарь / Под. ред. В. И. Добренкова, И. М. Слепенкова. – М.: 1994. – С. 142.

31. **Фигал Г.** „Публичная свобода”: спор власти и насилия // Вестник МГУ, сер. 12. Политические науки, - 1994, - № 5. - С. 51 – 62.

32. **Хакен Г.** Основные понятия синергетики // Синергетическая парадигма. Многообразие поисков и подходов. – М.: 2000. – С. 28 – 55.

33. **Хакен Г.** Синергетика. – М.: 1985.

34. **Almond G. A., Powell G. B., Strom K. Jr., Dalton R. J.** Comparative Politics today. A World View. 7-th edition. – N-Y, 2000.

35. **Easton D.** A systems Analysis of Political Life. 2-nd edition. – Chicago, 1979.

36. **Easton D.** The Analysis of Political Structure. – N-Y, 1990.

Стратегічне управління політичними партіями

В'ячеслав Сергєєв,

аспірант кафедри політології

Дніпропетровського національного університету

У статті розглядаються питання стратегії політичної партії. Увага акцентується на виявленні специфічних особливостей стратегії, розкриваються підходи і методи її побудови. Ці питання поки ще не знайшли глибокого відображення в науковій літературі, хоча є актуальними як в рамках, зокрема, партології, так і в дослідженнях становлення демократичного політичного режиму в Україні.

Термін „стратегія” має різні визначення. Більшість наукових праць найчастіше присвячується конкретним її проблемам. Так, Сун-Цзи [1], С. Фронтін [2], Н. Мак'явеллі [3] тлумачили питання воєнної стратегії. Дж. О'Шонессі [4], І. Ансофф [5], К. Боумен [6] розглядали стратегію у зв'язку з діями організацій і компаній у боротьбі за ринки збуту продукції. Дж. О'Шонессі, зокрема, запропонував таке визначення: „Стратегія організації – це набір правил для отримання рішення” [7, с. 15]. І. Ансофф схильний визначати стратегію як „набір правил для прийняття рішень, якими організація керується у своїй діяльності” [8, с. 23]. М. Портер визначає стратегію в контексті конкурентного середовища. Він, зокрема, вважає, що стратегія – це „створення унікальної і вигідної позиції, яка передбачає певний набір видів діяльності... Суть стратегії – у видах діяльності, вірніше – у виборі різних способів здійснення діяльності або у здійсненні різних видів діяльності” [9, с. 118].

В. Кінг і Д. Кліланд визначають стратегію як „загальний напрямок, на якому слід шукати шляхів досягнення цілей” [10, с. 43]. О. Віханський дає більш розгорнуте тлумачення: „Стратегія – це довгостроковий якісно визначений напрямок розвитку організації, який стосується сфери, засобів і форми її діяльності, системи взаємовідносин всередині організації, а також позиції організації в зовнішньому середовищі, що приводить організацію до її цілей” [11, с. 7 – 8]. А. Чандлер включає до стратегії й процеси планування, яке визначає шляхи досягнення стратегічних цілей:

„Стратегія – це визначення основних довгострокових цілей підприємства, курсу дій і розподілу ресурсів, необхідних для досягнення мети” [12, с. 28].

Будь-яка стратегія має свої особливості, які треба враховувати при її розробленні. По-перше, стратегія завжди залежить від зовнішнього середовища. По-друге, завжди є конкуренти, готові скористатися раціональними рішеннями, які використовувалися при розробленні або реалізації стратегії. По-третє, стратегія завжди формулюється в умовах недостатньої інформації та повинна коригуватися в міру надходження нових даних. По-четверте, не існує методів визначення того, чи є певна стратегія оптимальною. Конкурент завжди може вдатися до ефективнішої стратегії. По-п'яте, стратегія має підкріплюватися організаційною структурою і ресурсами, які є в розпорядженні організації. Вона дозволяє максимально ефективно використовувати їх, спрямовуючи туди, де вони можуть принести найбільшу користь. По-шосте, стратегія завжди має бути націлена на кінцевий результат, стратегічну мету, яку, у свою чергу, необхідно узгоджувати з можливостями.

Виходячи з такого розмаїття визначень, можна дійти певних висновків. По-перше, стратегія пов'язується з поняттям діяльності, яка розглядається як сукупність дій у конкретному середовищі. Ця діяльність припускає різні варіанти і види. Результатом її має бути досягнення поставленої мети.

По-друге, характер дій, які пов'язуються із стратегією, неможливо заздалегідь передбачити, тобто дії не мають забезпечити однозначно визначеного результату. Це пов'язується з неповнотою інформації про середовище, з непередбачуваними можливостями його зміни, з діями інших об'єктів і складових зовнішнього середовища, які впливають на процеси, що відбуваються у середовищі та не можуть бути враховані заздалегідь.

По-третє, стратегія обов'язково пов'язана з діяльністю людей, з їх фізіологією, психологією, етикою, з умовами їх життя. Людський чинник завжди слід враховувати при виборі тієї чи іншої стратегії.

По-четверте, стратегія обов'язково спрямована на отримання бажаних результатів, досягнення певних цілей, які визначаються як стратегічні.

По-п'яте, стратегія – це те, що дозволяє приймати рішення в ситуаціях, які не дають можливості повністю передбачити ефект від цих рішень в умовах, коли шлях до кінцевого результату заздалегідь не відомий, а має бути встановлений у процесі виконання стратегічних дій.

Виходячи з цього, Віктор і Володимир Мейтуси дають таке визначення: стратегія – це „сукупність методів і засобів, що дозволяють досягти мети у недостатньо визначених швидкоплинних контекстах із врахуванням існуючого людського чинника” [13, с. 123].

Стратегія партії є частковим вираженням загального вираження стратегії. Його особливість полягає в тому, що стратегічні цілі будь-якої

партії можуть бути сформульовані заздалегідь. Це одразу визначає і рамки, що окреслюють методи побудови стратегії. Проте, розробляючи стратегію, не можна обмежуватися лише загальними визначеннями. Основу використання стратегії складає доведення загальних принципів до конкретних схем, котрі дозволяють побудувати стратегію, виходячи із загальних теоретичних схем.

Стратегія партії – це сукупність правил, положень, схем, які розробляються з урахуванням можливих варіантів зміни зовнішнього середовища, вірогідних ситуацій його розвитку. Вони використовуються для того, щоб забезпечити досягнення партією її основних цілей незалежно від зміни умов, у яких вона діє.

Стратегія партії безпосередньо пов'язана з проблемами управління нею.

Стратегічне управління набуло поширення у другій половині XX століття як управління економічними системами – компаніями, фірмами, корпораціями. З'ясувалося, що потрібен механізм, який би дозволив вирішувати проблеми фірм і компаній, котрі раніше добивалися успіху в бізнесі, але в умовах сучасного ринку почали втрачати позиції. Темпи розвитку економіки, науки і техніки, поява нових технологій настільки прискорилися, що консервативні установки, які приносили успіх на стадії створення фірми, виявилися гальмом в нових умовах. Банкрутство старих і висування на передній план нових фірм засвідчили, що потрібні нові методи, котрі дозволили б ефективно враховувати динамічні зміни. З'явилися численні наукові дослідження щодо аналізу поточного стану. Вони показали, що зараз швидкість змін зовнішнього середовища має враховуватися як складова виробничих планів. Заміна матеріалів, технологій, поглядів споживачів співмірні з часом, що витрачається на виробництво продукту. Те, що забезпечує успіх сьогодні, завтра вже не спрацює. Потрібен новий підхід до вирішення управлінських завдань. І його було знайдено у переддень „менеджерської революції” – на початку 1970-х років. Він одержав назву стратегічного управління. Фундаторами його в економіці були І. Ансофф [14], К. Ендрюс [15], Д. Шендел та К. Хаттен [16].

Основною ідеєю стратегічного управління є припущення, що необхідно звертати особливу увагу не на внутрішні, а на зовнішні проблеми корпорації. Врахування динаміки зовнішнього середовища дозволяє передбачити його зміни і завчасно реагувати.

Фундатори школи стратегічного управління відзначали, що такий метод доцільно застосовувати не лише щодо господарських об'єктів, але й до поведінки соціальних установ взагалі [17, с. 115]. Ці напрацювання є вихідними при розв'язанні завдань стратегічного управління політичними об'єктами. Такий підхід дозволяє перенести в політичне дослідження методологію економіки і теорії управління. Саме тут можна отримати

цікаві результати.

Ідеї стратегічного управління проникли в суспільні відносини: технології обробки електорату на виборах є неодмінним елементом будь-якої виборчої кампанії (див. [18]). При цьому, ідеї стратегічного управління стосовно діяльності партії не є тривіальними. Вони мають свої особливості, пов'язані з тим, що партія діє в суспільстві, в якому люди змінюють свої погляди та настановлення часто й іноді непередбачувано. Буває важко оцінити результати партійної діяльності, відшукати їх адекватне агреговане уявлення, зв'язати із завданнями, що мають вирішуватися партією. До того ж, отримані результати завжди можуть дати додатковий ефект, не передбачений заздалегідь, ефект, на який ніхто не розраховував.

Що стосується політичних партій, то стратегічне управління ґрунтується на попередньому визначенні їх стратегії, формулюванні стратегічних цілей і побудови стратегічного плану їх досягнення. Партія націлюється на майбутнє, цьому підпорядковується її сьогодення діяльність, формування і нагромадження ресурсів, збільшення її потенціалу.

Управляти партією можна і в нестратегічний спосіб. Нестратегічне управління проявляється в тому, що організація будує свою діяльність, виходячи з поточних можливостей і наявного оточення, припускаючи, що ці умови суттєво не змінюватимуться в майбутньому, тобто здійснюючи екстраполяцію сьогодення на майбутній стан.

При нестратегічному управлінні вироблення планів розпочинається з аналізу внутрішніх можливостей і ресурсів організації. Враховуючи тренди змін умов існування системи та наявні у неї ресурси, роблять спробу так організувати управління, щоб досягти прогнозованих цілей. Проте динамічна зміна зовнішнього середовища, яка не відповідає прогнозам, зводить нанівець всі спроби орієнтуватися в цьому середовищі, використовуючи дані, котрі вже не відповідають дійсності.

В умовах звичайної організації успішне нестратегічне управління доцільне для відносно нетривалих відтинків часу або у специфічних умовах зовнішнього середовища, що змінюється повільно. Для політичних партій таке управління принципово не придатне в умовах, коли середовище не є стабільним. Щоб врахувати зміни, потрібно розробити методи і способи дій, котрі не лише передбачали б можливість змін, але й дозволяли б прогнозувати розвиток подій.

Найкраще проблеми стратегічного управління політичними партіями вирішуються в рамках інвестиційного партійно-політичного проекту (далі – ІППП). Не вдаючись до детального обґрунтування цього поняття, зафіксуємо, що ІППП – це комплекс заходів, до яких вдається політичний інвестор для реалізації плану нарощування капіталу (реального та/або символічного) певної політичної партії. Як план стратегічних дій інвестора в обраному напрямку, ІППП істотно впливає на якість (ефективність)

інвестування і саме тому забезпечує перевагу партійно-політичним суб'єктам в конкурентній боротьбі за голоси виборців (споживачів товару – партійного бренду).

Змістовим ядром ІППП є його стратегічний дизайн, покликаний найефективніше акумулювати і спрямовувати залучені інвестиційні ресурси на формування стійкого бренду партійно-політичного суб'єкта (партії, блоку партій). Стратегічний дизайн ІППП містить, принаймні, дві пропозиції:

- гармонійну систему цінностей і поведінки, особистості та меседжі – все те, що люди бачать, чують, відчують й очікують у зв'язку з цією партією;

- чітку і зрозумілу для виборців соціальну роль: що конкретно партія для них готова зробити і робить зараз. Наприклад, захищає їхні інтереси і права в ході обговорення законодавчих ініціатив у парламенті, розробляє і публічно захищає свій план перетворень, особливо у сферах, котрі стосуються повсякденного життя населення – тобто є променем у морі морального хаосу та уламків звичних цінностей.

Як правило, стратегічний дизайн ІППП будується з урахуванням зворотного зв'язку – активності населення, яка, однак, не є реакцією на партійні меседжі (від англ. **message** – повідомлення). Публіка вибіркова й зовсім не має бачити й чути все, що їй пропонують партії. Вона селективно добирає щось із потоку партійних повідомлень і відповідає своїми думками, діями і голосуванням лише у випадках, коли комунікація збігається з її інтересами й потребами.

Отже, стратегічний дизайн ІППП орієнтований на формування і подальше нарощування символічного партійного капіталу (цілісного партійного бренду).

Будь-який ІППП, як правило, орієнтований на тривалу перспективу, тобто охоплює кілька електоральних циклів. Тому доцільно виокремлювати два рівні стратегічного дизайну ІППП: генеральний (описується як змістова частина мегапроекту) та функціональний (описується як змістові частини мультипроектів, кожен з яких розрахований на один електоральний цикл).

Змістовим ядром будь-якого інвестиційного партійно-політичного мегапроекту є генеральний стратегічний дизайн, котрий задає певну систему стратегічних цільових пріоритетів. Тут, по суті, формулюється первинний (спрощений) формат загальної стратегії реалізації ІППП.

Генеральний стратегічний дизайн ІППП складається з концептуальної та детермінованої частин. **Концептуальна частина генерального стратегічного дизайну ІППП** становить комплекс генеральних цільових настанов, який втілюється у баченні партії (блоку партій). Останнє дозволяє:

- передбачити основні напрямки майбутнього розвитку партії (блоку

партій);

- викликати зацікавленість до розробки майбутніх напрямків розвитку партії (блоку партій);
- підпорядкувати різні ідеї щодо майбутнього в єдиний цілісний концепт;
- створити алгоритм для керівництва;
- запропонувати критерії успіху.

Конкретно у концептуальній частині генерального стратегічного дизайну вирішуються такі питання:

- визначається мета і завдання проекту;
- розглядаються альтернативні варіанти дій для досягнення намічених результатів з оцінкою негативних і позитивних аспектів кожного варіанта;
- визначаються концептуальні напрямки реалізації проекту, зокрема – опис предметної області, укрупненої структури робіт і логіки їх виконання;
- попередньо оцінюється тривалість і вартість проекту, а також потреби в ресурсах.

Ці питання детально конкретизуються у баченні, місії, унікальній політичній пропозиції.

Бачення ІППП конкретизується місією – генеральною метою мегапроекту, чітко визначеною умовою його існування. Місія ІППП деталізує статус проекту, забезпечує орієнтири для певних цілей, які формулюються на функціональному рівні. Місія, як визначає В. Шапіро, – це основне завдання проекту з точки зору його майбутніх станів [19, с. 115].

Зміст місії полягає у визначенні завдання організації (партії як „материнської організації” ІППП) з нарощування символічного капіталу (створення партійного бренду). По суті, місія спрямована на задоволення потреб споживачів бренду, тобто задоволення інтересів певного сегменту виборців. Тим самим місія, так би мовити, окреслює шляхи утворення клієнтів для підтримання функціонування партії в майбутньому.

Формулювання місії має містити такі моменти:

- проголошення цінностей і переконань;
- інтереси (потреби) виборців, які партія прагне задовольнити;
- ринок (конкретні сегменти), на якому партія здійснює своє позиціонування;
- способи виходу на свій ринок;
- ключові технології, котрі будуть використовуватися;
- стратегічні принципи розвитку та/або фінансування.

У добре сформульованій місії має простежуватися певний досить привабливий образ-символ партії, те, що становить ядро партійного бренду. Стратегія партійно-політичної діяльності в проектному середовищі зводиться до формування позитивного образу партії та її

кандидатів (лідерів), його розширення, компенсації негативного образу, відпрацювання негативних образів конкурентів тощо. Враховуючи ці завдання, сформований позитивний образ являє собою досить об'ємну конструкцію, яка містить цілий набір якостей. Проте такий образ завжди має певне ядро – основну якість, навколо якої нашаровується решта рис позитивного образу (так звана оболонка образу). Останні аспекти вирішуються на функціональному рівні стратегічного дизайну ІППП.

Саме ядро образу має „зацепитися” за відповідний домінуючий (у цільовому сегменті виборців) стереотип (див. [20, с. 97 – 103]).

Вплив виборців на формування ядра позитивного образу проявляється через конфігурацію (розстановку сил) партійно-політичного спектру. Конфігурація визначається за допомогою прояснення таких параметрів:

- перелік номінацій позитивного образу на минулих виборах;
- кількість і якість виборців, потенційно готових проголосувати за позитивний образ партії та її кандидатів (базовий електорат партії);
- кількість і якість виборців, потенційно готових проголосувати за позитивний образ конкурентів (базовий електорат конкурентів);
- відсоток гнучкого електорату (виборців, готових голосувати, але які ще не визначилися);
- частка виборців, яка за жодних умов не проголосує за позитивний образ партії (обмеження за антиобразом).

Як правило, будь-який переконливий і яскравий позитивний образ завжди знаходить прихильників серед виборців. Питання тільки в тому, чи багато їх.

Якщо за ядро позитивного образу партії готові проголосувати на парламентських виборах в Україні не менш 4 – 6 % виборців (а в умовах нового виборчого законодавства достатньо 3 – 5 %), то проект має всі шанси стати успішним. Якщо обсяг базового електорату становить менше 4 % (в нових умовах – 3 %), то проект не має успіху, позитивний образ партії не цікавий виборцям, отже партія та її кандидати не мають достатнього плацдарму для розгортання змістовної виборчої кампанії.

Детермінована частина генерального стратегічного дизайну ІППП передбачає комплекс необхідних стратегічних дій, послідовність їх реалізації і очікувані результати. У цій частині мають визначатися такі основні напрямки дій:

- розвиток сильних сторін партії (блоку партій). Сильні сторони – це ті особливості організації, що становлять основу для її розвитку;
- використання існуючих можливостей та створення нових. Можливості – це сприятливі умови для розвитку організації, які актуально не існують, але можуть виникнути, створитися або бути створені в майбутньому;
- врахування слабких сторін, їх нейтралізація, проведення роботи щодо їх переведення в сильні сторони. Слабкі сторони – це ті особливості організації, що ускладнюють її розвиток;

- подолання загроз. Загрози – це несприятливі або небезпечні умови, які актуально не існують, але можуть виникнути, створитися або бути створені в майбутньому.

Основу детермінованої частини генерального стратегічного дизайну ІППП становить унікальна політична пропозиція (далі – УПП). Термін УПП сконструйовано за аналогією з поняттям „унікальна торгова пропозиція” (Р. Рівз). Ідея УПП ґрунтується на єдиному факті, встановленому досвідом: з рекламного звернення люди запам'ятовують звичайно лише один сильний довід або одну сильну думку. Якщо рекламі вдалося досягти такої концентрації, то вона є вдалою.

УПП має трьохкомпонентну структуру:

- чітке і зрозуміле позначення товару або послуги. Тут виборцю пояснюється, що буде, якщо він зробить те, до чого його закликають;
- унікальність самої пропозиції;
- її „сила” і зиск, який є наслідком реалізації даної пропозиції. Тут формується привабливість пропозиції, що безпосередньо спонукає виборця зробити те, до чого його закликають.

УПП за своєю формою і змістом відповідає таким вимогам:

- символічний характер з обов'язковою відповідністю традиціям і типу політичної культури;
- концептуальність – тобто наявність певної ідеї, яка відповідає потребам та інтересам населення;
- персональність – властивість бути пов'язаним з якостями лідера, який забезпечує його впізнаваність;
- ексклюзивність – уособленість (навіть до протиставлення) від реклами інших політиків (партій);
- поширеність – широта впливу на виборців;
- простота і доступність – унікальна політична пропозиція має бути зрозумілою виборцям і мати для них значення [21, с. 205].

Для конкретизації генерального стратегічного дизайну ІППП здійснюється його функціональна декомпозиція, яка описується як змістова частина мультипроектів, кожен з яких розрахований на один електоральний цикл.

Функціональний стратегічний дизайн ІППП передбачає декомпозицію місії (генеральної стратегічної мети) на конкретний електоральний цикл, деталізує систему стратегічних цільових пріоритетів партійно-політичного суб'єкта. Функціональний стратегічний дизайн ІППП орієнтований на формування і подальше нарощування символічного партійного капіталу в межах зони стратегічної відповідальності (базових елементів цілісного партійного бренду).

Зона стратегічної відповідальності – це локалізована у часі та/або просторі сфера цільової діяльності організації щодо задоволення певного комплексу однорідних потреб її розвитку. Як правило, зона стратегічної відповідальності ІППП обмежується парламентським електоральним

циклом.

Отже, в сучасних умовах ефективність діяльності політичних партій визначається через встановлення довгострокових стратегічних цілей, інкорпорування методик стратегічного управління. Найуспішніше завдання стратегічного управління політичні партії вирішують в рамках інвестиційного партійно-політичного проекту як довгострокової програми діяльності суб'єктів партійної політики.

Література:

1. **Сун-Цзы, У-Цзы.** Трактаты о военном искусстве. – М., 2002.
2. **Фронтин С. Ю.** Стратегемы. Военные хитрости. – М., 2003.
3. **Макиавелли Н.** О военном искусстве. – М., 1996.
4. **О'Шонесси Дж.** Принципы организации управления фирмой. – М., 1979.
5. **Ансофф И.** Стратегическое управление. – М., 1989.
6. **Боумен К.** Основы стратегического менеджмента. – М., 1997.
7. **О'Шонесси Дж.** Принципы организации управления фирмой. – М., 1979.
8. **Ансофф И.** Стратегическое управление. – М., 1989.
9. **Портер М.** Конкуренция. – СПб.; М.; К., 2002.
10. **Кинг У., Клиланд Д.** Стратегическое планирование и хозяйственная политика. – М., 1982.
11. **Виханский О. С.** Стратегическое управление. – М., 1998.
12. **Chandler A.** Strategy and Structure. – Cambridge, MIT Press, Mass., 1962.
13. **Мейтус В. В., Мейтус В. Ю.** Политическая партия: стратегия и управление. – К., 2004.
14. **Ansoff H. I.** Business Strategy. – Penguin Books, Harmondsworth, 1969.
15. **Andrews K. R.** The Concept of Corporate Strategy. – Homewood, Irwin, 1971.
16. **Schendel D. E., Hatten K. J.** Business Policy or Strategic Management: a Broader View for an Emerging Discipline. – Academy of Management Proceedings. – August. – 1972.
17. **Ansoff H. I.** Implanting Strategic Management. – Prentice Hall International, 1969.
18. **Фаер С.** Приемы стратегии и тактики предвыборной борьбы. – К., 2001.
19. **Мазур И. И., Шапиро В. Д.** Управление проектами: Справочное пособие. – М., 2001.
20. **Малкин Е., Сучков Е.** Основы избирательных технологий и партийного строительства. – 4-е изд., расш. и доп. – М., 2003.
21. **Ольшанский Д.** Политический PR. – СПб., 2003.

Релігія в державних школах США: протистояння чи взаємодія?

Олена Романова,

головний спеціаліст

Національного інституту стратегічних досліджень

Сьогоднішнє розуміння принципу розділення релігії і держави має дві основні іпостасі: розділення Церкви і держави та розділення школи і Церкви. Тож, розглядаючи американський досвід практичної реалізації цього принципу, цілком логічно не тільки проаналізувати місце релігії в сучасній світській державі в цілому, а й місце та роль релігії в такій державній інституції, як школа.

Основний Закон США, на відміну, скажімо, від українського, не містить прямого положення про відокремлення Церкви від держави. Натомість керівні принципи, що регулюють відносини між релігією та державою, закладені в VI статті Конституції США та в Першій поправці до неї в такому формулюванні: „Конгрес не повинен ухвалювати законів, що запроваджували б будь-яку релігію чи забороняли б вільне відправлення релігійних обрядів” [1]. Ці два постулати, з одного боку, гарантують свободу віросповідання, а з іншого – захищають релігію ті релігійні переконання від державного втручання.

Здавалося б, чітке відокремлення релігії від держави не дає права останній ані впроваджувати релігію, ані забороняти релігійні відправи. Проте цілком очевидно, що релігія в США не вважається справою суто приватною. Законодавче відсторонення релігійних організацій від участі в державному управлінні зовсім не виключає впливу релігії на суспільне життя. Релігії – як прояву людського буття. Релігії, як феномена, що впливає на людську свідомість, поведінку, прийняття рішень. Вплив релігійних переконань спостерігається в США не тільки в повсякденному житті громадян, а й у діяльності вищих посадових осіб, навіть у можливості побудови вдалої політичної кар’єри. Саме про це йшлося в статті „Релігійний фактор у політичному просторі США” (див. Політичний менеджмент, №5, 2004). Продовжуючи розмову про американський досвід регулювання відносин між Церквою і державою, розглянемо особливості

регулювання в США проблеми присутності релігії в державних школах.

Свого часу релігійна освіта була однією з головних цілей створення шкіл в британських колоніях Північної Америки. Логічно, що батьки американської Конституції, а також політики, що запропонували і ратифікували Першу поправку до неї, не мали ще досвіду розвитку державної освіти в тих масштабах, які США здобули в XIX столітті. Тому можна вважати природним, що вони поєднували освіту з релігією; про це свідчить згадування ними релігії як однієї з найважливіших цінностей, які повинні пропагуватися через школу.

У XIX столітті почалося поступове скорочення підтримки релігійної освіти в державних школах. Однак у багатьох штатах зберігався звичай починати навчальний день спільною молитвою і читанням уривків з Біблії (переважно у протестантському варіанті). Зростання чисельності католицького населення викликало незадоволення католицької церкви протестантською орієнтацією державних шкіл. Це поступово призвело до того, що процедура читання Біблії в школах збереглася, але більшістю голосів у кожному шкільному окрузі вирішувалось, буде це протестантська чи католицька версія.

На початку XX століття багато протестантів почали висловлювати стурбованість недостатністю релігійної освіти в громадських школах. Уроків у недільних школах, на їхню думку, було замало для набуття такого ж обсягу знань, який забезпечувало вивчення світських дисциплін в загальноосвітніх школах. Так звані програми „звільнених годин”, що поширилися в 1950-х роках у більшості штатів, спрямовувалися на заповнення прогалів у релігійних знаннях. Програмами передбачалося, що замість уроків з деяких шкільних предметів учні можуть відвідувати заняття в церкві. Вибір церкви залишався за батьками. Згідно з іншим варіантом таких програм, релігійне навчання провадилося в учбові години в шкільних приміщеннях наставниками, які запрошувалися та оплачувалися місцевою міжконфесійною радою. [2]

Позови до окружних федеральних судів з питань захисту прав і свобод, зокрема свободи віросповідання, чимало з яких доходило й до Верховного Суду, – явище для Америки буденне. Значна частина таких позовів стосувалася місця релігії в школі. Так, противники програм „звільнених годин” вимагали визнати неконституційними їх запровадження. Вони посилялися на те, що Конституція не закріплює за Конгресом права приймати закони, які підтримують релігію як норму, обов’язкову для всієї країни. Адже в США кожен штат має власну конституцію і може ухвалювати закони, норми яких відрізняються від загальнодержавних. Рішення, що виносились у таких справах, інколи відображали не стільки об’єктивне ставлення влади до проблеми, скільки її стурбованість (зокрема, Верховного Суду США) захистом прав меншин.

Наприклад, у рішенні у справі 1948 року „Макколлум проти

**Релігія в державних школах США:
протистояння чи взаємодія?**

Олена Романова

Департаменту освіти” Верховний Суд зробив висновок, що програма Шампані (назва варіанту програми „звільнених годин” – прим. авт.) суперечить положенню про розділення Церкви і держави і тому неконституційна. В подібній справі 1952 року „Зарах проти Клаузена” суд ухвалив зовсім протилежне рішення – виправдав підтримку штатами релігійної проповіді в школах та співробітництво з керівництвом Церкви.

Спільна шкільна молитва і читання уривків з Біблії в державній школі особливих суперечок не викликали і зберігалися, як традиція, досить довго. Розбіжності, що виникали, вдавалося вирішувати на рівні штатів. Більшість судів штатів підтримувала такі шкільні звичаї. Так, 1960 року в третині державних шкіл навчальний день починався з молитви; в 42 % шкіл читали Біблію. Це – загальнонаціональна статистика. Але між різними штатами спостерігалася суттєва різниця.

І хоча такі традиції відповідали загальній національній моделі, переважаючим поглядам на релігію та моральне виховання у школі, однак це питання все частіше порушувалося як її супротивниками, так і прихильниками. Перші вважали підтримку владою спільної молитви і читання Біблії в школах антиконституційною. Антагоністи ще активніше виступали за дотримання в школах цих звичаїв, посиляючись на міжнародну комуністичну загрозу та падіння побутової моралі.

Дві найвідоміші в США судові справи 1962 та 1963 років (Engle v. Vitale, 1962; Abington v. Schempp, 1963) поклали кінець ері спільних шкільних моральних і духовних ритуалів. Рішеннями у цих справах спочатку було визнано неконституційним проведення спільних молитов у громадських школах (1962 р.), а рік по тому Верховний Суд заборонив щоденне вранішнє читання віршів з Біблії. Виступаючи проти державної підтримки шкільних молитов та Біблійних читань, Верховний Суд одночасно вказував, що публічна шкільна освіта може включати набуття знань з релігії [3]. Проте прийняття подібних судових рішень стало підставою для заборони в багатьох регіонах США будь-якої згадки про релігію в навчальному процесі, вилучення релігійних дисциплін з навчальних програм.

Однак проблема залишалась. Загальнонаціональні опитування засвідчували досить високий (і стабільний) відсоток населення, яке позитивно ставилося до ідеї поновлення організованої молитви у школах. Як з’ясувалося, в деяких сільських шкільних округах спільна молитва та читання Біблії взагалі не скасовувалися. Але спроби офіційно узаконити якісь форми спільних релігійних ритуалів закінчувались провалом.

Однією з лазівок для практикування молитви у державних школах стало законодавче введення так званих „хвилин тиші” для роздумів, або, за бажанням, для молитви. Щодо вивчення релігії, то після судових рішень 1960-х років це питання набуло проблемності і неоднозначності в реалізації.

1988 року 18 релігійних та освітянських громадських об’єднань

оприлюднили звіт „Релігія в навчальному курсі державної школи”. Побудовані у вигляді „запитання – відповідь”, ці рекомендації після заборон 1960-х років стали першою спробою висвітлення узгодженої думки фахових організацій щодо місця релігії в державних школах. Один з головних аспектів цього звіту – встановлення керівних принципів, які розмежовують конституційно дозволене отримання знань про релігію та, власне, релігійне навчання, яке вважається антиконституційним. Основні положення звіту, зокрема, визначали, що:

- шкільний підхід до релігії є академічним, не побожним;
- школи прагнуть усвідомлення учнями релігій, але не спонукають до прийняття ними будь-якої релігії;
- персонал школи надає знання про релігію, однак не практикує релігію;
- школа не заважає учням у розмаїтті релігійних поглядів, не нав’язує будь-якого конкретного погляду;
- школа дає знання про всі релігії, але не підтримує та не принижує жодної;
- школа інформує учнів про різні вірування, але не прагне залучити їх до будь-якого вірування. [4]

На початку 1990-х років намітився поворот у ставленні до релігії в школі і в офіційній освітянській політиці. У серпні 1995 року департамент освіти США розіслав інструкцію „Релігійні прояви в державних школах”. Подібну інструкцію 1998 року департамент освіти надіслав у всі шкільні округи. В супровідному листі міністр освіти Р. Рілей зазначає, що мета інструкцій – покласти край плутанині у ставленні до проявів релігії в державній школі, яке склалося після 1962 року.

Рекомендації спрямовувалися на створення атмосфери максимально лояльного ставлення адміністрацій державних шкіл до релігійних проявів учнів. Школа не повинна забороняти учням дії щодо їх ставлення до релігії (молитви, дискутування, персональні погляди). Водночас наголошується на недоцільності того, щоби персонал школи брав участь у таких діях чи керував ними. Окремо роз’яснювалося, як треба розуміти тезу „набуття знань про релігію”: „Державні школи не можуть проводити релігійного навчання, але вони можуть надавати знання про релігію, включаючи Біблію та інші священні писання. Дозволяються такі курси, як історія релігії, ...Біблія (та інші священні писання) як література, а також роль релігії в історії Сполучених Штатів та інших країн” [5].

Проте рекомендації департаменту освіти 1995 року не вичерпали проблеми. Розбіжності щодо питання шкільної молитви, використання шкільних приміщень релігійними об’єднаннями, вивчення креатиністської версії еволюції, публічного читання фрази „під Богом” у присязі вірності лишаються предметом суперечок у повсякденних американських дебатах.

Наразі нової гостроти набули питання шкільної молитви після прийняття 2001 року закону про реформування системи освіти (The Child

**Релігія в державних школах США:
протистояння чи взаємодія?**

Олена Романова

Left Behind Act of 2001). На його виконання департамент освіти США 7 лютого 2003 року надіслав у всі федеральні шкільні округи інструкцію про конституційно дозволену молитву у початкових та середніх школах (Guidance on Constitutionally Protected Prayer in Public Elementary and Secondary School). Адміністрація кожної школи зобов'язувалась регулярно звітувати про те, чи політика школи цілком відповідає конституційному захисту молитви в публічних школах. У випадках, коли керівники шкіл ігнорують це правило, їх навчальні заклади можуть позбавлятися фінансування з державного бюджету [6].

Всі три гілки федеральної влади США, так само, як і влада багатьох штатів, в останні роки намагалися внести ясність у можливість взаємодії релігії і державних шкіл. У школах дозволено набуття знань про релігію, але не вирішено, де саме повинна пролягати межа між духовним навчанням релігії та академічним набуттям знань про релігію. Закони захищають можливість релігійних проявів учнями школи, але ця сфера законодавства визнається однією із найделікатніших, яка потребує розрізняти дозвіл на індивідуальні релігійні прояви та заборону державної підтримки таких дій.

Відтак, проблеми, які стосуються місця та ролі релігії, залишаються в Сполучених Штатах темою палких дискусій. І чи не найбільше протистояння між релігією та вимогою Першої поправки до Конституції США спостерігається у державних школах. Протистояння, що безпосередньо зачіпає серця і розум молодих американців.

Література:

1. **Каррі Д. П.** Конституція Сполучених Штатів Америки: Посібник для всіх / Пер. з англ. О. М. Мокровського. – Веселка, 1993. – 192 с.
2. **А. Джеймс Рейчли.** Свобода совести и толкование первой поправки к Конституции США – <http://www.hrights.ru/text/b8/chapter1.htm>
3. Supreme Court Decisions on Religious Liberty. – http://atheism.about.com/library/decisions/indexes/bl_1_SchoolsIndex.htm
4. Religion in the Public School Curriculum – <http://www.freedomforum.org/publications/first/findingcommonground/B07.inPublicSchool.pdf>
5. Religious Expression In Public Schools – <http://www.ed.gov./Speeches/08-1995/religion.html>
6. Guidance on Constitutionally Protected Prayer in Public Elementary and Secondary School – http://www.ed.gov/policy/gen/guid/religioandschools/prayer_guidance.html

Переваги та вади інформаційного суспільства

До 40-річчя виходу у світ „Комп'ютопії” Й. Масуди

Олег Маруховський,

магістрант кафедри політології

Національного університету ім. Т. Шевченка

У статті аналізуються соціально-політичні аспекти теорії інформаційного суспільства, викладені в праці японського футуролога Йонези Масуди „Комп'ютопія”.

Тепер вже далекого 1966 року вийшла у світ колективна монографія під назвою „Інформаційна технологічна революція”. В ній містилася й фундаментальна праця засновника і тодішнього президента Інституту інформаційного суспільства в Токіо, професора кількох японських і зарубіжних (переважно американських) університетів, радника багатьох провідних інформаційних корпорацій і державних структур Й. Масуди „Комп'ютопія” [1]. У ній вчений-футуролог охарактеризував майбутнє інформаційне суспільство, окреслив його основні риси, змалював його переваги, а також вади і потенційні небезпеки.

На жаль, в Україні „Комп'ютопію” було видано лише 1993 року, і вона лишається єдиною працею, оприлюдненою українською мовою, з великого (понад 20 книг) творчого доробку Й. Масуди. Науковці нашої країни мали можливість ознайомитися з „Комп'ютопією” завдяки досить вдалому її перекладові на українську мову відомого філософа В. Ляха та журналові „Філософська і соціологічна думка” [2].

Мета статті полягає в тому, щоб:

- віддати належне внескові Й. Масуди у розробку теорії інформаційного суспільства та створення „японської” (або „східної”) моделі такого суспільства як однієї з найбільш ефективних і перспективних моделей і складової універсальної моделі глобального інформаційного суспільства;
- привернути увагу до праць Й. Масуди, зокрема – його „Комп'ютопії”, фахівців, які досліджують теоретичні чи практичні проблеми інформаційного суспільства;
- проаналізувати філософські та соціально-політичні аспекти теорії

інформаційного суспільства, викладені в „Комп’ютопії”;

- охарактеризувати основні переваги та вади інформаційного суспільства, виявлені Й. Масудою за допомогою порівняння цього суспільства з суспільством індустріальним;

- показати, що знання і врахування трендів (trends), тобто закономірностей і тенденцій суспільного розвитку, дають можливість робити досить точні прогнози на майбутнє, як це блискуче продемонстрував Й. Масуда в „Комп’ютопії”;

- показати обґрунтованість застережень Й. Масуди щодо суперечностей, труднощів та потенційних загроз, які виникають і виникатимуть у процесі формування інформаційного суспільства.

- **Актуальність статті** та поставлених у ній завдань обумовлена тим, що:

- людська цивілізація та її складова – Україна – невпинно наближаються до створення інформаційного суспільства, визнаним теоретиком-футурологом якого був і лишається Й. Масуда, одна з багатьох праць якого („Комп’ютопія”) була видана і в нашій країні;

- формування інформаційного суспільства висуває перед світовою спільнотою і, зокрема, Україною, велику кількість проблем технологічного, соціально-економічного і політико-правового характеру, співзвучних з тими, які свого часу прогнозував і прагнув розв’язати Й. Масуда;

- входження України до європейського і глобального інформаційного суспільства вимагає ознайомлення з існуючими теоріями і практикою формування інформаційного суспільства, у тому числі й ідеями, викладеними у „Комп’ютопії”;

- більшість положень, висновків, припущень та застережень „Комп’ютопії”, на нашу думку, не втратили актуальності, а деякі з них навіть реактуалізувалися;

- творчий доробок Й. Масуди, більшість його ідей, на жаль, все ще маловідомі в Україні.

Перш за все, відзначимо, що введення в науковий обіг терміна „інформаційне суспільство” цілком слушно, на нашу думку, пов’язується з іменами японських вчених Ю. Хаяші та Й. Масуди і датується початком 1960-х років. Зокрема, праці Й. Масуди „Комп’ютопія” (1966 р.) „Інформаційне суспільство як постіндустріальне суспільство” (1981 р.) [3] та „Гіпотези щодо генезису „Гомо інтелідженс” (1985 р.) [4] стали в Японії і на Заході майже хрестоматійними. В Україні, як це не прикро, ім’я Й. Масуди та основні положення його теорії інформаційного суспільства й досі відомі лише вузькому колу спеціалістів. У вітчизняній науковій і навчальній літературі все ще бракує аналізу ідей вченого з використанням та наведенням основних положень його праць. Щодо вітчизняних

довідково-енциклопедичних видань з філософії і політології, то й тут, наскільки нам відомо, немає згадок ані про самого Й. Масуду, ані про його наукові розвідки. Виняток – стаття вже згаданого В. Ляха [5], в якій аналізувалася теорія інформаційного суспільства Й. Масуди.

Здається, не зайве нагадати, що на початку 1960-х років перед Японією, яка практично не має природних ресурсів, постало питання: як спрямувати розвиток країни? Шляхом розвитку традиційних галузей економіки чи шляхом інформаційно-інтелектуального розвитку? І японці першими у світі віддали перевагу інформаційному шляхові. Цей доленосний і для Японії, і для світової спільноти вибір, зроблений не без впливу Й. Масуди та його однодумців, за досить короткий час вивів країну на друге місце у світі (після США, які „запозичили” чимало інформаційних ідей і концепцій у Японії та інших країн) з ВВП на душу населення і на перше місце за багатьма показниками економіки, науки і техніки.

Й. Масуда був безпосередньо причетний до вироблення практично всіх програм „японської” моделі інформаційного суспільства, зокрема таких, як „Японське інформаційне суспільство: теми і підходи” (1969 р.), „Конттури політики сприяння інформатизації японського суспільства” (1969 р.), „План інформаційного суспільства” (1971 р.), „План створення інформаційного суспільства – національна мета до 2000 року” (1972 р.) [6, с. 163; 7, с. 22].

Не потрібно доводити, що глибокі знання про сутність теорії Й. Масуди та „японської” („східної”) моделі інформаційного суспільства могли б стати в нагоді Україні, зокрема у її прагненні вибудувати теорію власного інформаційного суспільства, його формування та входження у глобальне інформаційне суспільство.

Цінність „Комп’ютопії” полягає в тому, що в ній Й. Масуда, по-перше, обґрунтував та узагальнив основні характеристики інформаційного суспільства, які стисло можна викласти так:

- глобалізм, вихід людства на космічний рівень свідомості;
- світовий симбіоз людства і природи;
- перехід до існування людства у глобальному інформаційному просторі.

По-друге, вчений сформулював сім принципів концепції „глобальної комп’ютопії”, два з яких стосуються політико-правової сфери, а ще один – сфери етики і моралі. Це, зокрема:

- „свобода ухвалення рішень і рівність сприятливих можливостей для всіх”;
- „функціональна соціальна воля панівних сил, сил влади”;
- „відродження теологічного синергізму людства і Бога”.

По-третє, Й. Масуда дав блискучий порівняльний аналіз індустріального та інформаційного суспільства, що виростає з нього. Вражає кількість (17!) та чіткість критеріїв порівнянь, а також коректність

характеристик основних рис обох суспільств. Показово, що майже половина з них стосуються соціально-політичної сфери.

Загальне уявлення про сутність і основні риси індустріального та інформаційного суспільств, а також про переваги другого над першим, дає складена нами за матеріалами „Комп'ютопії” і вміщена нижче **схема**.

Особливої уваги, на нашу думку, тут заслуговують п'ять із сімнадцяти наведених у схемі компонентів. Всі вони сформульовані настільки чітко і коректно, що не потребують особливих роз'яснень, за винятком окремих уточнень та коментарів.

По-перше, це 9-ий компонент таблиці, в якому стверджується: „В індустріальній системі приватного підприємництва панують власність на капітал, вільна конкуренція і максималізація прибутку. В інформаційному ж суспільстві як соціально-економічна система виступатиме вільне громадянське суспільство, для якого характерне верховенство його інфраструктури (де об'єднано всі типи капіталу: суспільний, індивідуальний та орієнтований на знання), в якому буде втілено **принцип синергії і громадської користі**” (тут і далі – підкреслення Й. Масуди) [2, с. 38 – 39]. Найбільшу цінність становить положення про майбутнє „вільне громадянське суспільство”, яке нині досить успішно функціонує в усталених демократичних суспільствах і формування якого нарешті розпочалося в Україні.

По-друге, це два змістовно близькі і тісно пов'язані компоненти – 10-ий і 12-ий, які, відповідно, звучать так: 10) „Індустріальне суспільство – це лад централізованої влади та ієрархії класів. Інформаційне, навпаки, буде вільним суспільством, багатоцентровим, з навзаєм доповнюваними функціями...” та 12) „Політична система індустріального суспільства – це парламентська система і мажоритарне правління. В інформаційному суспільстві політичною системою стане **демократія участі**. Вона буде політикою участі громадян; політикою автономного управління громадянами, що ґрунтуватиметься на договорі про участь і синергізмі, який бере до уваги думку меншості” [2, с. 39].

Тут найзначущішими є положення про майбутнє „багатоцентрове суспільство”, „демократію участі”, „політику автономного управління громадянами” та врахування інтересів меншини. У державах, які успішно формують інформаційне суспільство, ці проблеми здебільш вирішено. Підтвердження тому – потужні процеси децентралізації, регіоналізації, автономізації і самоврядування з широким застосуванням принципів субсидіарності. Слід враховувати (і бути готовими до того), що формування інформаційного суспільства в Україні і, особливо, її входження до європейської і світової інформаційної спільноти неодмінно призведе до появи і посилення в ній згаданих процесів, що може, на нашу думку, викликати неоднозначну реакцію різних політичних сил.

По-третє, це 14-ий компонент, в якому йдеться про те, що „в індустріальному суспільстві є три головні типи соціальних проблем: безробіття, спричинене падінням виробництва, війнами, що випливають з міжнародних конфліктів, диктатура фашизму. Проблема інформаційного суспільства стануть футурошоки, зумовлені неспроможністю людей адекватно відповісти на динамічні соціальні трансформації, дії індивідуальних і групових терористів, **засіхання на індивідуальну самотність** та криза підконтрольності...” [2, с. 39].

При всій повазі до Й. Масуди, його думок і футурологічних здібностей, тут слід зробити невелике уточнення та доповнення. Стосовно соціальних проблем індустріального суспільства, замість поняття „диктатури фашизму” було б коректніше вжити поняття „диктатура тоталітаризму”, яка, як відомо, тривалий час панувала на теренах СРСР та країн так званого соціалістичного табору. Щодо прогнозів, то японському вченому, на жаль, не вдалося передбачити і попередити людство про ескалацію етнополітичних конфліктів, котрі як цунамі буквально „накрили” багато країн світу наприкінці 1980-х та у першій половині 1990-х років. Проте просто вражаючою є точність прогнозу Й. Масуди щодо посилення індивідуального та групового тероризму.

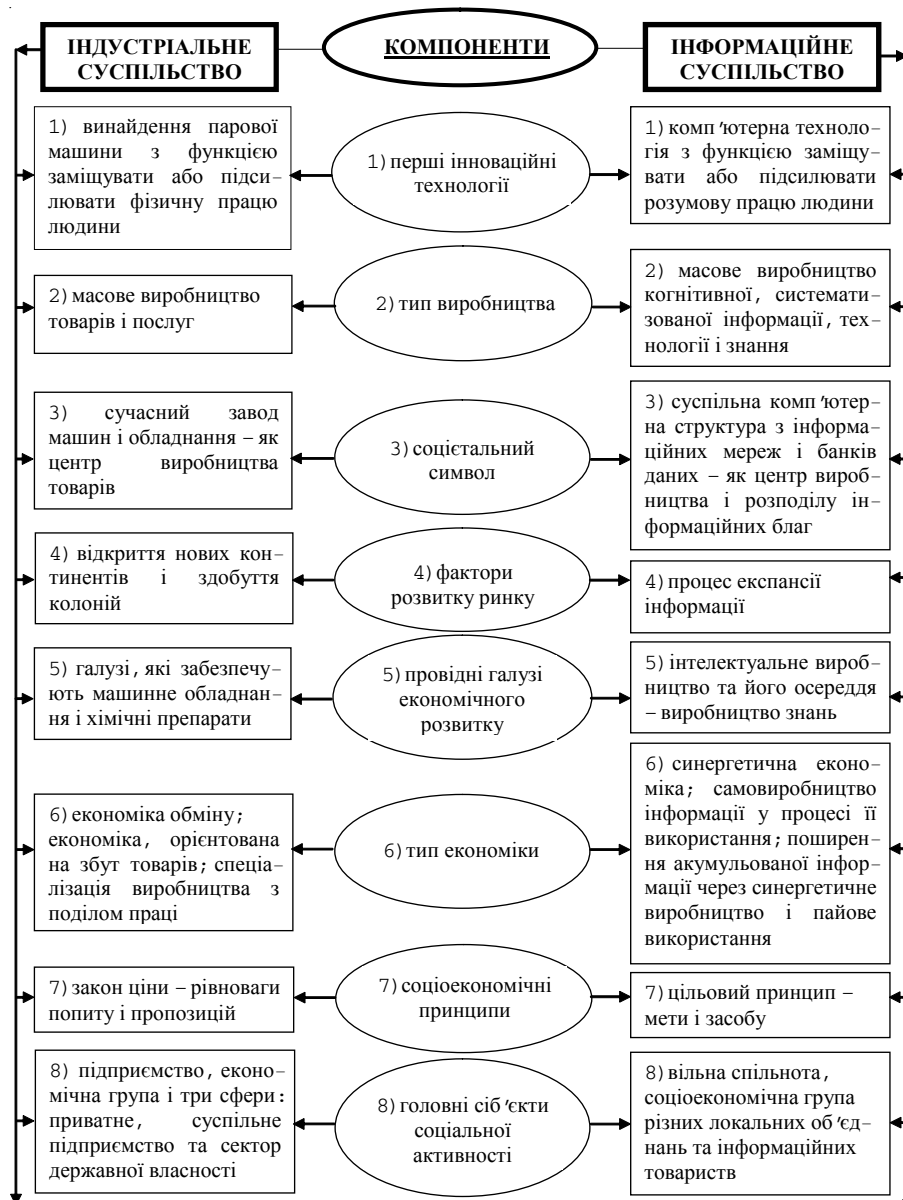
Нарешті, не можна не зупинитися і на положеннях 17-ої компоненти, в якій слушно стверджувалося: „Дух індустріального суспільства був духом відродження людської свободи, що етично означало поважання фундаментальних прав і надання значущості гідності людини, а також поширення духу братерської любові для виправлення нерівності. Духом інформаційного суспільства буде **дух глобалізму**, тобто симбіозу, в якому людина і природа зможуть жити разом у гармонії, етично погоджуючи **сувору самодисципліну і суспільний внесок**” [2, с. 40].

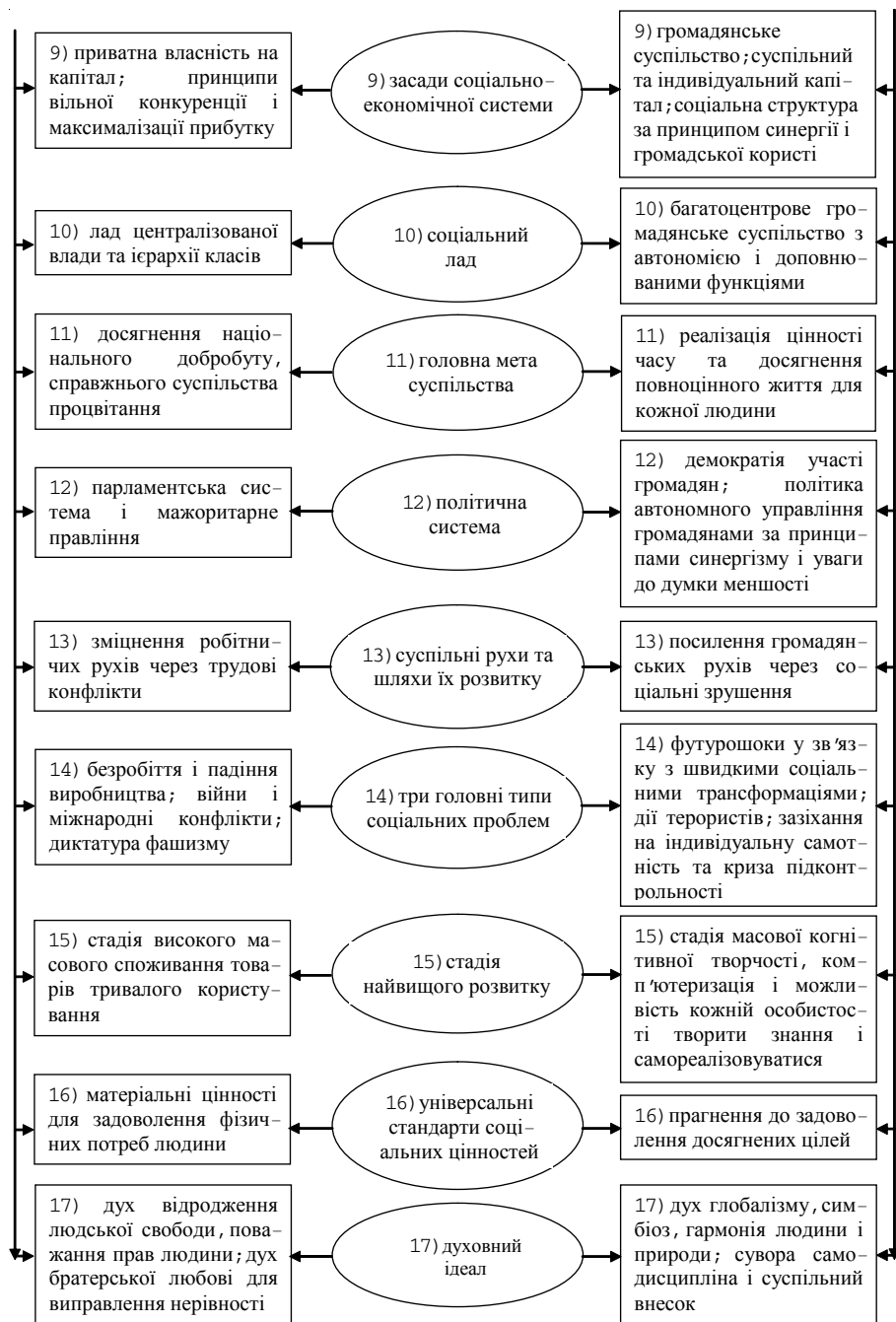
Погоджуючись в цілому з цими думками Й. Масуди, варто звернути увагу на надто вже повільне поширення духу глобалізму саме у його розумінні „гармонії людини і природи” та „етичного погодження суворої самодисципліни і суспільного внеску”.

Як вже зазначалося, Й. Масуда в „Комп’ютопії” висловив цілу низку надзвичайно цікавих, але, з точки зору того часу, малоімовірних та й узагалі фантастичних ідей, що відбилося навіть у самій назві його праці (слово „комп’ютопія” утворене від двох понять: „комп’ютер” і „утопія” [5, с. 71]). Однак більшість з них вже втілилася у життя, решта наближається до цього.

Розглянемо це хоча б на одному конкретному прикладі. Так, у першій компоненті своєї порівняльної „всеохоплюючої композиції” (див. **схему**) вчений передбачає народження „комп’ютерної технології з функцією заміщувати або підсилювати розумову працю людини”, що й відбулося, і одним з підтверджень чого стала поява комп’ютерів четвертого і п’ятого покоління, а також заснованих на них технологій, які справляють

**ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ІНДУСТРІАЛЬНОГО
ТА ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВ**
(за „Комп’ютопією” Й. Масуди)

величезний вплив на соціально-економічну, політико-правову та духовну сфери суспільного життя.

Принагідно відзначимо, що Японія й досі лишається „землею обітованою” для найсміливіших інформаційно-кібернетичних мрійників і футурологів. Підтвердження – нещодавня поява у цій країні календаря прогнозів на перші двадцять років XXI століття. У ньому, зокрема, передбачається: 2008 року – випуск комп’ютерів на основі діяльності живої клітини; самоутворювання комп’ютерних текстів – 2010 року; поєднання живих істот і комп’ютера – 2012 року; створення штучного мозку з 10 тисяч клітин – 2017 року; виробництво штучного ока – 2019 року. [8, с. 70]. Отже, попереду – ера нейронних мереж, штучного інтелекту та кіборгів. А це вже нові проблеми не лише технологічні, а й морально-етичні та політико-правові, нехтування якими може призвести до того, що технократизм може взяти гору над духовністю.

Особливу цінність становлять думки Й. Масуди щодо переваг і вад інформаційного суспільства, перспектив його розвитку і проблем політико-правового регулювання. Слід особливо наголосити, що в „Комп’ютопії” вчений досліджував не лише переваги інформаційного суспільства, але і його потенційні небезпеки. Більше того, Й. Масуда не тільки застерігав від імовірних небезпек, але й пропонував, на наш погляд, оптимальні шляхи і методи їх запобігання або мінімізації.

Перш за все, він не раз наголошував, що людство постало перед „суворою альтернативою”, а саме – вибором між „двома різко контрастуючими моделями майбутнього”: між „Комп’ютопією”, тобто справді демократичним, правовим інформаційним суспільством, та „автоматизованою державою”. Адже, за його слушним твердженням, до якого приєднується й автор статті, **„існує серйозна небезпека того, що ми рухаємося у напрямі контрольованого суспільства”** [2, с. 46].

Пояснюючи причини такої небезпеки, Й. Масуда зазначав, що це відбувається внаслідок того, що впродовж перших 15 – 20 років комп’ютери використовувалися, в першу чергу, військовими та іншими урядовими структурами, зокрема – службами безпеки, внутрішніх справ тощо. „Ця ситуація стала причиною істотного уповільнення в демократичному застосуванні комп’ютерів”, – наголошував вчений. І попереджав: „Якщо комп’ютеризацію продовжувати у цьому напрямі, то можливість виникнення контрольованого суспільства загрозливо зросте” [2, с. 46 – 47]. Водночас Й. Масуда висловлював упевненість, що „катастрофічний курс до „автоматизованої держави” буде відкинuto, і ми оберемо інший, щоб простувати шляхом „Комп’ютопії” [2, с. 47].

Японський дослідник не лише продемонстрував оптимізм, а й визначив досить ефективні, як на нашу думку, шляхи, методи і засоби формування і вдосконалення справді демократичного інформаційного суспільства. Основними з них є:

- використання інформаційних технологій „цілком для створення знання”;
- „децентралізоване і відкрите для всіх людей використання” інформаційних технологій, що призведе до створення прогнозованого високорозвиненого суспільства;
- використання банків даних не окремими невеликими групами осіб, які перебувають при владі (і роблять це для обслуговування власних „політичних цілей, що перетворює країну на поліцейську державу”), а всіма громадянами та їх добровільними об’єднаннями для того, щоб „повністю розвинути свої здібності...” [2, с. 47 – 48].

Надзвичайно важливу роль у „втечі від загрози контрольованого суспільства”, на думку Й. Масуди, повинні відіграти побудова „нового громадянського суспільства”, створення сприятливих соціально-економічних та політико-правових умов для самореалізації особи, розширення її прав і свобод. „Інформаційне суспільство, – пророкував Й. Масуда, – відкриє нове поняття свободи і рівності, що втілюватиме свободу прийняття рішень і рівність можливостей. Найбажанішою свободою буде та, яка передбачає вільний вибір людиною напряму реалізації цінності часу в процесі використання доступного для неї майбутнього часу. Назвемо це „свободою рішення”. Йдеться про вибір цілеспрямованої дії і право кожного вільно визначати, як використовувати майбутній час для досягнення мети. Це має стати визначальним правом людини у майбутньому інформаційному суспільстві” [2, с. 43].

Неабияку науково-теоретичну і практичну цінність становлять і положення Й. Масуди про вплив інформаційно-комунікаційних технологій на розвиток і вдосконалення політичної системи інформаційного суспільства та на розширення прав і свобод його членів. „У політичній системі інформаційного суспільства, – уточнював вчений, – демократія, що ґрунтується на участі громадян, буде загальноприйнятим способом здійснення політики на відміну від непрямой демократії парламентського типу”.

Уточнюючи сутність і характер „демократії участі”, Й. Масуда відзначав, що „її технологічна база складатиметься з: 1) інформаційної мережі, яка стане можливою завдяки розвитку комп’ютерно-комунікаційної технології; 2) процесу копіювання політичних моделей і 3) зворотного зв’язку для врахування індивідуальних думок” [2, с. 45].

Внаслідок зазначених перетворень, запевняв Й. Масуда, „нинішній бюрократичний адміністративний апарат буде перетворений на **вільну систему управління громадян**”, оскільки на зміну „бюрократії привілейованого класу” прийде невеликий штат фахівців, професійно відповідальних за адміністративні функції. Підсумовуючи свої думки, японський дослідник зазначав: „У цьому вільному громадянському суспільстві управління, примус і контроль над іншими будуть припинені.

Суспільство буде **синергетично функціональним** і це та ідеальна форма, яку нам обіцяє інформаційна перебудова” [2, с. 46].

Отже, можна зробити **висновок**, що ідеї Й. Масуди, зокрема, його погляди на соціально-політичні аспекти інформаційного суспільства, є вкрай актуальними на нинішньому етапі розвитку інформаційного суспільства в Україні. Адже наша держава прагне досягти ідеалів, проголошуваних Й. Масудою, а саме – правового громадянського суспільства, вільної системи управління громадян, відходу від старої бюрократичної системи, мінімізації небезпеки виникнення „автоматизованої держави”, забезпечення безпосередньої участі громадян в управлінні країною, розширення прав і свобод всіх членів суспільства тощо.

Перечитуючи „Комп’ютопію”, глибше пізнаючи теорію інформаційного суспільства Й. Масуди, надзвичайно важливо критично-конструктивно ставитися до її положень. А це вимагає, з одного боку, заперечення всього, що не витримало перевірки часом, а також не відповідає українській ментальності. З іншого ж боку – творчого застосування всього, що може сприяти формуванню інформаційного суспільства в Україні та її входження до європейської і глобальної інформаційної спільноти. Настав час (і можливість) вчитися не лише на власних, а й на чужих помилках і досягненнях.

Література:

1. **Masuda Y.** Computopia // The Information Technology Revolution. – Tokyo, 1966.
2. **Масуда Й.** Комп’ютопія / Перекл. з англ. В. Ляха // Філософська і соціологічна думка. – 1993. – № 6. – С. 36 – 50.
3. **Masuda Y.** The Information Society as Post-Industrial Society. – Washington, 1981.
4. **Masuda Y.** Hypothesis on the Genesis of Homo Intelligens // Futures. – 1985. – Vol. 17. – № 5. – P. 479 – 494.
5. **Лях В.** Постіндустріальне суспільство як нова парадигма соціального розвитку: проблеми і перспективи // Генеза: Філософія. Історія. Політологія. – 1994. – № 1. – С. 61 – 79.
6. Див.: **Кашлев Ю., Галумов Э.** Информация и PR в международных отношениях. – М.: Известия, 2003. – 432 с.
7. **Макаренко Є. А.** Європейська інформаційна політика: Монографія. – К.: Наша культура і наука, 2000. – 368 с.
8. **Брыжко В. М., Цимбалюк В. С., Орехов А. А., Гальченко О. Н.** Е-будущее и информационное право. / Под ред. Р. А. Калюжного и М. Я. Швеца. – К.: „Интеграл”, 2002. – 264 с.

Антиглобалізм: стан і перспективи

Василь Сакович,

кандидат політичних наук,

Надзвичайний і Повноважний Посол

Республіки Беларусь в Республіці Молдова

В сучасних дослідженнях проблем антиглобалізму часто спостерігаємо спрощене про нього уявлення, що зводиться переважно до історичних аналогій. Це властиво, зокрема, й російській публіцистиці, яка часто схильна трактувати це нове у світі явище в дусі застарілої комуністичної риторики. Зазвичай при такому аналізі увага акцентується на тім, що у своїй боротьбі проти глобалізації ніякої Америки антиглобалісти не відкривають, оскільки всі їхні заяви реанімують логіку радянської пропаганди стосовно боротьби з „експлуаторами”. У цьому зв’язку, розглядаючи перспективи антиглобалістського руху, доцільно виокремити характерні його особливості і з’ясувати, які з них застаріли й тому стали безперспективними, а які відповідають духові сучасності.

В антиглобалістському русі, безперечно, не можна не помітити лівосоціалістичної і навіть комуністичної складових. Однак пов’язувати це явище лише з цими політичними напрямками було б некоректно.

Зішлемося на оцінку сутності соціально-політичних і економічних трансформацій, що відбувалися в пострадянських країнах у 1990-і роки. Традиційно вважається, що це були капіталістичні перетворення. Відтак певна частина політичних сил лівого спектру виступала проти цього варіанта суспільного розвитку. Наскільки такі оцінки були адекватними?

Візьмемо таке явище, як капіталізація економіки і суспільства. Що таке капіталізація? Це – нагромадження капіталу, його продуктивне застосування, першочерговий розвиток базових галузей промисловості. Отже, капіталізація – це індустріалізація економіки. Водночас практично всі політичні сили визнають, що начебто б капіталістичні реформи, що впроваджувалися на пострадянському просторі, насправді вели не до капіталізації, а до деіндустріалізації економіки.

Соціальні наслідки капіталізації зводяться до того, що відбувається поділ суспільства на клас підприємців і клас найманих робітників.

Одночасно формується інтелігенція, що інтелектуально обслуговує матеріальне виробництво, розвиває науку і культуру. Соціальні наслідки ж деіндустріалізації в пострадянських республіках обумовили зовсім інші явища. З одного боку, виник вузький прошарок, як тепер кажуть, олігархів, які збагатилися завдяки приватизації державної власності. Що нічого спільного не має з підприємництвом. З іншого боку, основна маса продуктивного населення зубожіла, випала зі сфери реальної економічної діяльності, що нічого спільного не має з формуванням класу найманих робітників. За формальними капіталістичними ознаками (фінансові біржі, інститути приватної власності, приватні комерційні банки, акціонування підприємств, фонди цінних паперів) об'єктивно розгорталися процеси, зовсім не притаманні становленню капіталізму. Відбувалася дезорганізація управління, руйнувалися виробничі, соціальні, моральні підвалини суспільства.

Відтак можна констатувати, що колишні радянські республіки зіштовхуються не стільки з реставрацією капіталізму, скільки з процесами руйнації. В цих умовах справжня капіталізація промисловості аж ніяк не трагедія для народу, бо для протидії руйнівним процесам треба використовувати всі засоби, у тому числі й буржуазні інститути, що все-таки є інститутами законності і порядку. Важливо зрозуміти, що в умовах деіндустріалізації економіки, деградації науки і культури, пауперизації населення і втрати управління не побудуєш жодного суспільства – ні капіталістичного, ні соціалістичного. Така діалектика пережитого історичного моменту, що не вкладається у звичні схеми політичного аналізу.

Нерідко на поняття антиглобалізму неправомірно переносять суто марксистські поняття і принципи: якщо антиглобалізм – отже, проти глобалізації, отже це не що інше, як реанімація комуністичної пропаганди. Таке трактування антиглобалістського руху не враховує діалектики самого історичного процесу, який нині не можна пояснити, використовуючи марксистські аргументи про боротьбу між двома соціально-економічними системами, між працею і капіталом. Виникла нова ситуація, що породила нові протиріччя. Світ не став стабільнішим. Але від того, що він не став таким, анітрохи не впливає, що його можна пояснити в рамках хрестоматійної аргументації: буржуазна ідеологія – марксистська ідеологія. Важливо зрозуміти, що виникли нові соціальні рухи, нові суб'єкти світової політики, які не вкладаються в прокрустове ложе класичної політології. Некласична ситуація припускає неklasичну методологію осмислення антиглобалістського руху.

Антиглобалістський рух характеризується багатоаспектністю свого розвитку.

Сьогодні антиглобалізміві притаманний радикалізм. Але, знову ж таки, цей антиглобалістський аспект не слід плутати з ліворадикалізмом у

марксистському розумінні терміна. Радикальна тенденція в антиглобалізмі ґрунтується на принципах плюралізму. Історичний контекст формування цього соціально-політичного феномена означає, що радикальний плюралізм необхідний для збереження єдності антиглобалістського руху. Для цього існують об'єктивні передумови. Антиглобалістський рух надто молодий, надто мало часу в нього було для звичної політичної структуралізації. Тому ставка на радикальний плюралізм робиться свідомо – він є ніби одним з програмових положень антиглобалізму. Наприклад, в антиглобалістських акціях беруть участь як групи, що принципово виступають проти насилля (паціфісти, євангелісти), так і ті організації, що не мислять своєї діяльності без актів насилля (націоналізоляціоністи, ліворадикальні групи).

Зовні ніби крихка структура антиглобалістського руху не заважає йому бути керованим. Не виключено, що у створенні звичного жорстко діючого центру антиглобалізму не зацікавлені й самі лідери численних антиглобалістських організацій. Крім того, на багатоаспектності антиглобалізму позначаються традиції анархізму і соціального руху ненасилля, поширеного в США в 1960 – 1980-х роках. Кожна антиглобалістська група самодостатня й автономна. Така форма відкриває широкий доступ до руху дуже різноманітним за своїми позиціями, стилем поведінки і тактикою антиглобалістським групам, звільняючи їх від необхідності підкорятися владі лідера при розбіжностях, що неминуче виникають. Антиглобалісти вважають, що поява протиріч інтересів серед учасників цього руху, який об'єднує групи, що репрезентують різноманітні зрізи суспільства та дуже різні соціальні інтереси, цілком припустима.

Нетрадиційним аспектом антиглобалістського руху є його **мережовий характер**. На відміну від глобалізаційної системи світу, де існує один чи кілька лідерів, контрольовані ними менеджери та рядові виконавці, антиглобалізм ґрунтується на рівноправності і партнерстві. У ньому немає традиційної пірамідальної ієрархії. Усі рухи та ідеології рівноправні, немає тут і домінуючої організації. Національні партії та рухи, міждержавні об'єднання, нові і старі ідеології контрkapіталізму утворюють „павутину”, взаємопов'язану мережу. В цьому можна побачити передумову довговічності антиглобалістського руху. Навіть якщо зникне якась організація або лідер, то це не зашкодить всьому рухові. Він не розвалюється, як піраміда, з-під якої вибили основу. Мережа є принципово відкритою і розімкнутою. Явище мережевої демократії, або демократії консенсусу, активно нині обговорюється на Заході.

Практично всі антиглобалістські організації мають власні сайти в Інтернеті, що дозволяє оперативно поширювати необхідну інформацію. Самі антиглобалісти визнають, що Інтернет для них – головний засіб боротьби.

Друга обставина, що, на нашу думку, забезпечує швидкість реагування

різних груп усередині антиглобалістського руху – це багаторічна традиція неформальних відносин, що склалася в середовищі лідерів неурядових організацій, які визначають обличчя і зміст руху. Оскільки неформальні відносини вже зарекомендували себе дійовим засобом групової консолідації, їх поширенню в середовищі антиглобалістів надається чимало уваги. Демонстрації протесту за участю десятків тисяч чоловік з різних куточків світу покликані не тільки вирішувати політичні завдання, але й згуртовувати людей з перспективою розширення соціальної бази руху на основі формування особистих контактів.

Водночас варто підкреслити, що антиглобалістське об'єднання за принципом протистояння спільному супротивникові досить хитке в довгостроковій перспективі. **У антиглобалізму поки що немає двох найважливіших складових, котрі могли б зробити його самостійною світовою політичною силою – спільної ідеології і єдиного керівного органу.** Створення того й іншого, очевидно, є важливим завданням всіх антиглобалістських організацій, якщо вони мають намір серйозно протистояти неоліберальній глобалізації. „Сьогодні стало очевидним, що вже на даному етапі рух антиглобалістів активно намагаються „осідлати”: хтось з корисливих міркувань дрібного політиканського кар'єризму, хтось – задля тіснішої координації спільних дій, хтось з метою розвалу руху, що народжується, або для надання йому відверто маргінального вигляду” [4, с. 36].

Очевидно, перспективи розвитку антиглобалістського руху взаємозалежні з процесом інтегрування формули „глобалізм – антиглобалізм” у теорію сучасних міжнародних відносин. У цьому зв'язку дилема „глобалізм – антиглобалізм” є прикладом бінарно-опозиційного людського мислення і пізнання. Природно, якщо є „світло”, то існує й „пітьма”, якщо є „плюс”, то є і „мінус”. Відповідно, якщо є тенденція, то є і контртенденція. Саме на бінарних опозиціях побудовані міфологія, релігія, поезія. У цьому ж розумінні варто сприймати і протиставлення нашого часу, виражене у формулі „глобалізм – антиглобалізм”. У цьому випадку йдеться про природну реакцію суспільної свідомості на новітні явища у світовій спільноті, що реагує в первинній абстрактно-бінарній формі людського пізнання. Тому боротьбу глобалізму з антиглобалізмом варто розглядати як природну, але водночас і як первинно-донаукову відповідь на виклики світових соціальних змін – зіткнення міфологій, ідеологій, поглядів.

Наукове розуміння опозиційності глобалізму й антиглобалізму малопоеднане з традиційними політичними формулами і рішеннями. У поясненні феномена антиглобалізму не можна обійтися без діалектики, бо тільки діалектика виводить процес пізнання з абстрактно-бінарного рівня на сутнісний рівень осмислення дійсності. „Тому що вирази: єдність суб'єкта і об'єкта, кінченного і нескінченного, буття і мислення тощо, –

незграбні, тому що об'єкт і суб'єкт і т. д. означають те, що являють вони собою поза своєю єдністю і, отже, у єдності під ними мається на увазі не те, що говориться в їхньому вираженні, – так само і помилкове складає момент істини вже не в якості помилкового” [2, с. 21].

Нині світова наукова спільнота перебуває на початковому шляху до всебічного розуміння глобалізаційних процесів. Саме на цьому етапі наука особливо чутлива до впливу різних ненаукових факторів, що у сфері пізнання виявляють себе в альтернативних науковій формах мислення – міфологічній, релігійній тощо. Наукове бачення і розуміння глобалізації буде, без сумніву, діалектичним (комплексним) і не зводиться до протиставлення двох категорій – глобалізму та антиглобалізму. Відбувається синтезація і диференціація сучасного бачення і глобалізму, і антиглобалізму, а також інших взаємозалежних явищ (соціальний прогрес, стійкий розвиток, розвиток людського потенціалу).

Первинний етап наукового розуміння світового розвитку, як і будь-якого іншого новітнього соціального макропроцесу, характеризується конструюванням абстрактних концепцій, малодиференційованої сукупності ідей, загальність яких обернено пропорційна їхньому аналітичному потенціалові. Подальший розвиток теорії сучасних міжнародних відносин неминуче відбуватиметься на основі створення окремих груп теорій „середнього рівня” – більш конкретних, кожна з яких матиме власну емпіричну базу. Саме на цьому другому етапі і відбудеться позбавлення від одночасно редукціоністських і бінарно-опозиційних формул на кшталт „глобалізм – антиглобалізм”.

Глобалізація як джерело бідності і відсталості пояснюється і критикується всім комплексом неомарксистських теорій міжнародних відносин, починаючи з теорії світосистеми І. Валлерстайна [5]. Існує також цілий комплекс теорій, що пояснюють і критикують глобалізацію саме з позицій ліберально-демократичного уявлення про справедливість. Більшість з них має яскраво виражений соціал-демократичний і екологічний ухил, пронизаний пафосом „захисту гноблених”. Отже, позитивні програми антиглобалістів, це, по суті, перенесення соціал-демократичної моделі у сферу світової системи. Нарешті, третя група антиглобалістських теорій породжується порушенням ідентичності. Етнічний і політичний націоналізм, а також різні форми цивілізаційного опору уніфікації є найяскравішими прикладами цієї тенденції. Слід зазначити, що біля джерел цивілізаційного антиглобалізму стояв російський мислитель-слов'янофіл М. Данилевський, який у праці „Росія і Європа” (1868 р.) визначив чи не весь сучасний теоретичний комплекс цивілізаційного антиглобалізму [3].

Не викликає сумніву, що антиглобалізм у його нинішньому вигляді – явище конкретно-історичне і перехідне. Що ж може і повинен залишити він після себе? Звичайно ж, не тільки нові ідеї, гасла, орієнтири для лівої,

насамперед, ідеології, нові кадри для партій і рухів, що її сповідують. Якщо брати до уваги справді якісно нове, що привносять антиглобалісти, то це зовсім інше тло й атмосфера протестних та альтернативних рухів ХХІ століття. Вже сьогодні видно, наскільки потужно просунув антиглобалізм використання в інтересах усієї світової спільноти засобів сучасної інформаційної революції.

Нині здається очевидним, що антиглобалістський рух витримав випробування часом, що свідчить про його силу, закорінення у світових соціально-політичних процесах, незалежності від міжнародної кон'юнктури, позицій і політики урядів. Усе це дозволяє говорити, що маємо справу з громадським, політичним та історичним феноменом, що вже відбувся, з відродженням тенденції альтернативності у світовому розвитку [1, с. 18]. У цьому зв'язку хотілося б підкреслити, що майбутнє антиглобалістського руху багато в чому залежатиме від того, чи вдасться йому стати ідеологічно самостійним і переконливим.

Література:

1. Антиглобалистское движение: тенденции и перспективы // Латинская Америка. – 2002. – №10.
2. Гегель. Феноменология духа. Сочинения. – М.: ИСЭЛ, 1959. Т. IV.
3. Данилевский Н. Я. Россия и Европа. – М.: Наука, 1991.
4. Сидак В. Антиглобалистский Интернационал // МЭиМО. – 2002. – №2.
5. Wallerstein I. The Modern World System. – N.-Y. – 1974 – 1980.

Лобізм як складова міжнародного PR

Євгенія Тихомирова,

кандидат філософських наук,
завідуюча кафедрою міжнародної інформації
Рівненського інституту слов'язознавства

У статті розглядаються структура та функції міжнародного лобізму як складової міжнародного PR. Автор аналізує об'єктивну необхідність та можливість існування цього явища. Робиться висновок, що міжнародний лобізм, застосовуючи різноманітні технології, проявляється сьогодні на національному, регіональному та глобальному рівнях. Особлива увага приділяється євролобізму і так званому етнічному лобізму.

Лобіювання – специфічний вид паблік рилейшнз, пов'язаний з комунікаціями різних соціальних груп і організацій з представниками влади для захисту своїх інтересів під час прийняття тих чи інших рішень органами державної влади і управління [23]. Аналіз зарубіжного і вітчизняного досвіду свідчить, що лобіювання поширюється не лише на національному і локальному рівнях влади, але й у системі глобального управління. В умовах глобалізації та формування глобального управління воно все більш стає міжнародним.

Проблемам дослідження лобізму надається досить багато уваги. Останнім часом це явище все частіше розглядають не тільки як складову політичної системи, але і як важливий елемент громадянського суспільства [11; 21; 25] та специфічну частину зв'язків організацій з різними групами громадськості. (Практично у всіх підручниках з паблік рилейшнз, що вийшли в Росії й Україні, є спеціальні розділи, присвячені аналізу місця і ролі лобізму в системі зв'язків з громадськістю) [6; 10; 14; 22; 25; 26]. Проте поза увагою науковців і досі лишається проблема міжнародного лобіювання. Дослідження його лише починають з'являтися. Є. Пашенцев та І. Семененко аналізують принципово новий прояв лобізму – тиск представників різних європейських країн на інститути ЄС в Брюселі [16; 20]. На думку С. Белобородова, нині актуалізувалася проблема лобіювання за допомогою міжнародних комп'ютерних мереж [7].

Предметом нашого дослідження стало з'ясування структури та завдань лобізму як складової міжнародного PR, аналіз глобального,

регіонального та національного рівня міжнародного лобіювання.

Можливість розвитку міжнародного лобізму впливає з глобалізації, яка не лише відкриває кордони, а й наближує народи один до одного, збільшує кількість міжурядових і транснаціональних контактів. Рішення урядів та міжнародних організацій стосуються різних груп світової спільноти, а тому їх діяльність має бути транспарентною і відкритою. Політичні інститути, яким це властиво, викликають значно більшу довіру та бажання співпрацювати, вкладати інвестиції. „Через породжуваний глобалізацією світової економіки тиск, що змушує підвищувати конкурентоспроможність і проводити модернізацію, – зазначають німецькі дослідники, – в урядів практично немає сьогодні іншого вибору, аніж як підтримувати процес відкриття власних суспільств, чи, відповідно, розвивати його і тим самим ніби свідомо обмежувати регулятивну здатність у власній країні” [9]. У демократичному контролі за рішеннями окремих урядів, міжнародних організацій та інших міжнародних суб’єктів зацікавлені не лише їхні громадяни чи учасники, а й ті, хто перебуває за їх межами. Лобізм є одним з інструментів впливу та контролю за діяльністю національних і міжнародних суб’єктів, рішення яких зачіпають інтереси світової спільноти або окремих її сегментів.

У структурі міжнародного лобізму як специфічної форми комунікацій з громадськістю можна виокремити кілька основних елементів, які забезпечують його здійснення. Клієнтами, що ініціюють комунікацію та представляють інтереси, які лобіюються, можуть бути суб’єкти різного рівня: національні фірми та установи, транснаціональні корпорації, національні держави, міжнародні організації та неурядові інституції національного чи міжнародного характеру – тобто практично всі міжнародні актори та учасники глобального управління.

Аналізуючи лобізм на рівні ЄС, виокремлюють три основні групи інтересів. Проте, на нашу думку, ці групи представлені не лише в європейському просторі, вони існують і на національному, і на міжнародному рівнях. Це інтереси виробників (комерційні), що виступають від імені підприємців і лобіюють максимально сприятливі умови для поступового економічного розвитку ЄС, збільшення конкурентоспроможності й отримання прибутку; інтереси невиробничого характеру (некомерційного) сектора, у складі якого були представлені громадські організації і асоціації за професіями та лобіюються або широкі громадські чи групові інтереси членів груп (екологісти, мігранти тощо) або безпосередні інтереси членів груп (наприклад, пільги для професій, які вони репрезентують); інтереси регіонів, що поєднують у своїй діяльності обидва типи мотивацій (і безпосередню матеріальну зацікавленість, наприклад, у просуванні тих чи інших проектів, і збільшення питомої ваги регіональної складової у європейському будівництві в цілому).

Крім того, мабуть, було б помилкою ігнорувати ще одну, четверту групу

– політичні інтереси, які у європейському просторі репрезентують держави і політичні партії та рухи. Не секрет, що національні інтереси держав та ідеологічні орієнтації політичних лідерів поки що залишаються суттєвими важелями при вирішенні проблем на регіональному і міжнародному рівнях.

Проте найпомітніші позиції, зрозуміло, посідають комерційні інтереси. І це не випадково, оскільки основний обсяг законодавчого регулювання ЄС (до 60 %) стосується бізнесу. За деякими даними, кількісне співвідношення груп, які виступають від імені інтересів виробників та некомерційних інтересів, складає приблизно 100:1. До того ж, підприємницькі інтереси краще об'єднані, мають галузеві та міжгалузеві асоціації, спроможні спрямовувати значні матеріальні ресурси на представництво [20].

Важливу роль у лобіюванні інтересів бізнесу на європейському рівні відіграє Європейський круглий стіл промисловців, який об'єднує понад 40 найбільших промислових європейських і транснаціональних груп і виступає за те, щоб Єврокомісія захищала єдині інтереси всіх країн-учасниць. Його члени застерігають від ерозії повноважень виконавчого органу ЄС в економічній галузі на користь окремих країн чи використання принципу „розділеної відповідальності”.

Водночас дослідники звертають увагу на помітне зростання недержавних і некомерційних груп інтересів як на національному, так і на міжнародному рівнях, що призводить до збільшення числа лобістів, які їх представляють. Так, наприкінці 1960-х років у США спостерігався вибух активності лобіювання питань організаціями, що переймаються такими проблемами, як громадянські права, екологія, захист споживачів, охорона здоров'я тощо. Це спонукало федеральний уряд активізувати свою діяльність у цих сферах. Найбільшими та найвпливовішими стали дві організації – „Спільна справа”, що мала різноманітні цілі, зокрема удосконалення етики уряду і реформування Конгресу, а також „Член суспільства” – конгломерат груп особливих інтересів, що прагне впливати на державну політику в усіх напрямках [4]. Подібну тенденцію можна зараз спостерігати і на європейському рівні.

Суб'єктами міжнародного лобіювання можуть бути як окремі лобісти (найняті для лобіювання конкретних питань державами, міжнародними організаціями, ТНК, фірмами або штатні фахівці зі зв'язків з громадськістю транснаціональних корпорацій), так і організовані групи – PR-агентства чи фірми, що спеціалізуються у цій галузі. На думку фахівців, ефективнішим є коаліційне лобіювання, оскільки кожне рішення владних інституцій стосується кількох груп інтересів. І було б стратегічною помилкою не координувати зусилля лобістів, що висувують схожі пропозиції стосовно певної проблеми [5].

Дослідники зазначають, що європейські PR-агентства, котрі

спеціалізуються на лобізмі, постійно розширюють спектр послуг стосовно підвищення ефективності лобіювання загальноєвропейських інституцій. Наприклад, пропонується „огляд політичних біографій” з аналізом поглядів відповідальних брюссельських функціонерів, або „політичний аудит”, у якому розглядається можливий вплив рішень, що готуються, на становище компанії. Їх експертиза складається не тільки зі звітів, а й містить аналіз подій і тенденцій у Єврокомісії та на парламентському рівні. Такий аналіз становить неабиякий інтерес для провідних промислових, комерційних і фінансових структур. Так, англійські фірми – давно не новачки у європейських справах – охоче звертаються до послуг брюссельських PR-спеціалістів. Іноді PR-компанії виконують завдання своїх лондонських клієнтів, в інших випадках лондонські фірми відкривають свої представництва в столиці Бельгії. Питання не в тому, вважають фахівці, потрібна чи ні присутність в ЄС, а в тому, як цього добиватися, оскільки єдиного рішення тут не існує [16].

Суттєве значення для підвищення рівня прозорості та відкритості діяльності будь-яких міжнародних структур та лобістів, які при них працюють, повинне мати широке залучення до підготовки та вироблення рішень всіх зацікавлених сторін. Альтернативою лобістським формам впливу в рамках Євросоюзу стали дискусії про конституцію та реформування ЄС, до яких приєднуються різні європейські та національні організації, національні парламенти, академічні кола і представники громадськості. Комісія ЄС сприяє цьому діалогу за допомогою власного Інтернет-форуму – сторінки Futurum (кількома мовами), де всі політичні організації й окремі громадяни можуть опублікувати свої статті, тези, міркування. Як повідомляв журнал ЄС „Європа”, прийнято також рішення проводити частину засідань Ради міністрів відкритими для громадськості. Крім того, В. Ж. д’Естен запропонував зробити систему управління в ЄС і терміни, що використовуються при цьому, більш зрозумілими для пересічних громадян. Він вважає, що варто спростити деякі назви та поняття, допускати їх дублювання, сформулювати у новій, доступнішій редакції багато положень договору про створення ЄС [8].

Об’єктами міжнародного лобіювання є організації та установи, що ухвалюють рішення, які зачіпають інтереси світової спільноти або її окремих сегментів. Незважаючи на зростання наднаціональної та регіональної складової процесу прийняття рішень, національний рівень, як і раніше, залишається пріоритетною сферою лобістських зусиль. Водночас, якщо самоідентифікація учасників процесу розробки та прийняття рішень прив’язана до національного рівня, то зміст цих рішень має наднаціональний характер.

Існує ще одна, на наш погляд, позитивна тенденція, властива євролобізму, – інститути ЄС, які є об’єктами лобіювання, самі стимулюють підключення груп інтересів, що репрезентують некомерційні інтереси, до

обговорення актуальних проблем. Зацікавленим групам надаються місця в консультативно-дорадчих органах і навіть утворюються фонди для фінансової підтримки таких єврогруп. За деякими даними, наприкінці 1990-х років під егідою ЄС працювало близько тисячі комісій, які мали дорадчий, експертний або консультативний статус. Вони зводили разом експертів, що представляли різні інтереси (приватні та державні, комерційні та некомерційні, господарчі та громадські). При їх формуванні і фінансуванні перевага віддавалася єврогрупам, структурно організованим на наднаціональному рівні (наднаціональні асоціації бізнесу, профспілок тощо). Тобто „згори” заохочувалася тенденція груп інтересів до самоорганізації та інституалізації. Вважають, що таким чином на рівні ЄС складається „комітетська система” підготовки рішень, яка активно взаємодіє з наднаціональними інститутами [2].

Відповідно до об’єктів лобіювання, можна говорити про три рівні міжнародного лобізму – національний, регіональний і глобальний. Перший пов’язаний із просуванням інтересів інших держав представниками певної країни (внутрішній лобізм), а також тиском транснаціональних корпорацій або окремих держав на уряди інших країн з метою прийняття рішень, що відповідають їхнім інтересам (зовнішній лобізм). Останні – із впливом на рішення регіональних і міжнародних організацій.

Предметом лобіювання є рішення, що мають наднаціональний характер або стосуються інтересів окремих груп сегментів світової спільноти (частіше, на нашу думку, все ж таки превалює спроба захистити національні інтереси на міжнародному рівні).

Отже, міжнародна лобістська діяльність є взаємодією юридичних чи фізичних осіб зі структурами державної влади та інституціями управління, що складаються на глобальному рівні, задля впливу на розробку та прийняття ними рішень у своїх інтересах чи інтересах конкретних клієнтів. Основними завданнями лобістської діяльності в міжнародному середовищі є: налагодження комунікацій з національними державними структурами та міжнародними інституціями, їх інформування з питань, пов’язаних з предметом лобіювання; моніторинг роботи у сферах, що стосуються інтересів країни чи організації; забезпечення представництва інтересів держави чи організації іншої країни на різних рівнях державної влади або глобального управління; вплив на законодавство, що зачіпає інтереси відповідних сегментів світової спільноти; забезпечення поінформованості і розуміння законодавцями їх проблем та діяльності.

Важливою складовою міжнародного лобіювання є лобіювання інтересів окремих країн або груп країн у регіональних і міжнародних організаціях та союзах. Як зазначала ще в середині 1990-х років „Нью-Йорк таймс”, компанії повсюди у світі шукають нових шляхів, щоби „вступити в контакт” з урядовими посадовими особами. Щоразу, коли урядовий орган

керує ресурсом, якого потребує бізнес (дозволяє, ліцензує, виділяє субсидії), чи встановлює правила, згідно з якими бізнес може функціонувати, виникає лобіювання, щоби впливати на процес управління. Не випадково, що і ЄС зустрівся з явищем лобізму. Особливого впливу зазнає Єврокомісія, законодавчий і адміністративний орган ЄС з штаб-квартирою в Брюсселі. Тут, згідно з дослідженнями 1994 року, нараховувалося понад три тисячі груп, що використовували понад 10 тисяч лобістів для впливу на членів комісії і чиновників.

Лобісти захищають багато різних інтересів. Майже всі великі європейські корпорації, торгові групи і профспілки мають лобістів. Те ж саме стосується і японських торгових асоціацій і компаній. Американська Торговельна палата представляє американські компанії, а деякі з них мають тут власних лобістів. Оскільки Єврокомісія встановлює правила, за якими розвивається загальноєвропейський ринок, ставки дуже високі. За спостереженням автора статті, у Брюсселі лобісти діють по-іншому, ніж у США. Вони можуть, наприклад, готувати довідку для чиновників комісії і співпрацювати відкритіше з її членами. Вивчення „євролобізму” вимагає часу, грошей і людей. Журналіст прогнозував збільшення числа лобістів у Брюсселі до кінця століття майже удвічі [2].

Дослідники зауважують, що в умовах демократичного дефіциту ухвалення рішень на рівні різних міжнародних інституцій можна очікувати розширення каналів доступу до цього процесу груп інтересів, представлених лобістами. Вже сьогодні представники громадських організацій вважають, що інституції ЄС відкриті для лобіювання ззовні, хоча голос громадського сектора, на їхню думку, далеко не такий сильний, як урядових, комерційних і промислових лобістських груп. Однак організації, пов'язані із захистом навколишнього середовища, ефективно використовують євролобізм вже досить давно [13].

На рівні ЄС спостерігається не лише визнання, але й прихильне ставлення до лобізму як способу просування інтересів та доведення думок зацікавлених груп до учасників процесу прийняття рішень. Доступ лобістів прямо заохочується самими органами ЄС, які в умовах кадрового дефіциту захлинаються від величезної поточної роботи. При цьому дослідження лобістської діяльності в ЄС свідчать, що лобіювання сприяє високому рівню розробки технічних аспектів законопроектів за рахунок їх кваліфікованого експертного забезпечення та відкриває доступ до нормотворчості багатьом учасникам [20].

Як вже зазначалося, національний рівень міжнародного лобіювання забезпечується двояко: вплив на владні структури тієї чи іншої країни можуть ініціювати чи здійснювати як власні лобісти, так і зарубіжні. Внутрішнє лобіювання спрямовується на підтримку тих чи інших країн та їх компаній у власній країні. На думку С. Гончарова (Центр оцінки політичних ризиків) найбільш ефективним лобістом російського капіталу

в Україні є група А. Деркача, об'єднана в рух „У Європу – разом з Росією”, що останні 2 – 3 роки сприяла зростанню російських інвестицій у проекти, частина яких має стратегічний характер. Я. Жалило (президент Центру антикризових досліджень), зазначаючи, що в нас немає цивілізованого процесу лобіювання, зауважує: українські політики умовно розділилися на дві групи – перші намагаються просувати інтереси Росії, другі – питання, пов'язані з вимогами міжнародних організацій (МВФ, Всесвітнього банку і ВТО) [19].

Зовнішнє лобіювання, яке ініціюється зарубіжними клієнтами, спрямоване, насамперед, на формування позитивного до них ставлення, котре може забезпечити прийняття вигідних їм рішень. Політика лобіювання на державному рівні – нормальна світова практика. Це своєрідна мова міжнародного спілкування, володіння якою навіть за наявності у країни авторитету чи економічної потуги відіграє значну роль для її зовнішньоекономічних успіхів.

Лобізм на національному рівні може використовуватися як одна з технологій в PR-кампанії. Під час здійснення такої кампанії 1996 року нігерійським воєнним урядом, що мав на меті змінити негативний міжнародний імідж, який погіршився після втрати одного з лідерів опозиції, поряд з іншими засобами, було застосовано лобіювання американського парламенту. Нігерійська влада надіслала до Вашингтона делегацію, яка повинна була вплинути на Конгрес США, переконати його у правомірності дій уряду Нігерії – нібито він все чинив згідно з законодавством. Делегацію очолили два афроамериканці. Завдання її було сформульовано так: по-перше, шляхом детального обґрунтування судочинства щодо справи страченого лідера опозиції опорочити його та створити йому імідж „канібала” і одночасно піднести лідера воєнного уряду як „людини честі”; по-друге, переконати Конгрес виявити терпимість до існуючого режиму до передачі влади демократично обраному уряду. Вважають, що маневр нігерійців, незважаючи на складність завдання, не був марним – адміністрація Б. Клінтона утрималася від таких радикальних санкцій, які вона застосовувала для впливу на Іран, Лівію і Кубу. І хоча PR-кампанія в цілому не досягла мети, вона допомогла уникнути запровадження нафтового та економічного ембарго [17].

У свою чергу, США також постійно лобіюють власні інтереси в інших країнах, використовуючи найрізноманітніші технології. Так, наприкінці 1994 року Торговельна палата США організувала в Японії зустрічі з лідером правлячої партії і членами кабінету міністрів, включаючи прем'єра. Це була спроба вийти безпосередньо на людей, які „роблять політику” [1]. Нерідко американська адміністрація застосовує для впливу на рішення інших держав візити держсекретаря, колишніх президентів, конгресменів. Найпоширенішою американською практикою міжнародного

лобіювання, є не пряме, а опосередковане лобіювання, пов'язане із впливом на громадську думку в інших країнах за допомогою інформаційних засобів або фінансування гуманітарних проектів.

Отже, лобізм – важливий фактор формування іміджу будь-якої країни в міжнародному середовищі та захисту її інтересів. Проте досі, на наше переконання, лобістська діяльність не стала ефективним засобом просування інтересів України ні в певних країнах світу, ні на рівні міжнародних організацій. Теоретична розробка цієї проблеми взагалі і, зокрема, дослідження технологій міжнародного лобіювання [18; 24; 27] може сприяти активізації українського лобі, яке буде забезпечувати позитивний імідж України та її входження в світовий економічний, політичний і соціокультурний простір.

Література:

1. Business and society: corporate strategy, public policy, ethics./ William C. Frederick, James E. Post, Keith Davis. – New York: 1996. – P. 266.
2. **Facchinetti R.** Viewpoint: why Brussels has 10000 lobbyists // New York Times. – 21 august. – 1994. – Sec. 3. – P. 9.
3. **Harrigan J. J.** Politics and the American future: dilemmas of democracy. – N.Y.: 1996. – P. 133 – 134.
4. **McFarland, Andrew S.** Common Cause: lobbying in the public interest. – Chatham: 1984. – P. 131.
5. Trends in Grassroots Lobbying: Consultant Q&A – <http://advertising.about.com/gi/dynamic/offsite.htm?site=http%3A%2F%2Fwww.campaignline.com%2F>.
6. **Алешина И.** Паблик рилейшнз для менеджеров и маркетеров. – М.: 1997. С. 135.
7. **Белобородов С.Г.** Особенности лоббирования посредством компьютерных сетей – <http://www.polit.spb.ru:8101/art.php3?rub=381&id=9810>
8. Больше гибкости и прозрачности. – Европа. – 2002. – № 7 – 8. // <http://www.eur.ru/neweur.php?func=magazine>.
9. **Глобализация как проблема демократии.** – <http://www.deutschebotschaft-moskau.ru/ru/bibliothek/internationale-politik/1998-04/article02.html>.
10. **Лебедева Т. Ю.** Искусство обольщения. Паблик рилейшнз по-французски. Концепции. Практика. – М.:1996. – С. 37 – 38.
11. **Лендъел М.** Між Америкою та Україною. Українська громада в США як група політичного тиску // Нова політика. – 1998. – № 4. – С. 2 – 7.
12. Лоббирование в Америке // Вопросы демократии. Электронный журнал ЮСИА. – Июнь 1998. – Том 3. – № 2. – <http://usinfo.state.gov/journals/journalr.htm>.

13. Лоббирование правительства – <http://www.ndi.ru/ARCHIVE/Russian/Lobby/Lobby.shtml>.
14. **Моисеев В. А.** Паблик рилейшенз. Теория и практика. – К.: 1999. – С. 163 – 202.
15. **Нойсс Б.** Кризис как прорыв ЕС между договорной реформой и проектом конституции. // <http://www.deutschebotschaft-moskau.ru/ru/library/internationale-politik/2002-01/article03.html>.
16. **Пашенцев Е. Н.** Паблик рилейшнз: от бизнеса до политики. – М.: 2000. – С. 39, 40.
17. ПР сегодня: новые подходы, исследования, международная практика. – М.: 2002.
18. **Рзаев Валех.** Этнический лоббизм: танцы на льду // PRonline 22.10.2001 – <http://www.PRonline.ru>.
19. Самые эффективные лоббисты Украины. – <http://www.ukraine.ru/text/analytics/145949.html>.
20. **Семененко И. С.** Новая модель политической системы? К вопросу об уровнях власти и управления в Европейском Союзе в свете российских проблем // Политические институты на рубеже тысячелетий. – Дубна: 2001. – С. 241 – 252.
21. Спецвыпуск бюллетня регионального издания для неправительственных организаций „НУО Новини” (осень 1998).
22. **Тихомирова Є. Б.** Зв’язки з громадськістю. – К.: 2001. – С. 337 – 364.
23. **Тихомирова Є. Б.** Лоббизм как специфическая форма коммуникаций с общественностью // Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. – 2002. – № 3. – С. 113 – 127.
24. **Тихомирова Є. Б.** Технологія зв’язків з владою: міжнародний досвід лобіювання // Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини. – 2001. – Випуск 6. – С. 235 – 244.
25. **Шульга Р. Ю.** О роли лоббистской деятельности неправительственных организаций в становлении гражданского общества в России // Россия и современный мир, 1999, №4, с. 169 – 182.
26. **Яковлев И.** Паблик рилейшнз в организациях. – Санкт-Петербург, 1995. С. 56.
27. **Янов А.** Ноу-хау китайского лобби. Почему Россия не хочет учиться у восточного соседа? // Столичные новости. – 1998. – № 2. – С. 6 – 7.

Засади демократизації політичного режиму Марокко

Камілі Дріс,

аспірант кафедри політології
філософського факультету

Харківського національного університету
ім. В. Каразіна

Василь Чигринов,

кандидат економічних наук,
професор кафедри політології
філософського факультету

Харківського національного університету
ім. В. Каразіна

С. Хантінгтон у книзі „Третя хвиля. Демократизація наприкінці XX століття” наводить слова одного єгиптянина, який 1989 року так висловився щодо майбутньої політики країн арабського світу: „Від демократії нікуди не подітися” [1, с. 118]. Тобто, йдеться про динамічне розширення глобалізації – нового (демократичного) порядку, до якого прилучаються й країни, що розвиваються. Відбувається паралельний процес: консолідація демократії в розвинених країнах і впровадження демократичних політичних інститутів та цінностей у напівтрадиційних незахідних суспільствах.

Коли називаємо суспільство сучасним, то маємо на увазі, що воно демократичне (внаслідок органічного розвитку „знизу”) або демократизоване (в результаті політичної неорганічної модернізації „згори”). Демократизація – один з аспектів політичної модернізації, найчастіше – завершальний її етап, на якому створюються легальні бюрократичні механізми, формуються плюралістичні групи інтересів у межах авторитарного або навіть напівтрадиційного правління. На часі визнається можливим і перспективним у процесі демократичної модернізації послуговуватися взаємодією традиційного й сучасного, коли, як висловився Ф. Рігтс, створюється нова система, що „виробляє власні системні характеристики”, „оригінальний механізм самовідтворювання і

підтримання стабільності”, а традиція виявляє „значні адаптивні здібності” [2, с. 85].

Прикладом країни, політичний режим якої в межах конституційної монархії під час демократичної трансформації успішно (хоча й нелегко) використовує традиційні цінності та інститути для досягнення високої мети – стати сучасною розвинутою державою, та легітимації способів її досягнення, є Королівство Марокко.

Серед багатьох запропонованих визначень політичного режиму (А. Соловійов, К. Арановський, Є. Темнов, В. Чиркін, Г. О’Доннел, Ф. Шміттер) перевагу, на нашу думку, доцільно віддати тлумаченню Є. Темнова. Він визначає політичний режим як рівень гарантованості демократических прав і політичних свобод особистості, ступінь відповідності офіційних конституційних і правових форм політичним реаліям, характер ставлення владних структур до правових засад державного і суспільного життя [3, с. 307]. Російські (Н. Дьяков, А. Малащенко, Р. Ланда, Є. Павлуцька, І. Фадеева, О. Мартишин) та українські (О. Фісун, В. Кушніренко) дослідники виявляли загальні закономірності модернізації в незахідних (арабських) країнах, значення шаріату для реформування державної системи в ісламських країнах, особливості історії та культури, розвитку капіталізму в Марокко, особливості політичної системи неопатримоніального типу тощо.

Серед марокканських політологів, які досить ґрунтовно досліджують проблеми політичної модернізації та демократизації Марокко, слід назвати М. Бердоузі та М. Жаррафа. Проте перший присвятив своє дослідження загальним проблемам демократичного транзиту, а у численних працях другого, в яких висвітлюються проблеми модернізації політичної системи з прагненням охопити якомога більше питань, так чи інакше пов’язаних з цим процесом, оминається інший бік проблеми – демократизації політичного режиму. Особливої уваги заслуговують праці А. Саафа. Його висновки важливі для кожного, хто прагне зрозуміти особливості неопатримоніального політичного режиму Марокко, процесів демократизації країни (тобто вивільнення від найбільш негативних, гальмівних патримоніальних рис) та їх перспективи. Твори А. Будахріна, Н. Бенсбіа, С. Земмі та інших стосовно політичних реалій сучасного Марокко допомагають з’ясувати відповідність демократичних декларацій їх практичному втіленню.

На думку французького вченого Ж. Медара, неопатримоніалізм властивий усім країнам, що розвиваються, незалежно від типу політичного режиму та форми правління. Проте історична реалізація неопатримоніалізму в різних країнах (Туніс, Алжир, Марокко) не однакова. Форми та зміст його в кожній з них має і спільні, й специфічні риси. Але, в будь-якому випадку, перенесені на традиційний ґрунт головні елементи сучасної політичної системи (конституція, багатопартійність,

виборча система, парламент тощо) у неопатримоніальному суспільстві трансформуються й нерідко стають оболонкою, що прикриває традиційні та напівтрадиційні суспільні зв'язки. Головний інститут в структурі політичної влади Марокко є альянсом між політичним режимом і місцевою елітою. Він розвивається в межах політичного протегування й обміну послугами між партнерами.

У тому, що монархія й демократія сумісні, вже ніхто не сумнівається. Та про яку демократію йдеться? – запитує, тим часом, М. Бердоузі. Спрощено – це політична система з такими ознаками, як багатопартійність, свобода слова, загальне виборче право, правова держава. Така система передбачає капіталістичний соціально-політичний порядок, який, до речі, може поширюватися й на недемократичні (навіть тоталітарні) політичні режими [4, р. 12]. Сьогодні вже недосить а ні прозорих виборів, а ні урядової перебудови, щоби вважати демократичні перетворення завершеними. Для цього потрібні не тільки глибокі системні зміни в конституційній, політико-адміністративній, соціально-економічній і культурній царині, а й, як на Р. Даля, виборність посадових осіб, регулярні і чесні вибори, свобода слова, альтернативні джерела інформації, автономні асоціації. Виконання цих умов вчений називає поліархією [5, с. 85, 89].

У політичному дискурсі глобалізації демократичного транзиту М. Бердоузі говорить про міжнародне політичне право, яке тлумачить як „геодемократичне”, серед особливостей котрого на перше місце висуваються „норми міжнародного співробітництва”, що сприяють процесам демократизації в країнах, які розпочали глибокі соціально-політичні реформи.

Друга особливість виявляється у сфері боротьби численних політичних і громадських організацій за дотримання прав людини.

Третя (з точки зору дії демократичних механізмів) – виникнення поняття „міжнародне виборче право”, що, по-перше, передбачає утвердження загальних норм відкритих виборчих змагань, а, по-друге, сприятиме появі вільного громадянина. У цьому сенсі міжнародне спостереження за місцевими виборами не даремно вважається дієвим засобом проти псевдodemократичних процесів.

Четверта особливість – поява міжнародної демократичної юриспруденції: розвиток механізмів міжнародного звинувачення, екстрадиції і засудження злочинів проти людства. (Від себе зазначимо, що одним із головних аспектів створення правової держави є підвищення відповідальності її керівників, для чого до міжнародної практики введено правило обов'язкового декларування доходів глав держав як важливого елемента демократії).

П'ята особливість – зміна принципу втручання/невтручання через те, що окремі диктаторські режими використовували Хартію ООН та

міжнародні договори як таку собі „правову парасольку”, якою прикривалися від свого народу. На часі – безпечна екологія, свобода пересування людей, ідей і товарів у межах всієї планети. Свобода і демократичні права мають стати спільною турботою всього людства.

Шостий аспект: норми соціального права жінок, дітей, інвалідів дедалі більше перетворюються на геополітичне право в плані соціально-економічного та демократичного розвитку. Вони стають вагомим конституційним елементом.

Сьомою особливістю є те, що геоправові норми демократичного переходу стосуються не тільки глобального, а й регіонального порядку [4, р. 13, 15, 17]. Це наочно можна довести на прикладах політичних змін в ісламських країнах Сходу (Йорданія, Ліван, Іран) та Африки (Туніс, Марокко та ін.).

Отже, навіть тенденція до зміцнення демократичної моделі в загальносвітовому масштабі. Водночас не зникла небезпека того, що країни, які не мають давніх демократичних традицій, можуть сприйняти найгірший варіант демократії – так званий „деградуєючий конституціоналізм”, від чого застерігає, зокрема, марокканський правознавець і політолог М. Брагімі [6, р. 21]. Він має на увазі те, що в деяких африканських країнах конституційні реформи впроваджуються на користь переважно виконавчої (а не законодавчої) влади. Хоча значною мірою це є об’єктивною необхідністю для країн перехідного типу (особливо напівтрадиційних) у процесі їх демократизації. (Великомасштабна політична модернізація напівтрадиційного суспільства можлива лише за умови жорсткого авторитарного режиму, спроможного забезпечити порядок, розвиток ринкових механізмів та зберегти національну єдність). Але, крім того, на нашу думку, тут криється небезпека збільшення розриву між соціально-політичними реаліями і декларованими (демократичними) принципами. Як доводить Ф. Бенетон, авторитаризм може мати консервативний або реформаторський характер. У першому випадку режими підтримують існуючий порядок, мають власні закони функціонування та відповідну еліту. У другому – суспільна влада стає все ширшою: держава впроваджує реформи, змінює традиційний порядок, значною мірою тисне на підданих, але не прагне поглинути громадянське суспільство [7, с. 187 – 188].

Можемо впевнено стверджувати, що авторитарний політичний режим Марокко належить до реформаторського типу. Одним із напрямків його трансформації є поступове звуження неопатрімоніального простору (за рахунок раціоналізації державно-адміністративного управління, демократизації принципів і способів прийняття політичних рішень).

Демократизація у пізньокапіталістичному суспільстві (як розвиток формальної раціональності) зазвичай супроводжується значною бюрократизацією, що загрожує кризою легітимації наявних політичних

центрів влади. Тому виникає необхідність визначити механізми контролю над бюрократичним апаратом. Це є актуальним завданням і для Марокко.

На відміну від „християнського світу”, де перемогла тенденція розділення влади на світську й духовну, „світ ісламу” такого не припускає (теоретично). Принцип злиття світського й духовного, втілений у королівській владі Марокко, яка об’єднує вищу державну та вищу духовну владу (король Марокко як представник шерифської династії Алауїтів очолює всю громаду правовірних – умму). Проте поступове розділення політики й релігії в сучасному суспільно-політичному житті вже є реальністю, тобто державно-релігійна влада не поширюється беззастережно на ідеологічну, духовну (нерелігійного спрямування) та політичну діяльність всього спектру учасників політичного процесу, вивільняючи широке поле для самостійної творчості.

Специфікою політико-режимної демократизації в Марокко є необхідність додаткової – релігійної – легітимації політичних реформ, яка відбувається на трьох рівнях:

- перший (верхній) – з боку глави правовірних, який апелює (як муджтахід, тобто наділений справедливістю і мудрістю) до Корану та суні за духовно-ідеологічною підтримкою власних політичних реформ, сутність яких відповідає демократичному потенціалу морально-правових норм і принципів ісламу;
- другий (середній) – з боку улемів (релігійних діячів), під час консультацій з якими узгоджуються проблеми політичної модернізації, що зачіпають певне коло ісламських традицій у різних сферах життєдіяльності умми;
- третій (нижчий) – з боку всіх віруючих, оскільки процес демократизації торкається економічних, соціальних і політичних інтересів кожного й віддзеркалюється в умах і серцях людей, перетворюючи їх на активних політичних агентів, що сприяють (або протидіють) цьому процесові. А оскільки в Марокко тип „опікуваної демократії” будується „згори”, важливість зваженої й узгодженої з головними стратегічними завданнями концепції демократизації у напівтрадиційному суспільстві набуває особливого значення.

У перші роки незалежності країни король Мохамед V (1956 – 1961 рр.) розпочав реформи задля поєднання монархії і демократії. 8 травня 1958 року він репрезентував Королівську хартію, згідно з якою створювався „режим конституційної монархії, що враховувала б найвищі інтереси країни і відповідала б характеристикам режиму справжньої демократії в дусі Ісламу, ...здійснення нашої волі до участі нашого народу в управлінні й контролі за справами в державі” [8].

Серед принципів Королівської хартії є такі:

- розглядати незалежність як засіб реалізації фундаментальних реформ і створити в країні демократичні конституційні структури та

інститути;

- демократичний режим – найліпша форма правління в країні, яка захищає свій суверенітет;
- вступ держави до нової епохи – створення політичних і конституційних інститутів, які дозволяють народів безпосередньо управляти державними справами;
- суверенітет належить народів, а король є його гарантом;
- демократія здійснюється на принципах ісламу та національної свідомості;
- захист законом прав людини та громадянських свобод [9, р. 225 – 226].

План монарха відповідав прагненням народу, і практично всі накреслені завдання було втілено в закони та конституційні положення. Так, у листопаді 1958 року було опубліковано Кодекс політичних і громадянських свобод, який гарантував свободу об'єднань, зборів, висловлення думок. Свободу профспілок проголошено ще у липні 1957 року.

Перша Конституція (1962 р.) проголосила, що „Марокко є конституційною, демократичною і соціальною монархією” (ст. 1) та що „суверенітет належить нації, яка здійснює його шляхом референдуму та через конституційні інститути” (ст. 2) [10]. Ці основоположні принципи (вони повторюються у всіх наступних конституціях, тому тут посилаємося на текст останньої) становлять фундамент політичного режиму Марокко (авторитарного та поки що неопатримоніального), трансформаційний рух якого до парламентарної монархії прискорився завдяки політичним і правовим змінам останнього десятиліття. За таких умов монарх виконує роль центру, що генерує головні інноваційні проекти, мобілізуючи свої владні ресурси, залучаючи технічну та політичну еліту і використовуючи навіть, як це не парадоксально, такі патріархальні традиції, як вірність трону й королю (символу нації та главі правовірних).

М. Жарраф, проаналізувавши тронні промови короля Мохамеда VI, виокремив головні концепти модернізації політичної системи Марокко, які є продовженням попередньої доктрини короля Фе Хасана II („хасанізму”: політичний плюралізм, економічний лібералізм та децентралізація) і розробкою нових пріоритетів („нова концепція влади”: розподіл влади, незалежність кожної з її гілок; регіоналізація, деконцентрація, правова держава, стабільність, безпека тощо) [11, с. 30 – 33]. У новій „концепції влади” наголос робиться на забезпеченні особистої свободи, прав людини та піднесенні ролі законності. На це вказують і інші марокканські політологи.

У контексті цієї загальної концептуальної спрямованості мають виконуватися пріоритетні завдання, окреслені королем Мохамедом VI в інтерв'ю газеті „Фігаро” 4 вересня 2001 року: забезпечення соціальної рівноваги та інтеграції; реальної рівноправності чоловіків і жінок; боротьба

з бідністю та неписьменністю тощо [12, р. 2].

Отже, враховуючи, що головні концептуальні засади демократизації були вироблені королями (Мохамедом V, Хасаном II та Мохамедом VI) з урахуванням досвіду практичної їх реалізації та міжнародної практики політичної демократизації, спробуємо подати їх у цілісному вигляді.

1. Демократичний режим – найкраща форма правління, обрана королем і народом Марокко, яка здійснюється на засадах ісламу і національної свідомості.

2. У межах конституційної монархії та за умов територіальної цілісності й політичної стабільності, відповідно до концептуальних засад демократизації (див. вище), держава має нарощувати динаміку розвитку вже функціонуючих і створюваних демократичних інститутів для досягнення вищого рівня розвитку правової держави і громадянського суспільства, притаманного парламентарній монархії, не відмовляючись при цьому від власної національно-культурної самобутності (перш за все – інституту монархії). (А. Будахрін засвідчує заяву короля Фе Хасана II – своєрідний заповіт для свого нащадка й народу, сутність якого зводиться до головної політичної мети реформ: посилити роль законодавчих органів для „просування до **парламентської конституційної монархії**” (підкресл. авт.) [13, р. 160]). Поки що, через традиційну вагу держави в політичних системах східних держав та об’єктивну необхідність централізованого управління й авторитарних засобів керівництва під час перехідного періоду, переважають повноваження виконавчої влади. Супутнім наслідком політичної трансформації має бути позбавлення неопатримоніальних пережитків на всіх рівнях державно-політичного регулювання та демократизація політичного режиму.

Межі статті не дозволяють широко розкрити всі напрямки соціально-політичного реформування, однак спробуємо назвати основні. Почнемо з економічного лібералізму (як принципу максимального обмеження втручання держави в економіку) саме через притаманну африканським країнам пріоритетність соціально-економічних (а не політичних) завдань.

Економічний лібералізм повинен не тільки забезпечувати нормальне функціонування ринкових механізмів як засобу розвитку економіки та підвищення рівня життя народу, але й сприяти перспективній політичній меті – вивільнити економічну ініціативу та підприємливість громадян, спроможних у майбутньому утворити той необхідний середній прошарок, що стане складником матеріального й політичного підмурівку правової держави і громадянського суспільства.

Міжнародні фінансові організації (МБ, МВФ, МБРР) сприяють структурним економічним перетворенням (демократизації в цілому) в країнах, що розвиваються, однак їхня підтримка не безкорислива, і одним із наслідків цієї допомоги стає значне скорочення витрат на соціальні потреби. Керівництво Марокко раціонально поєднує політику економічного

лібералізму з принципами державного регулювання та планування (враховуючи досвід ускладнень внаслідок деяких економічних реформ, що призвели до кризових ситуацій у 1960-х і 1980-х роках та призупинення процесів демократизації). Отже, на нашу думку, необхідно поєднувати економічний лібералізм з відповідними соціальними програмами запобігання його негативних наслідків. До того ж, одним із результатів економічного лібералізму є зміцнення великої буржуазії, не завжди схильної „рухати демократію”.

1989 року було сформовано економічну й соціальну раду, створено законодавчі умови для поліпшення інвестування (2001 року інвестиції вперше в історії Марокко досягли 3 мільярдів доларів [12]). 1998 року прем'єр-міністр проголосив певні гарантії діловим колам за умови, що вони братимуть участь у вирішенні соціальних питань [13, р. 210; 14, р. 49 – 59].

Політичний плюралізм у поєднанні з економічним і політичним лібералізмом має забезпечити збалансоване поєднання різних економічних і політичних інтересів за допомогою політичних і неполітичних асоціацій (28 політичних партій різного спрямування, профспілки, фонди, асоціації, місцеві органи самоврядування), сформувати політичну еліту (спроможну пропагувати й поширювати серед населення демократичні ідеї та цінності), розвивати демократичну політичну культуру, зміцнювати принципи парламентаризму. Цей фундаментальний принцип (гарантований статтями 3, 8 – 15 конституції [10]) правової держави суттєво впливає на перебудову традиційного механізму відносин панування/підлеглості, обумовлює дотримання політичних прав і свобод, розмаїття суб'єктів економічного, політичного й культурного життя суспільства.

У розвитку політичного плюралізму, як підкреслив О. Бендуру, велику роль відіграла конституція 1992 року, в якій було зафіксовано певні вимоги опозиції щодо захисту прав людини і правової держави [15, р. 95]. Створення Конституційної ради 1994 року – подія великого політичного значення, оскільки її завданням є контроль над відповідністю законотворчої діяльності конституції та праву. Нові поправки до виборчого закону та режиму таємного голосування 2002 року забезпечують прозорість виборчих змагань, що принципово сприяє більшій відкритості суспільства, тобто його демократизації. Як запевняє А. Ламшиши, політичний плюралізм „здається, утвердився глибоко й надовго” [16, р. 94].

Принцип політичного плюралізму може зміцнюватися лише за умови первинності й верховенства права, відповідності закону праву, **поваги до прав і свобод особистості**, створення ефективної системи їх захисту (в тому числі й від держави). В цьому – запорука побудови правової держави.

Марокко, як одна з країн – членів ООН, підписала Загальну декларацію прав людини 1948 року. Рівність усіх (чоловіків і жінок) перед законом,

їхні політичні права й свободи гарантовані Громадським кодексом 1958 року (який, до речі, нині переглядається з метою його демократизації) та конституційними законами, орієнтованими на демократичну систему цінностей. (Подробиці зі станом прав людини, статусом жінок у Марокко, ініційовані владою фонди та громадські організації висвітлено в нашій статті у Віснику ХНУ ім. В. Каразіна за 2003 рік [17]).

Проте ще не все гаразд з правами людини: необхідно застосувати правила політичної гри, за яких держава мала б нормально функціонувати в демократичному режимі. Значний крок до цього зроблено у 2000 – 2004 роках: жінкам надано набагато більше прав (політичних, соціальних, в сім'ї) у сенсі їх реальної рівноправності з чоловіками та особистої політичної соціалізації, що, на нашу думку, по-перше, прискорить загальний рух до демократії, а, по-друге, перенесе наголос у жіночому русі на спільну з чоловіками боротьбу проти старих (патримоніальних) і нових (бюрократичних) пут під час реалізації демократичних законодавчих рішень.

Що ж до принципу **децентралізації** (демократична децентралізація передбачає створення розгалуженої системи місцевого самоврядування), то ця компонента у модернізаційному проекті має марокканську специфіку. Вона віддзеркалює ісламську традицію шури (ради) та нагадує давню судову систему ради нотаблів (джемаа), обраних для управління інтересами племені. Ще 1959 року спеціальним дахіром (наказом) було утверджено принцип обрання рад у кожній комуні (сільській та міській) загальним прямим голосуванням. У вересні 1976 року збільшено обсяг компетенції громади й зміцнено автономію місцевих колективів. А. Сааф назвав 1977 рік відправною точкою лібералізації режиму та реорганізації інституту влади. Він слушно підкреслив значення децентралізації для звуження неопатримоніального кола й створення правової держави [18, р. 142] саме через те, що вона покликана поступово зменшувати властиве неопатримоніальному режиму дистанціювання між центром політичної влади та периферією (всім суспільством).

Французький автор Ж. Ведель відзначає різницю між децентралізацією (передача прав на прийняття рішень органам, які ієрархічно не підпорядковуються центральним органам влади) та деконцентрацією (організаційна техніка управління, за якої право на прийняття рішень передаються представникам центральної влади, призначених очолювати адміністративні округи чи державні служби). Причому, зауважує Ж. Ведель, саме децентралізація має переваги демократичного характеру, бо таке управління практичніше, ніж централізоване [19, с. 659 – 660]. Ми ж додамо, що тут є чималі резерви для поглиблення процесу демократизації всього політичного режиму як сукупності засобів, прийомів і способів врегулювання й використання державної влади в інтересах усього суспільства.

Прикметно, що в конституції 1996 року не зустрінемо слова „децентралізація”. Натомість є низка положень, які стосуються місцевих громад, котрі мають управляти демократично і бути представниками громадян не тільки на місцевому, а й на національному рівні (статті 38, 100, 101) [10]. У децентралізації вирізняються три рівні: комунальний, провінційний і регіональний. На першому електоральний процес організований так, щоби він був платформою для інших рівнів.

Що стосується провінцій, то тут зберігається жорсткий контроль держави, і поки що рано говорити про децентралізацію чи деконцентрацію. Хоча є певний позитивний сенс у жорсткому управлінні деякими (хоча б сахарськими) провінціями. Вони потребують особливої уваги й підтримки, спеціальної державної програми відродження, розвитку і подальшого залучення до демократизаційних процесів.

Регіон менше залежить від центральної влади. Його особливі права, можливість налагодження стосунків на рівні „регіон – регіон”, „регіон – місцеві колективи”, „регіон – держава” тощо захищені положеннями адміністративно-територіальної реформи 1991 – 1992 років, конституцією 1996 року (згідно з якою представники регіонів є у Палаті радників), хартією регіонів 1997 року, новим законом про регіональну автономію 2001 року.

Для поліпшення правового і соціально-економічного стану марокканських громадян і перетворення їх на активних акторів розвитку країни та демократизації, керівництво країни (передусім – монарх і уряд) останнім часом розробляє низку спеціальних заходів, реформ (пенсійна, податкова, освітня, щодо статусу жінок тощо) і навіть повернулося до соціально-економічного планування (план розвитку на 2000 – 2004 роки).

Звісно, демократизація неможлива без розвитку особистості. А це процес тривалий, він потребує державної уваги. Як пише А. Акнуш, коли пріоритети віддавалися не економічному розвитку, це віддаляло від демократизації політичної системи, хоча демократія розвивається не лише шляхом розв’язання економічних проблем [20, р. 151 – 153].

Зрозуміло, поки що можна говорити скоріш про демократичний процес, аніж про демократію (повною мірою вона не може бути досягнута ніде в світі), але, на нашу думку, реалії свідчать про незворотність обраного шляху та бажання зміцнити в суспільній свідомості стійку психологічну мотивацію особистої і колективної діяльності в межах і термінах політичної демократії. Таке запевнення з вуст лідера нації та глави правовірних і водночас реформатора мають особливу вагу і є спонукою до дій.

Література:

1. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / Пер. с англ. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2003. – 368 с.

2. **Осипова О. А.** Американская социология о традициях в странах Востока.- М.: ГРВЛ, 1985.
3. **Чиркин В. Е.** Конституционное право зарубежных стран.- М.: Юристъ, 1997. - 568 с.
4. **Berdouzi M.** Reperes d'un geo-droit de la Transition Democratique. Collection Droit Public Rabat, 2000, p. 11 – 17.
5. **Даль Р.** О демократии / Пер. с англ. А. С. Богдановского; под ред. О. А. Алякринского.- М.: Аспект Пресс, 2000. - 208 с.
6. **Brahimi (M).** La Reconversion de L'ordre politique interne au modele Democratique: Developpements recents: Fondation Konrad Adenauer. 20-21 AVRIL, „Colloque International”, Rabat, 2000, p. 19 – 27.
7. **Бенетон Ф.** Введение в политическую науку / Пер. с фр.- М.: Изд-во „Весь мир”, 2002. - 368 с.
8. S. m Feu Mohamed V, la charrte royale du 8 mai 1958.
9. **Abdelhadi Ghazi:** D'hier a Aujourd'hui. Le champs politique Marocain.- Casablanca. Najah El Jadida, 1997. - 286 p.
10. La constitution Marocaine 13 september 1996.
11. **Жарраф М.** Концепція політичної модернізації, викладена у тронних промовах Його Величності Короля Марокко Мохаммеда VI (1999 – 2002 рр.) // Політика Королівства Марокко: ідеї, інститути: Збірка статей.- Х.: Константа, 2003.- С. 29 – 34.
12. 4 septembre 2001 in Figaro.
13. **Boudahrain A.** Le nouveau MAROC politique quel avenir?- Casablanca: Edition almadaris, 1999.- 319 p.
14. **Bensbia N.** Pouvoir et politique au Maroc. Media strategique.- Casablanca, 1999.-196 p.
15. **Omar Bendourou.** Les Raports entre le Roi et le gowernment in alternance et transition democratique collection. Droit publique.-Rabat,2001.- 139 p.
16. **Lamchichi A.** Islamisme: Les specificates marocaines // Confluences miditerranec - Hors-serie.- Paris: L'Harmattan, 2000. - P. 81 – 95.
17. **Камілі Дріс.** Становлення правової держави – важливий крок до забезпечення прав людини в Марокко // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. II Політологічні читання „Глобалізація світу та вибір моделі розвитку сучасної України”. Питання політології. - 2003. - №592. - С. 398 – 405.
18. **Saaf A.** Maroc l'esperance d'Etat moderne. - Casablanca: Afrique orient, 1999. - 191 p.
19. **Гомеров И. Н.** Государство и государственная власть: предпосылки, особенности, структура. - М.: ООО „Изд-во ЮКЭА”, 2002. - 832 с.
20. **Aknouch A.** en Le Nouveai sciecle, No. 44, mai 1999.

Сучасний тероризм – українські реалії

Окремі політико-правові зауваження

Сергій Телешун,

доктор політичних наук,

професор кафедри політології

Національної академії державного управління

при Президентіві України

Історія людства завжди була пов'язана з реалізацією конфліктного потенціалу суспільства. Жодна форма державного управління та суспільного ладу не може повністю задовольнити соціально-економічних та політико-гуманітарних потреб громадян. Невирішеність політичних, економічних, територіальних, етнічних, конфесійних та інших протиріч завжди створює психологічний ґрунт, насамперед у середовищі інтелектуалів, для „вдосконалення” державних інститутів влади „силовими методами”. Тому тероризм як явище вічний. Він – найбільш швидкий та ефективний політико-кримінальний метод управління суспільством, державою, економікою. На відміну від еволюційного і тривалого тиску на владу й політичну еліту, революційний терор мобільно реагує на суспільні та глобальні зміни, провокуючи певні соціальні групи на акти громадянської непокорі. Тому, перефразовуючи класика військової теорії К. Клаузевіца, можна сказати, що тероризм – це метод ведення війни, політики і пропаганди одночасно.

Традиційно тероризм визначали як замах на життя державного або громадського діяча, насилля або погроза насиллям, спрямовані на те, щоб примусити владу ухвалювати вигідні для терористів чи терористичних організацій рішення. Тому не дивно, що ще 1848 року німецький радикал К. Гейнцен запевняв своїх прибічників, що заборона на вбивство не поширюється на політичну сферу і фізична ліквідація сотень тисяч людей виправдана „вищими цілями”. Тоді ж (а не сучасними терористами, як дехто вважає) було сформовано „філософію бомби”, яка передбачала використання новітніх технологій у проведенні терористичних акцій.

Терміни „тероризм” і „терор” стали широко вживатися з часів

Французької революції 1789 – 1794 років. Пізніше, 1798 року, словник Французької академії наук визначить його як „систему страху”.

В теорії світової практики відомі три основні види терору:

- внутрішній – відповідні дії громадян однієї держави проти співвітчизників на власній території;
- транснаціональний – відповідні дії громадян однієї держави проти співвітчизників на території інших держав;
- міжнародний – відповідні дії груп громадян, єдиних чи змішаних за національним складом, проти будь-яких осіб на території третіх країн.

За оцінками сучасних експертів, зокрема індійського юриста Йтуги, за 50 років (з 1936 по 1986) було сформульовано більше 115 варіантів визначення тероризму.

Увага світової спільноти до питань міжнародного тероризму особливо посилилася після подій 11 вересня 2001 року, коли США, Росія, окремі країни НАТО запропонували стратегію превентивних дій проти терористичних організацій у всьому світі. В рамках ООН на пропозицію Індії почали розробляти проект конвенції з боротьби проти тероризму. Авторам цього документа належить юридично філігранно визначити одне з найгостріших питань сьогодення: що таке сучасний тероризм і чим він відрізняється від боротьби громадян за свої права?

Нині світова громадськість робить спроби утворити новий міжнародний правопорядок. Так, у листопаді 2001 року Шостий комітет Генеральної Асамблеї ООН ухвалив резолюцію, яка передбачає низку заходів для ліквідації міжнародного тероризму.

Для прикладу розглянемо кілька законів про боротьбу з тероризмом у різних країнах.

У жовтні 2001 року Палата представників Конгресу США ухвалила законопроект про боротьбу з тероризмом. Одне з ключових його положень передбачає спрощення процедури одержання правоохоронними органами санкцій суду на прослуховування розмов можливих екстремістів, а також проведення обшуку в їхніх помешканнях. Посилюється покарання для терористів і осіб, які надають їм матеріальну чи іншу допомогу.

В Індії набрав чинності закон проти тероризму, в додатку до якого наводиться перелік 23 екстремістських угруповань, що підпадають під нове визначення тероризму.

У жовтні 2001 року в Японії ухвалено антитерористичний закон і низку доповнень до інших законів. Вони дозволяють японським збройним силам надавати невоєнну допомогу іншим країнам; охороняти американські військові бази на території інших країн.

Казахстан ухвалив закон „Про ратифікацію Договору між Республікою Казахстан, Киргизькою Республікою, Республікою Таджикистан і Республікою Узбекистан про спільні дії з боротьби проти тероризму, політичного і релігійного екстремізму, транснаціональної організованої

злочинності й інших загроз стабільності і безпеці Сторін”. Такий договір ці держави підписали в Ташкенті 21 квітня 2000 року.

Світові події останніх років переконливо підтверджують необхідність політико-правового забезпечення боротьби з міжнародним тероризмом. Але всім зрозуміло, що окремим державам не під силу вирішити цю проблему. Тому вони йдуть на об'єднання зусиль шляхом створення міжрегіональних та міждержавних антитерористичних центрів.

Наприкінці XIX століття пропаганда тероризму концентрується в Європі та США. Соціально-економічна і політична нестабільність, втрата духовних ідеалів спровокувала значну частину громадян до радикальних дій, що мали ознаки тероризму. За висловом Й. Моста, одного з його ідеологів, тероризм — це „варварський засіб боротьби з варварською системою, яка знищує людину”. До речі, слід зазначити, що саме суспільство, як це не парадоксально, вимагає тероризму, коли держава не може або не хоче впоратися з покаранням винних. Тоді виникають міфи про добрих Робінів Гудів та Устимів Кармелюків. Тероризм не є статичним явищем, що законсервувалося як рудимент XIX або XX століття, — він розвивається разом із суспільством, яке його породжує. Сучасний тероризм відзначається масштабністю, залученням великої кількості людей і має добре структурований та організований характер. Діяльність терористичних організацій найчастіше спрямована не просто на загострення і дестабілізацію обстановки в конкретному регіоні, а на досягнення значно серйозніших цілей — захоплення чи перерозподіл влади, насильницької зміни державного устрою, нав'язування власних порядків, моралі і правил співжиття.

Розмах операцій, які замислюються терористами, потребують, по-перше, залучення значних людських ресурсів, у тому числі й високих фахівців з різних галузей знання, поповнення і розширення свого кількісного складу та розвитку агентурної мережі в усьому світі. Адже теперішній тероризм — це вже не тільки диверсанти-одинаки і викрадачі літаків. По-друге, широкомасштабність цілей сучасного тероризму вимагає залучення матеріальних і фінансових ресурсів, необхідних для оснащення терористичних організацій технічними засобами і зброєю, створення спеціалізованих шкіл та навчальних баз для підготовки членів терористичних угруповань. І, по-третє, вимагає розвиненої інфраструктури. Йдеться про налагодження терористичними групами з різних країн складних взаємин, що поєднують такі сфери, як оперативно-бойова підготовка, матеріально-технічне співробітництво, у тому числі і в галузі озброєнь, а також спільне проведення акцій. Тероризм стає свого роду індустрією, що працює на експорт, перетворюючись на бізнес, на якому можна робити великі гроші.

Дедалі більше дослідників, до яких належить і автор, обстоюють тезу

про потребу пошуку не стільки універсального визначення тероризму, скільки виокремлення та фільтрацію певних його складових.

Керуємося тезою, що міжнародний тероризм (до речі, як і корупція) не є традиційним злочином, а, насамперед, соціальним і політичним явищем, що проявляє себе в конкретних злочинних акціях, таких як захоплення заручників, напади на урядові установи, викрадення літаків тощо, за які в національному законодавстві та міжнародному праві настає кримінальна відповідальність. Від загальнокримінальних злочинів тероризм відрізняється політичною мотивацією скоєння вчинків. При цьому, як вважає російський дослідник С. Ефіров, з огляду на глибоку трансформацію сучасної міжнародної системи, „політизація” тероризму вже не є його обов’язковою складовою. Але, разом з тим, на мою думку, вона у вигляді політичного насилля є невід’ємною складовою суспільно-політичних відносин.

Саме суспільство вимагає проявів тероризму, коли держава неадекватно реагує на суспільні зміни, втрачає повноваження соціального арбітра і не виконує правничої функції. Тому тероризм можна визначити і як засіб використання недержавного насилля або загрозу насиллям для того, щоб спричинити тотальну паніку в суспільстві, послабити або повалити урядові структури і викликати політичні зміни, спровокувати у населення стурбованість своєю беззахисністю перед насиллям, а, отже, й призвести до зміни державної влади та задовольнити нові політичні, соціальні, релігійні і етнічні вимоги.

Акцентуючи увагу на політико-психологічній складовій тероризму, слід зважити, що прояв цього явища є показником слабкості. Але слабкість буває різною: фізичною, духовною, матеріальною, політико-психологічною, коли виникають передумови державного тероризму – тобто терору з боку влади стосовно власних громадян. А це, в свою чергу, породжує відповідну реакцію громадянина, що не може політичними засобами захистити свої інтереси. Тоді терор з площини юридичної переходить у площину політичну і в очах обивателя перетворюється на справедливий акт відплати.

Отже, тероризм з’являється там, де утворюються геополітичні порожнини, „гарячі точки”, де суттєво ослаблено владу, неспроможну професійно реалізовувати інтереси громадян і яку ці громадяни не зацікавлені підтримувати, де не працюють міжнародні механізми політичного і правового регулювання розвитку суспільства. Від сплесків тероризму не застраховані ні високорозвинені, ні малорозвинені в економічному й соціальному плані країни з будь-якими політичними режимами та державним ладом.

За оцінкою Ф. Уїлкокса, координатора боротьби з тероризмом Держдепартаменту США, тероризм можуть використовувати як дешеву стратегічну зброю окремі держави, „що здійснюють ці злочини чужими

руками, а іноді групами, які керуються ідеологічними, релігійними та етнічними інтересами". Тобто, „дешеві конфлікти низької інтенсивності” стають знаряддям впливу як у внутрішній, так і в зовнішній політиці політичних і соціально-економічних сил, неспроможних повноцінно реалізуватися в рамках існуючого суспільства.

Пропонуємо розглянути окремі аспекти, які додатково акцентують увагу на потенційних загрозах в Україні (як громадянам, так і інститутам державної влади). На нашу думку, це:

- диверсійні війни як засіб дестабілізації ситуації на території країни з боку окремих держав і антиукраїнських зарубіжних центрів;
- екологічний тероризм як реакція на незадовільний стан довкілля на території України;
- інформаційний тероризм як результат незахищеності інформаційного простору країни від негативного зовнішнього і внутрішнього впливу;
- ядерний тероризм як наслідок стратегічного розташування України на шляху транзиту нелегальних поставок радіоактивних компонентів, матеріалів та ізотопів, а також наявності АЕС на території країни;
- хіміко-бактеріологічний тероризм як результат низького рівня санітарного й епідеміологічного контролю, системи сертифікації товарів, що перевозяться через кордони, а також того, що Україна не має матеріально-технічної бази для ліквідації наслідків можливих епідемій;
- державний тероризм, що сприймається не як втручання іншої держави у внутрішні справи України, а як засіб вирішення внутрішньополітичних, міжкланових конфліктів усередині держави;
- збройна боротьба з метою реалізації політичних прав і свобод (політичних, етнічних, конфесійних тощо), до якої належить терористична діяльність повстанців (insurgents) проти військових, поліцейських об'єктів та органів влади.

Останнім часом в середовищі українських політиків, управлінців та науковців точиться жвава дискусія щодо проблем виникнення і розвитку тероризму на українському ґрунті. Цікаво, що погляди частини українського істеблішменту на ці питання кардинально змінюються, що може свідчити лише про те, що підхід до національної безпеки у більшості вітчизняної еліти ґрунтується на політичній доцільності і ситуаційності.

Пропонуємо розглянути 9 головних опосередкованих передумов можливого виникнення і розвитку тероризму в нашій країні.

1. Політична нестабільність. На думку окремих експертів, передумовою розвитку тероризму в Україні може стати криза „нестійкої” ідеології і державно-правової системи країни, коли з'являються різні опозиційні групи — політичні, соціальні, національні, релігійні, що

ставлять під сумнів легітимність чинної влади і всієї системи управління. Якщо ці групи дійдуть висновку, що не зможуть добитися своєї мети законним шляхом, то можуть вдаватися у своїй політиці до тероризму як засобу тиску на інститути влади і громадську свідомість. Одним з факторів політичної нестабільності може бути неможливість для значної частини громадян повноцінно реалізувати свої права і свободи, а також те, що існує мало ознак класичної демократії. А це обумовлюється недосконалістю українського законодавства, непрозорістю ухвалення політико-економічних рішень владними структурами, слабкістю інтелектуальної конкуренції та системного контролю за реалізацією ухвалених рішень, високим рівнем корупції в системі державної влади. Ці фактори можуть реально порушити систему суспільних зв'язків, а, отже, й створити „суспільство постійного ризику”, при якому тероризм знаходитиме підтримку значної частини громадян.

2. Існування конфліктів у релігійному середовищі. Релігійне піднесення в Україні зумовлюється недовірою до органів влади і політичних організацій, зниженням рівня життя значної частини громадян, втручанням іноземних релігійних центрів у внутрішнє церковне життя країни, а також іноземною релігійною експансією та радикалізацією як традиційних, так і нетрадиційних конфесій. На території України релігійний тероризм можливий у трьох формах: як вирішення спірних питань у сфері власності, як варіант підтримки і поширення ідеології у низці регіонів України, як масові суїциди з боку деструктивних релігійних культів.

3. Незадовільний стан екології, що створює передумови для виникнення екологічного тероризму.

4. Міжкланові конфлікти — в умовах регіонального поділу України окремі фінансово-промислові групи та політичні сили за допомогою проявів тероризму й сепаратизму прагнуть вирішувати питання політико-економічного характеру, дестабілізуючи ситуацію в регіонах, підконтрольних політичному опонентові.

5. Низький рівень медичного обслуговування, санітарного, епідеміологічного контролю зумовлює можливість проведення на території України терористичних актів з використанням хіміко-бактеріологічної зброї. За оцінками спеціалістів, Україна сьогодні неспроможна ефективно боротися з виникненням більше як 4 вогнищ епідемій у містах з населенням понад 1 мільйон чоловік.

6. Наявність військової бази ВМС РФ на території України створює значне підґрунтя для проведення терористичних актів проти російського військового контингенту в Україні як з боку іноземних терористичних центрів, так і з боку внутрішніх радикалів.

7. Висока концентрація в регіоні об'єктів підвищеної небезпеки, які потребують капітального ремонту, автоматично звертають на себе увагу

терористичних груп і організацій як об'єкти посягання. За оцінками деяких експертів, такими можуть бути дніпровський каскад ГЕС, АЕС, комплекси хімічної промисловості, склади боезапасів Міністерства оборони, сховища отруйних речовин та низка інших об'єктів.

8. Етнічні протиріччя в окремих регіонах України можуть спровокувати акти тероризму, спрямовані на дискримінацію окремих етнічних груп, обстоювання прав етнічних меншин з боку їх радикальних представників та латентне втручання у ці конфлікти третіх країн, а також спробу змінити території компактного проживання деяких етнічних груп.

9. Незахищеність інформаційного простору України може обумовити акти інформаційного тероризму в інтересах як внутрішньополітичних сил, так і інших країн, а також зарубіжних антиукраїнських центрів. Найслабкішими елементами в інфраструктурі України є телекомунікаційні вузли, центри супутникового зв'язку і канали міжнародного інформаційного обміну.

Крім можливості скоєння терористичних актів на території країни, існують передумови для звинувачування України як держави, котра підтримує тероризм. По-перше, тільки у 2001 – 2003 роках Україна не раз ставала об'єктом міжнародних скандалів, пов'язаних з постачанням зброї державам, які підпадають під категорію тих, що підтримують тероризм. По-друге, деякі громадяни України звинувачуються у відмиванні грошей та можливому фінансуванні окремих радикальних угруповань як в Україні, так і за її межами. По-третє, перебування на території України осіб, котрі могли брати участь у терористичних актах на теренах інших держав. По-четверте, участь України у миротворчих операціях, зокрема в Іраку. Всі ці фактори, разом узяті, дозволяють порушити перед державою, її громадянами та владою питання: чи готові ми адекватно реагувати на реалії часу, нові ідеології і нових людей?

На закінчення хотілося б ще раз підкреслити, що детермінований широкомаштабністю переслідуваних цілей сучасний міжнародний тероризм став серйозним фактором формування вогнищ військової небезпеки в багатьох регіонах світу, що не виключає можливості виникнення єдиного терористичного „фронту”. Внаслідок цього перед світовою спільнотою, у тому числі й перед вченими-суспільствознавцями, постає важливе завдання: виробити єдиний підхід до дослідження проблеми міжнародного тероризму з метою пошуку оптимальних шляхів і методів боротьби з ним. У цій ситуації ефективність державних органів влади оцінюється їх спромогою збирати й аналізувати інформацію, розуміти приховані причини цих явищ, а також розрізняти гіпотези від рекомендацій до дії.

Національні інформаційні ресурси: проблеми їх захисту й використання

Валерій Кухар,

академік

Національної академії наук України

Соснін О. В. Проблеми державного управління системою національних інформаційних ресурсів з наукового потенціалу України: Монографія. – К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. – 572 с.

Інноваційний шлях розвитку економіки вимагає перегляду підходів до формування, поширення і використання національних інформаційних ресурсів, зокрема – з науково-технічного потенціалу України.

В останні роки активно розбудовувалися законодавчі основи інформаційного середовища, оскільки демократичні перетворення в країні суттєво розширюють інформаційні потреби у взаємовідносинах активної частини суспільства, висувуючи на порядок денний потребу мати чітке уявлення про основні пекучі питання, що назріли в політичній та економічній сфері. За таких обставин поява монографії О. Сосніна „Проблеми державного управління системою національних інформаційних ресурсів з наукового потенціалу України” є значним вкладом у вирішення актуальних питань визначення напрямів використання та розвитку національних інформаційних ресурсів. У цій праці науково обґрунтовується система поглядів на концептуальні, правові, організаційні, економічні, методичні, технологічні засади і механізми вирішення сучасних проблем інформаційної сфери, вдосконалення стратегії державного управління нею. Автор, зокрема, підкреслює складність вирішення питань інформаційного права в Україні, оскільки, незважаючи на величезну кількість ухвалених законів і підзаконних актів, значна частина положень цього права потребує вдосконалення.

У першому розділі монографії розглядаються концептуальні засади державного управління інформаційним ресурсом, обґрунтовуються структура і функціональні ознаки національного інформаційного ресурсу за вітчизняним науково-технічним доробком, висвітлюються тенденції

розвитку інформаційної діяльності та інформаційної індустрії, особливості організації інформаційного ресурсу як об'єкта державного управління.

В другому розділі, присвяченому обґрунтуванню організаційно-правових проблем відтворення національного інформаційного ресурсу, охарактеризовано сутність, зміст і напрями вдосконалення інформаційної складової. Вперше у вітчизняній науковій літературі висвітлено змістову сутність правового режиму науково-технічних інформаційних ресурсів, правових та організаційних механізмів їх захисту в умовах реструктуризації власності та ринкових форм обігу інформації.

Третій розділ присвячений обґрунтуванню стратегії управління інформаційною сферою в сучасних умовах. Тут, з позицій комплексного підходу, визначається характер формування і використання науково-технічних інформаційних ресурсів, основи стратегії управління цією діяльністю в період трансформації соціально-економічних відносин в Україні.

У четвертому розділі висвітлюються проблеми захисту інформації, шляхи вдосконалення системи державного управління цією діяльністю як пріоритетні завдання національної безпеки України. Забезпечення інформаційної безпеки – складний вид діяльності, пов'язаний з протидією загрозам національним інтересам. До об'єктів національних інтересів в інформаційній сфері належать інформація, інформаційна інфраструктура, правовий статус людини в галузі інформаційної діяльності. Автор всебічно висвітлює проблеми, що виникають у сфері, пов'язаній з державною таємницею та інформацією з обмеженим доступом.

У монографії комплексно й системно розглядаються об'єктивні передумови формування інформаційного права. Класифікаційними його ознаками є, зокрема, предмет, методи правового регулювання, інститути інформаційного права.

Дослідження трансформації інформаційної діяльності в процесі переходу від централізованої планової до ринкової економіки дають можливість визначити напрями здійснення стратегії управління інформаційним ресурсом з наукового потенціалу України. Практичне значення мають пропозиції щодо розмежування повноважень між центральними і місцевими органами виконавчої влади стосовно управління об'єктами інформаційних ресурсів, їх захисту від зовнішніх та внутрішніх руйнівних впливів. У книзі викладено правові засади реалізації державної інформаційної політики щодо забезпечення захисту інформаційних ресурсів.

Результати досліджень, висвітлені в монографії, дозволяють визначити напрями розширення інформаційного простору та ресурсів в оборонній сфері і, одночасно, обґрунтувати правові та організаційні заходи щодо посилення інформаційної безпеки як важливої складової національної безпеки держави.

Книжкова полиця

1. **Абрамов В. І.** Духовність суспільства: методологія системного вивчення: Монографія. — К.: КНЕУ, 2004. — 236 с.
2. **Баймуратов М. А., Делинский А. А.** Международно-правовые аспекты становления и развития европейской системы безопасности на пороге XXI века. — Одесса: „Юрид. літ-ра”, 2004. — 184 с. — Рос.
3. **Бурдяк В., Ротар Н.** Політична культура країн Європи в контексті інтеграційних процесів: Монографія. — Чернівці: Рута, 2004. — 328 с.
4. **Демчук П. О.** Міжнародні відносини та проблеми євроатлантичної інтеграції: Навч. посіб. — К.: ППП, 2004. — 264 с.
5. **Зинин Д., Лутченко В., Савенок В.** Колыбель политики или паранойя избирательных кампаний. — Чернигов: Изд-во „Чернигов. обереги”, 2004. — 174 с.
6. Історія українських політичних партій: кінець XIX ст. 1917 р.: Хрестоматія-посібник / Упоряд. Корольов Б. І., Михальський І. С. — К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2004. — Ч. 1. — 561 с.
7. **Компанцева Л. Ф.** Гендерные основы Интернет-коммуникации в постсоветском пространстве: Монография. — Луганск: Знание, 2004. — 404 с. — Рос.
8. **Крегул Ю. І., Ладиченко В. В., Орленко В. І.** Права і свободи людини: Навч. посіб.— К.: Книга, 2004. — 288 с.
9. **Куйбіда В. С.** Принципи і методи діяльності органів місцевого самоврядування : Монографія. — К.: МАУП, 2004. — 432 с.
10. **Логвиненко О. С.** Становлення політичного лідерства управлінської еліти в суспільстві перехідного періоду: Автореф. дис. ... канд. політ. наук / Ін-т політ. і етнонац. дослідж. — К., 2004. — 24 с.
11. **Маевская Л. Б.** Осторожно, экстремизм! — К.: МАУП, 2004. — 104 с. — (Б-ка журн. „Персонал”). — Рос.
12. **Мельник Т. М.** Міжнародний досвід гендерних перетворень: Закони зарубіжних країн з гендерної рівності. — К.: Логос, 2004. — 320 с.
13. **Мережко А. А.** История международно-правовых учений: Учеб пособие. — К.: Вид-во „Юрид. думка”, 2004. — 296 с.
14. **Муратова Е. С.** Політологічний аналіз процесу відродження Ісламу в Криму: Автореф. дис. ... канд. політ. наук / Тавр. нац. ун-т ім. В. І. Вернадського. — Сімф., 2004. — 20 с.
15. **Павличко Д.** Українська національна ідея: статті, виступи, інтерв'ю. Документи / Павличко Д. — К.: Вид-во Соломії Павличко „Основи”, 2004.

— 771 с.

16. Перспективи лівої ідеології в умовах соціальних трансформацій (Як українські ліві відповідають на виклики сучасності?): Матеріали конференції / Соціологічна асоціація України, Інститут соціології НАН України. За ред. М. О. Шульги. — К.: Інститут соціології НАН України, 2003. — 234 с.

17. **Полевий В. І.** Конституційна відповідальність політичних партій в Україні: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. — К., 2004. — 20 с.

18. Політологія: Хрестоматія: Навч. посіб. / Упоряд. Кремень В. Г., Кремень Л. О., Кулагін Ю. І. та ін. — К.: Альтерпрес, 2004. — 832 с.

19. **Полторак В., Петров О.** Избирательные кампании: научный подход к организации. — К.: Знання України, 2004. — 120 с. — Рос.

20. Розвиток суспільства: Монографія / За заг. ред. Розпутенка І., Лессера Б. — К.: К.І.С., 2004. — 340 с.

21. **Рязанова Л. С.** Релігійне відродження в Україні: соціокультурний контекст. — К.: Вид-во „Біла книга”, 2004. — 240 с.

22. **Сміт Ентоні Д.** Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія. — К.: Вид-во „К.І.С.”, 2004. — 170 с.

23. Солідарність, що нас єднає: Матеріали XXII Конгресу Соціалістичного Інтернаціоналу (Сан-Паулу, жовтень 2003 року). — К.: „Основні цінності”, 2004. — 248 с.

24. Суспільна трансформація: концептуалізація, тенденції, український досвід / За ред. Танчера В. В., Степаненка В. П. — К.: Ін-т соціології НАН України, 2004. — 244 с.

25. Україна на шляху до НАТО: через радикальні реформи до набуття членства / За ред. Перепелиці Г. М. — К.: Вид. дім „Стилос”, 2004. — 400 с.

26. Україна, рік 2004. Шляхи розбудови / За ред. Серебрякова І. — Х.: Східно-Укр. біограф. ін-т, 2004. — 288 с. — (Сер. „500 впливових особистостей”).

27. Україна-НАТО: майбутнє в руках минулого / Упоряд. Поляков Л. — К.: Центр Разумкова, Вид-во „Заповіт”, 2004. — 176 с. — (Сер. Б-ка Центру Разумкова).

28. **Холод В. В.** Феномен парapolитики: идеи, свершения, социальные результаты: Монографія / Холод В. В. — Суми: ИТД „Университет. книга”, 2004. — 502 с. — Рос.

29. **Цыганов В.** Медиа-терроризм. Терроризм и средства массовой информации / Цыганов В. — К.: Вид-во „Ника-Центр”, 2004. — 120 с. — Рос.

30. **Юрій М. Ф.** Політологія: Підручник. — К.: Дакор, 2004. — 416 с.

31. **Якубовський О. П., Бутирська Т. О.** Державна влада і громадянське суспільство: система взаємодії: Монографія. — О.: ОРІДУ НАДУ, 2004. — 196 с.

Вийшов у світ №1 (09) журналу „Соціальна психологія”

Перший у новому році номер „Соціальної психології” відкривається статтею доктора психологічних наук, члена-кореспондента АПН України Г. Балла „Феномен вибору в контексті соціальної поведінки”.

У статтях, розміщених під рубрикою „Проблеми трансформації суспільства”, аналізуються процеси в сучасній освітянській сфері. Публікується, зокрема, закінчення статті доктора філологічних наук Г. Золотухіна „Освіта – не товар, студенти – не покупці” (початок у №6 за 2004 рік). „Культура супроводу освітніх психолого-педагогічних процесів” – цій проблемі присвятили свою розвідку доктор психологічних наук В. Третяченко і кандидат педагогічних наук О. Левченко.

Досить солідно представлено рубрики „Психологія особистості” та „Психологія релігії”. Під першою розміщено статті кандидата психологічних наук О. Колісника „Картина світу, конфлікти і смисл життя особистості”, кандидата психологічних наук Г. Дзяконова „Соціально-діалогічне дослідження моральних почуттів молоді” та асистента кафедри психології Львівського національного університету ім. І. Франка О. Штепи „Феномен особистої зрілості”. Другу рубрику відкриває стаття польського науковця Я. Слівака „Релігійна група і нові релігійні групи (секти)”. Далі йдуть розвідки наукового співробітника Інституту соціальної та політичної психології АПН України С. Музичука „Вірування та самоосвіта особистості” і аспіранта Інституту психології ім. Г. Костюка Л. Суятінової „Молодь, релігія і трансформація суспільства”.

Соціологічний розділ представлений статтями кандидата філософських наук Ю. Романенка „Інтерпретативна мікросоціологічна парадигма дослідження смислопродукуючих чинників” і кандидата соціологічних наук О. Гордилової „Становлення соціальної держави в сучасній Росії”.

Певний інтерес читача викличуть розвідки кандидата психологічних наук О. Макаревича „Особливості психологічної підготовки армій країн НАТО”, кандидата психологічних наук Л. Терлецької „Процес самоаналізу в технологіях групової психотерапії”, практичного психолога І. Хлопунової „Сексуальність як детермінанта жіночої ідентичності”.

Наступний номер часопису вийде у березні 2005 року.